

Bugarska vojska u Jugoslaviji

1941 ~ 1945

BORO MITROVSKI
dr VENCESLAV GLIŠIĆ
TOMO RISTOVSKI

pukovnik Boro Mitrovski
dr Venceslav Glišić
pukovnik Tomo Ristovski

Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945.

Bugarska okupatorska vojska
(april 1941 — 9. septembar 1944)

Saradnja između narodnooslobodilačkog pokreta
Jugoslavije i antifašističkog pokreta otpora Bugarske

Učešće jedinica otečestvenofrontovske Bugarske
u borbama na tlu Jugoslavije na kraju rata

»MEĐUNARODNA POLITIKA«
Beograd, 1971.

Urednik edicije

NADADRAGIĆ

Tehnički urednik

SLOBODAN GAJIĆ

Lektor

DOBRILA BARAĆ-ŠAFARIK

Korektor

NATAŠA TANASIJEVIĆ

Fotografije i faksimili iz

Foto arhive Vojnog muzeja u Beogradu
i Vojnoistorijskog instituta JNA

REČ AUTORA

Već duže vremena oseća se potreba da se našoj i svetskoj javnosti prikažu uloga Bugarske i njenih oružanih snaga u drugom svetskom ratu, i to u tri njene najvažnije dimenzije: prvoj, bugarska okupacija dela jugoslovenske državne teritorije i doprinos bugarskih oružanih snaga naporima sila Osovine da sprovedu svoje agresivne ciljeve na Balkanu; drugoj, oblici i rezultati saradnje između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i antifašističkog pokreta otpora Bugarske, odnosno veza i saradnja između Komunističke partije Jugoslavije i Bugarske radničke partije tokom drugog svetskog rata i, najzad, trećoj dimenziji, učešće jedinica otečestvenofrontovske Bugarske u borbama protiv nemačkih snaga na delu teritorije Jugoslavije na kraju rata.

O ovim pitanjima pisano je, ali najčešće parcijalno i vezano samo za jednu užu temu. Ovo je, međutim, pokušaj da se tri celovita pitanja, tri posebne teme, stave jedna pored druge i jasno razgraniče a istorijski i kauzalno povezu.

Autori su se prihvatili veoma složenog zadatka kazivanja istorijske istine o događajima iz bliske prošlosti koje su karakterisali razni interesi, razni uticaji i uslovljenosti, ne uvek, i ne jednostavno, objašnjivi. Jer, odnosi između Jugoslavije i Bugarske u drugom svetskom ratu zaista su bili veoma složeni: troipogodišnja okupacija i aneksija dela integralne jugoslovenske teritorije od strane fašističke Bugarske, teror i zločini, morali su imati odraza na sveu-

kupne odnose između dveju partija nosilaca antifašističke borbe ovih zemalja — Komunističke partije Jugoslavije i Bugarske radničke partije — što se osećalo i u toku rata, i pri kraju rata posle uspostavljanja otečestvenofrontovske vlasti u Bugarskoj, i u zajedničkim dejstvima protiv nemačkih snaga.

Knjiga je podeljena u tri dela, od kojih svaki za sebe obrađuje posebnu dimenziju u odnosima Jugoslavija — Bugarska u toku drugog svetskog rata. U prvom delu dati su uloga i karakter okupatorske vojske carske Bugarske, njeno angažovanje u hitlerovskoj koaliciji i, posebno, angažovanje u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije; u drugom delu iznose se vidovi saradnje između Komunističke partije Jugoslavije i Bugarske radničke partije, između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i antifašističkog pokreta otpora Bugarske, te neslaganja koja su se ispoljila posebno u odnosu na Makedoniju i makedonsko nacionalno pitanje, iz čega su proizlazila i različita gledanja dveju partija na narodnooslobodilačku borbu makedonskog naroda; u trećem delu iznose se činjenice o učešću i stvarnom doprinosu trupa otečestvenofrontovske Bugarske u završnim borbama u nekim delovima Jugoslavije, kao i razlozi koji su bitno uticali na odluku jugoslovenskog rukovodstva da odobri učešće jedinica BNA u tim borbama. U bugarskoj istoriografiji naročito se ovo učešće BNA predimenzionirano prikazuje, pa su autori, na osnovu arhivskih izvora, izneli kada i kako je do tog učešća došlo, koliko je stvarno bilo i kakvi su njegovi stvarni efekti.

Pri izučavanju i korišćenju građe nailazili smo na razne teškoće. Zbog nedostupnosti bugarske izvorne građe iz perioda okupacije, neki događaji iz domena odnosa savezništva Bugarske i hitlerovske Nemačke nisu mogli biti do kraja istraženi, a neki tajni dogovori ostali su, verovatno, i neotkriveni. Za ovaj period korišćena je raspoloživa bugarska upravno-policijska arhiva, jugoslovenska vojno-politička do-

kumentacija i nemačka dokumentacija iz arhiva u Vašingtonu, Bonu i Londonu.

Nemačka izvorna građa omogućila je da se neke manje poznate činjenice iz okupacionog perioda o odnosima i sprezi između nacističke Nemačke i carske Bugarske, u celini ili pojedinostima, po prvi put bolje sagledaju i ocene.

Saradnja između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i antifašističkog pokreta otpora Bugarske, i odnos BRP prema makedonskom nacionalnom pitanju, obrađeni su uglavnom na osnovu partijske dokumentacije i literature. Dokumentacija Kominterne autorima nije bila dostupna, te su odnosi Kominterne prema Komunističkoj partiji Jugoslavije i Bugarskoj radničkoj partiji, i stavovi prema njihovim međusobnim odnosima, ostali nedovoljno osvetljeni i obrađeni.

Za obradu dejstava bugarskih otečestvenofrontovskih jedinica u borbama na delu teritorije Jugoslavije od oktobra 1944. do maja 1945. godine, zbog nedostupnosti bugarske izvorne građe, pretežno smo se služili bugarskom istoriografskom literaturom, zatim jugoslovenskom izvornom građom i literaturom i nemačkom dokumentacijom. Sva korišćena građa i literatura navedeni su u knjizi sa tačnom naznakom izvora.

Posebno ističemo da su iz narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije obrađeni događaji samo u onom opsegu koji smo smatrali neophodnim da bi se shvatila zbivanja koja se uklapaju u osnovnu temu knjige. Zbog nedostatka bugarske izvorne građe iz perioda zajedničkih borbi, nismo mogli dati verodostojne podatke o gubicima otečestvenofrontovskih jedinica i gubicima koje su one nanele nemačkim snagama na tlu Jugoslavije. To nismo činili ni za jedinice Jugoslovenske armije.

Radeći na ovoj ozbiljnoj tematici, autori su izneli i ocenili najhitnije istorijske činjenice o ovom sple-

tu složenih odnosa između Jugoslavije i Bugarske u toku drugog svetskog rata.

Zahvaljujemo svima onima koji su nam pomogli tokom rada na knjizi. Zahvaljujemo i Izdavaču koji je, zainteresovan za ovu temu u njenom širem istorijskom i uvek aktuelnom kontekstu, omogućio da, pored izdanja na engleskom, francuskom, ruskom i nemačkom jeziku, ova knjiga izađe i na makedonskom, slovenačkom i srpskohrvatskom jeziku, i tako postane dostupna brojnim čitaocima širom Jugoslavije.

BUGARSKA OKUPATORSKA VOJSKA
APRIL 1941 - 9 . SEPTEMBAR 1944.

OKUPACIJA MAKEDONIJE I JUGOISTOČNE SRBIJE

Fašizacija Bugarske i pristupanje Trojnom paktu

Odmah po dolasku na vlast, početkom 1933. godine, Hitler je, da bi ostvario ekspanzionističke ciljeve, pristupio saradnji sa fašističkom Italijom i militarističkim Japanom, podržavajući one reakcionarne pokrete i političare koji su u evropskim zemljama mogli da dovedu fašizam na vlast.

Popustljivost uticajnih krugova zapadnih sila prema sve agresivnijem fašizmu, i njihovo antisovjetsko raspoloženje, *nacistička Nemačka koristila je za pripreme da u pogodnom trenutku počne otvoreno naoružavanje*. Oktobra 1933. godine istupa iz Društva naroda, a dve godine kasnije otkazuje odredbe Versajskog ugovora i sve tešnje sarađuje sa fašističkom Italijom. Uvodi opštu vojnu obavezu i energično razvija sve vidove oružanih snaga.¹⁾ Nemačka i Italija svoje ciljeve usklađuju Oktobarskim protokolom o vojnoj i političkoj saradnji (sklopljen 25. X 1936), stvorivši tako osovinu Rim — Berlin. Protokol je pored ostalog predviđao: eliminisanje svih snaga koje ugrožavaju nacifašizam, u prvom redu komunista; odbacivanje Društva naroda i lo-karnskih ugovora; izolaciju SSSR od drugih zemalja Evrope; zajedničku vojnu intervenciju u Španiji.²⁾

»Drugi svetski rat«, Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, (dalje VII) Beograd, 1957, knj. 1, str. 34—35.

²⁾ Kada je 1936. godine u Španiji izbio građanski rat, dobrovoljci iz 54 zemlje sveta pohrlili su da bi pomogli španskom narodu u borbi protiv fašizma; iako su Nemačka i Italija pružile generalu Franku obilatnu pomoć u živoj sili i ratnom materijalu, zapadne velesile nisu preduzele nikakve korake (*Vojna enciklopedija dalje I/E*), Beograd, 1967, tom 9. str. 421; tom 6, str. 582).

Protiv međunarodnog radničkog pokreta i progresivnih snaga sveta angažuje se i militaristički Japan, koji 25. XI 1936. godine sa Nemačkom zaključuje Antikominterni pakt.³⁾ Ubrzo se Antikominterni pakt razvio u Trojni pakt, vojni savez između Nemačke, Italije i Japana, koji je potpisan 27. IX 1940. godine u Berlinu sa važnošću od 10 godina.⁴⁾ Paktu su pristupile i profašističke vlade drugih država: u novembru 1940. godine Mađarska, Rumunija, Slovačka; 1. marta 1941. Bugarska, a 25. marta 1941. Kraljevina Jugoslavija, u kojoj je dva dana kasnije narodnim otporom i vojnim pučem pakt oboren.

Na Balkanu je nemački imperijalizam imao uporište na bugarskom carskom dvoru. Ferdinandov sin Boris III nastao je pronemačku politiku svoga oca i oslanjajući se na najreakcionarnije snage u zemlji i vojsci, još 9. juna 1923. izvršio državni udar, oborio ustavnu vladu Stambolijskog, uspostavio u zemlji monarhofašističku diktaturu i zaveo kurs potpunog potčinjavanja Bugarske interesima nemačke imperijalističke politike.

Nova vlada, sa Aleksandrom Cankovim na čelu, kao prvi zadatak postavila je razbijanje BRP⁵⁾ Komunisti Bugarske, suprotstavljajući se diktaturi organizovali su septembarski ustanak u noći između 22. i 23. septembra koji je

³⁾ Specijalni tajni protokol, predviđao zajedničke mere za borbu protiv SSSR i obavezivao i Nemačku i Japan da sa SSSR ne potpišu političke ugovore. Antikominterni paktu Italija je pristupila 6. XI 1937, Mađarska 24. II 1939, Španija 27. III 1939, a kasnije i svi ostali nemački i japanski sateliti (VE, tom 1, str. 177).

⁴⁾ Pakt je predstavljao agresivni savez radi ostvarivanja svetskog gospodarstva fašističkih sila. Strane ugovornice obavezivale su se da jedna drugoj pruže svaku političku, ekonomsku i vojnu pomoć u ratu i da međusobno podele uticajne sfere, priznavajući Nemačkoj i Italiji vodeću ulogu u Evropi, a Japanu na Dalekom istoku. U tom cilju obrazovane su političke, ekonomske i vojne komisije u Berlinu, Rimu i Tokiju, koje su razmenjivale informacije i razrađivale planove prvenstveno usmerene protiv SSSR (*Archiv der Gegenwart* — 1940, str. 4714).

⁵⁾ Na XX kongresu 1919. partija tesnih socijalista preimenovana je u Bugarsku komunističku partiju (TS) BKP(ts). U toku 1938—1939, BKP i RP objedinjuju se u jednu partiju pod imenom Bugarska radnička partija (BRP), a od 9. septembra 1944. nosi naziv Bugarska radnička partija (komunisti) — BRP(k). Na V kongresu BRP(k), 1948, preimenuje se u Bugarsku komunističku partiju — BKP. (Kratka blgarska enciklopedija, Sofija, 1963, tom I, str. 409—412).

vlada ugušila u krvi. Od 1923. do 1925. godine pobijeno je 25.000 ljudi . . .⁶⁾

Posle dolaska Hitlera na vlast, car Boris III i vlada Kjoseivanova⁷⁾ 29. maja 1934. godine zabranili su rad svim naprednim političkim partijama i radničkim sindikatima, a sva demokratska prava stavljena su van zakona. Istovremeno, dvor i vlada su otvoreno podržavali osnivanje i delatnost fašističkih i profašističkih organizacija,⁸⁾ čiji su programi bili prožeti duhom antisovjetizma, velikobugarskim šovinističkim nastojanjima i nacionalnom mržnjom prema susednim balkanskim narodima.

Početkom drugog svetskog rata car Boris i fašistička vlada ubrzali su pripreme za pristupanje Bugarske fašističkom lageru. Jedna od važnijih mera bila je raspuštanje XXIV redovnog Narodnog sobranja u kome je, pored germanofilске većine, bilo i deputata antidemokratski i antisovjetski raspoloženih ali koji su štitili interese onog dela bugarske buržoazije koja je težila uspostavljanju uže saradnje sa Velikom Britanijom i Francuskom. Novim izborima dvor je uspeo da za novo sobranje obezbedi potpuno poslušnu germanofilsku većinu.

Kabinet Kjoseivanova raspušten je 15. II 1940. godine jer je, iako je vodio politiku potpunog priklanjanja Hitlerovoj Nemačkoj, uspostavio i neke privremene veze sa Velikom Britanijom i Francuskom. Pored toga, posle potpisivanja pakta o nenapadanju između SSSR i Nemačke, 23. VIII 1939. godine, Kjoseivanov je činio, mada samo formalno, neke korake za poboljšanje odnosa sa SSSR. To su bili razlozi zbog kojih je svoje mesto morao prepustiti političarima »čvršće ruke«.

⁶⁾ Georgi Dimitrov: »0 novoj Bugarskoj — Zbornik članaka i govora, VIZ, Beograd 1947, str. 16—17, »Kratka istorija na Blgarija«, Sofija 1962, *Nauka i iskustvo* str. 240—252.

⁷⁾ Kjoseivanov, u periodu 1935. do 1940. godine, obrazovao sedam kabineta; bio naklonjen i Zapadu. Vodeći politiku izmirenja sa Jugoslavijom, potpisao 24. I 1937. jugoslovensko-bugarski pakt o večnom prijateljstvu (»Otečestvenata vojna na Blgarija 1944—1945«, Sofija 1961, knj. 1, str. 25).

⁸⁾ Takve su bile; poluvojne organizacije *Borci bugarskog progressa*, na šovinističkim i nacionalističkim osnovama; fašistička organizacija *Savez bugarskih nacionalnih legionara*, poluvojna organizacija, čiji je osnovni cilj bio borba protiv bugarskog antifašističkog pokreta; *legionari* su ideološki bili najbliži nemačkom fašizmu. Treća fašistička organizacija, koja je vaspitavala buduće saradnike Gestapoa, bila je savez *Otac Pajisij*, pod rukovodstvom profesora Geneva. (Godo Agneš: *Od Drave do Mure*; Budimpešta 1965, str. 9—10 —prevod).

Novi kabinet, pod predsedništvom istaknutog nemačkog eksponenta Bogdana Filova, energično se angažovao u sprovođenju niza profašističkih mera u političkom, ekonomskom i ideološkom pogledu. U Narodnom sobranju izglasani su zakoni sa otvorenom fašističkom sadržinom,⁹⁾ stvorene su birokratske državne fašističke organizacije,¹⁰⁾ otpočela je snažna ideološka priprema masa da bi se stvorila vera u snagu i nepobedivost nemačke fašističke armije.

Posle izbijanja italijansko-grčkog rata vlada Filova pojačala je vojne pripreme zemlje. Mobilisano je nekoliko divizija radi obezbeđenja južne granice i crnomorske obale.¹¹⁾

U toku 1939. i 1940. godine Nemci su, u sklopu svojih osvajачkih planova, za kratko vreme ovladali Norveškom, Danskom, Holandijom, Belgijom, Francuskom i tako umnogome povećali svoj vojno-ekonomski potencijal. Hitler se sada osećao dovoljno snažnim za napad na Sovjetski Savez. Sa vojnostrategijske tačke gledišta, radi obezbeđenja neometanog marša za planirani napad s juga, važnu meru u pripremi napada na SSSR predstavljala je okupacija balkanskih zemalja; osim toga, preko Balkana je vodio put za osvajanje britanskih kolonija na Bliskom i Srednjem istoku. U tom cilju Italija je prva otpočela agresivna dejstva na Balkanu — napala je Grčku, koristeći kao bazu okupiranu Albaniju, ali je pretrpela neuspeh. Da bi otklonio posledice ovog napada, Hitler je ubrzao akciju za ovladavanje Balkanom. Situacija mu je bila olakšana time što su se nemačke snage već nalazile u Mađarskoj i Rumuniji, a Bugarska je, prema sporazumu sa Hitlerom, dozvolila da u toku decembra 1940. i januara 1941. godine jedan broj nemačkih

⁹⁾ Zakon za zaštitu naroda, Zakon o organizovanju bugarske mladeži, Zakon o građanskoj mobilizaciji, Zakon protiv Jevreja. («Otečestvenata vojna na Blgarija», knj. 1, str. 27; Dimo Kazasov: »Burni godini 1918—1944«, Sofija 1949, str. 660—663).

¹⁰⁾ Po ugledu na Hitlerjugend stvorena je organizacija *Branik*, koja je okupljala omladinu iz raznih omladinskih organizacija u jedinstvenu celinu pod kontrolom vlade. Sva školska omladina morala je da stupi u *Branik*. Organizacija je vaspitavala omladinu u šovinističkom, nacionalističkom i antisovjetskom duhu; odredi *Branika* učestvovali su u proganjanju rodoljuba, a kasnije u traganju za partizanima i otkrivanju pripadnika pokreta otpora. (Godo Agneš, n. d. str. 12).

¹¹⁾ U vojsku je mobilisano 125.846 ljudi; u radne jedinice 18.000; građanskom mobilizacijom obuhvaćeno je 110.000; u BDŽ 23.126 ljudi, («Otečestvenata vojna na Blgarija», knj. 1, str. 27—28).

oficira dođe na bugarsku teritoriju radi priprema za napad na Grčku.¹²⁾

Pristupanje Bugarske Trojnom paktu bilo je od velikog značaja za sile Osovine, a i za samu bugarsku progermansku vladu, koja je smatrala da je nastupio pogodan momenat za osvajanje tuđih teritorija. Za početak, na primer, posredstvom Nemačke, Bugarska je od Rumunije dobila Južnu Dobrudžu. U oktobru 1940. nemački poslanik u Sofiji upoznao je bugarskog ministra spoljnih poslova Ivana Popova da vlada nacističke Nemačke predlaže Bugarskoj da se priključi Trojnom paktu. U novembru, vodeći sa Hitlerom pregovore o tome, car Boris je postavio pitanje Makedonije. Hitler je uveravao bugarskog cara da će lično podržati ostvarenje bugarskih »nacionalnih ideala«, iako je u isto vreme garantovao Jugoslaviji teritorijalni integritet. Konačno dogovaranje o pristupanju Bugarske Trojnom paktu završio je Bogdan Filov početkom januara 1941. u Salcburgu, a pakt je potpisan 1. marta 1941. godine u Beču. Ovim aktom Bugarska je dozvolila ulazak nemačkih trupa na svoju teritoriju. Za to je dobila nemačko oružje za kopnenu vojsku i avione zaplenjene u Poljskoj. Obećani su joj i teritorijalni ustupci na račun susedne Jugoslavije i Grčke. Još istog dana su iz Rumunije, preko Dunava kod grada Ruse, ušle hitlerovske jedinice u Bugarsku i pretvorile je u placdarm za napad na Jugoslaviju i Grčku.¹³⁾ Bugarska vlada je pokušavala da opravda pristupanje nacifašističkom bloku perspektivom za ostvarivanje »nacionalnih ideala«; lansirane su razne verzije: da Bugarska nije bila u mogućnosti da se suprotstavi nemačkoj vojsci; da drugog izlaza nije bilo do pristupiti Trojnom paktu čiji je cilj očuvanje mira na Balkanu; tvrdilo se da to nije protiv interesa Sovjetskog Saveza jer je s nemačkom vladom imao sklopljen ugovor o nenapadanju.¹⁴⁾

¹²⁾ »Drugi svetski rat«, knj. 1, str. 394—395; »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 27—28).

¹³⁾ Arhiv VII (dalje; A VII) fond NDH, k. 4, reg. br. 4/4—1; »Drugi svetski rat«, knj. 1, str. 394—395; Godo Agneš, n. d. str. 16; »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 29.

¹⁴⁾ Filov u svom dnevniku piše da je u Beču primio pismo od Ribentropa i grofa čana kojim se Bugarskoj priznaje pravo da pripoji krajeve između r. Strume i r. Marice. (»Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 29—30). Drugog septembra 1941. Filov je izjavio da je rat koji je Nemačka povelala neizbežan i nužan da bi

No, iako je Bugarska zvanično održavala diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom, bugarski ministri i druge zvanične ličnosti javno su držali antisovjetske govore. Zabranjene su organizacije za bugarsko-sovjetske kulturne veze i rasturanje sovjetske štampe i knjiga.¹⁵⁾

Sovjetska vlada nije mogla ostati ravnodušna prema ovakvoj bugarskoj politici, tim više što je vlada Filova odbila da potpiše pakt o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći koji joj je 26. novembra 1940. godine predložio Sovjetski Savez. Zato je sovjetska vlada notom od 3. marta 1941. upozorila bugarsku vladu na posledice takve politike; u noti se kaže da se sovjetska vlada ne može složiti sa postupkom bugarske vlade, jer vodi širenju sfere rata, te da »sovjetska vlada, verna svojoj politici mira, ne može iz tih razloga da pruži nikakvu podršku bugarskoj vladi u sprovođenju njene sadašnje politike«.¹⁶⁾

Bugarska radnička partija (BRP), u toku 1940. godine i prvih meseci 1941, povelala je borbu protiv politike fašističke vlade Filova, protiv aktivnog svrstavanja Bugarske u fašistički blok i pristupanja Trojnom paktu. Otvoreno je govorila o pravim ciljevima potpisivanja Trojnog pakta pokušavajući da spreči novu nacionalnu katastrofu u koju su gurali bugarski narod njegovi fašistički upravljači, zalagala se za zaključivanje ugovora o uzajamnoj pomoći između Bugarske i SSSR-a. Ali, na žalost, još tada je i BRP u zalaganju za pakt sa Sovjetskim Savezom isti-

se jednom učinio kraj komunističkoj propagandi, te da je nemački udar usledio u poslednjem času. (A VII, fond NDH, k. 4, reg. br. 5/4—1).

U svom govoru u Narodnom sobranju 19. novembra 1941. Filov je istakao da su događaji, kao što je bio italijansko-grčki rat koji je preduzet da bi se sprečilo prodiranje britanske vojske u Grčkoj i uspostavljanje Jednog novog balkanskog fronta, ugrozili bugarske interese, te je vlada bila prinuđena da pristupi Trojnom paktu. Rekao je: »Svi ste vi jednodušno odobrili pristupanje Bugarske Trojnom paktu i pokazali svoje zadovoljstvo jednodušnom manifestacijom. Na taj način Bugarska je konačno stala na stranu sila Osovine i njihovih saveznika. Ona će do kraja biti verna preduzetim obavezama i uvek će, prema svojim mogućnostima, najiskrenije saradivati . . . Nama je taj rat doneo oslobođenje bugarskih krajeva u zapadnim pokrajinama, u Trakiji i Makedoniji . . . " (A VII, fond NDH, k. 4, reg. br. 4/4—1).

¹⁵⁾ L. B. Velez: »Od istorijata na blgarskijot patriotički front«, Budimpešta 1951, str. 28; Godo Agneš, n. d. str. 13.

¹⁶⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 30, 38—39; Godo Agneš, n. d. str. 14.

cala »nacionalne ideale« i ukazivala na perspektivu izlaska Bugarske na Egejsko more dobijanjem jednog dela Egejske Makedonije.¹⁷⁾

Uloga Bugarske u nemačkim planovima za napad na Jugoslaviju, Grčku i Sovjetski Savez

Još u toku priprema za pristupanje Trojnom paktu, bugarska vlada je odobrila grupi nemačkih oficira da pripreme teren i uslove za brz ulazak nemačkih trupa u Bugarsku. Prema nemačkoj proceni, postojala je opasnost da radovi na podizanju mostova preko Dunava sa rumunske obale otkriju ovu nameru, a to bi izazvalo nemir na Balkanu i u SSSR-u. Odlučeno je da bi u tom slučaju trebalo odgovoriti da Nemačka ne može trpeti eventualno učvršćenje Engleza na Balkanu i da se Rumunija mora zaštititi, jer je članica Trojnog pakta. Prema tome, ova koncentracija snaga nije, navodno, bila uperena protiv bilo koje zemlje, pa ni protiv Sovjetskog Saveza. Nemački glavni stan je procenio da je važno uveriti Sovjetski Savez da Nemačka nema agresivnih namera prema Jugoslaviji i Turskoj;¹⁸⁾ u stvari, Hitler i Musolini u svojim imperijalističkim planovima od 1937—1940. bavili su se mišlju da likvidiraju Jugoslaviju kao državu čekajući pogodan trenutak da bude potpuno izolovana i okružena, te da to izvedu »okupacijom bez krvi«.

No, događaji u Jugoslaviji od 27. marta znatno su poremetili Hitlerove planove i za napad na Sovjetski Savez i za konačan obračun sa Englezima u Grčkoj i na Sredozemlju.

Svenarodnim otporom jugoslovenski narodi su dva dana posle potpisivanja Trojnog pakta zbacili vladu i odbili bilo

i?) »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 40—42; Lazar Mojsov: »Bugarska radnička partija (komunista) i makedonsko nacionalno pitanje«, Beograd 1948, str. 57—58.

¹⁸⁾ Prema izveštaju od 21. XII 1940. godine u Bugarskoj se tada nalazio Stab za pribavljanje podataka Sofija, na čijem je čelu generalštabni pukovnik Cajcler; osnovni zadatak štaba bio je da pripremi bugarsku teritoriju za ulazak nemačkih trupa i obezbedi uslove za njihovu akciju. Rukovodilac štaba bio je ovlašćen da od bugarskog Generalštaba traži da se, uz nemačku finansijsku pomoć, pojačaju drumske mostovi zbog prelaska nemačkih tenkova. (»Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht — Wehrmachtführungstab«, Band I, 1, August 1940 — 31. Dezember 1941, str. 995).

kakav savez sa nacističkom Nemačkom. Ogorčen ovim otporom, Hitler je istog dana, 27. marta, doneo definitivnu odluku da, uz pomoć njenih suseda, likvidira Jugoslaviju munjevitim napadom. Da se ne bi suviše dugo odlagao napad na Sovjetski Savez (poduhvat »Barbarosa«), napad na Jugoslaviju (poduhvat »Br. 25«) trebalo je izvesti što pre, jednovremeno s napadom na Grčku (plan »Marita«), kako bi se onemogućilo sadejstvo grčkih i jugoslovenskih snaga, a britanske oružane snage proterale sa Balkanskog poluostrva. Na konferenciji sa vrhovnim komandantima kopnenih snaga i vazduhoplovstva održanoj 27. marta, Hitler je izjavio da je Jugoslavija nesiguran faktor s obzirom na predstojeći napad na Grčku i docniju akciju prema Sovjetskom Savezu, te da je zbog toga rešio da razbije Jugoslaviju i vojnički i kao državu, ne čekajući moguću izjavu lojalnosti nove jugoslovenske vlade. Tom prilikom je izjavio:

»Rat protiv Jugoslavije mogao bi da bude veoma popularan u Italiji, Mađarskoj, Bugarskoj, pošto ovim državama treba staviti u izgled dobijanje izvesnih jugoslovenskih teritorija: Italiji — dalmatinsku obalu, Mađarskoj — Banat, Bugarskoj — Makedoniju«. ¹⁹⁾

Zato je istog dana Hitler lično obavestio mađarskog i bugarskog ambasadora o svojim namerama, tražeći da i njihove zemlje učestvuju u napadu na Jugoslaviju, dok bi Rumunija trebalo da posluži kao zaštita prema Sovjetskom Savezu. Istovremeno je pismom izvestio Musolinija o novonastaloj situaciji, a sutradan, 28. marta, po specijalnom izaslaniku uputio konkretan predlog o koordinaciji dejstava nemačkih i italijanskih snaga na Balkanu. Musolini se saglasio sa predlogom i o tome istog dana pismom obavestio Hitlera. ²⁰⁾

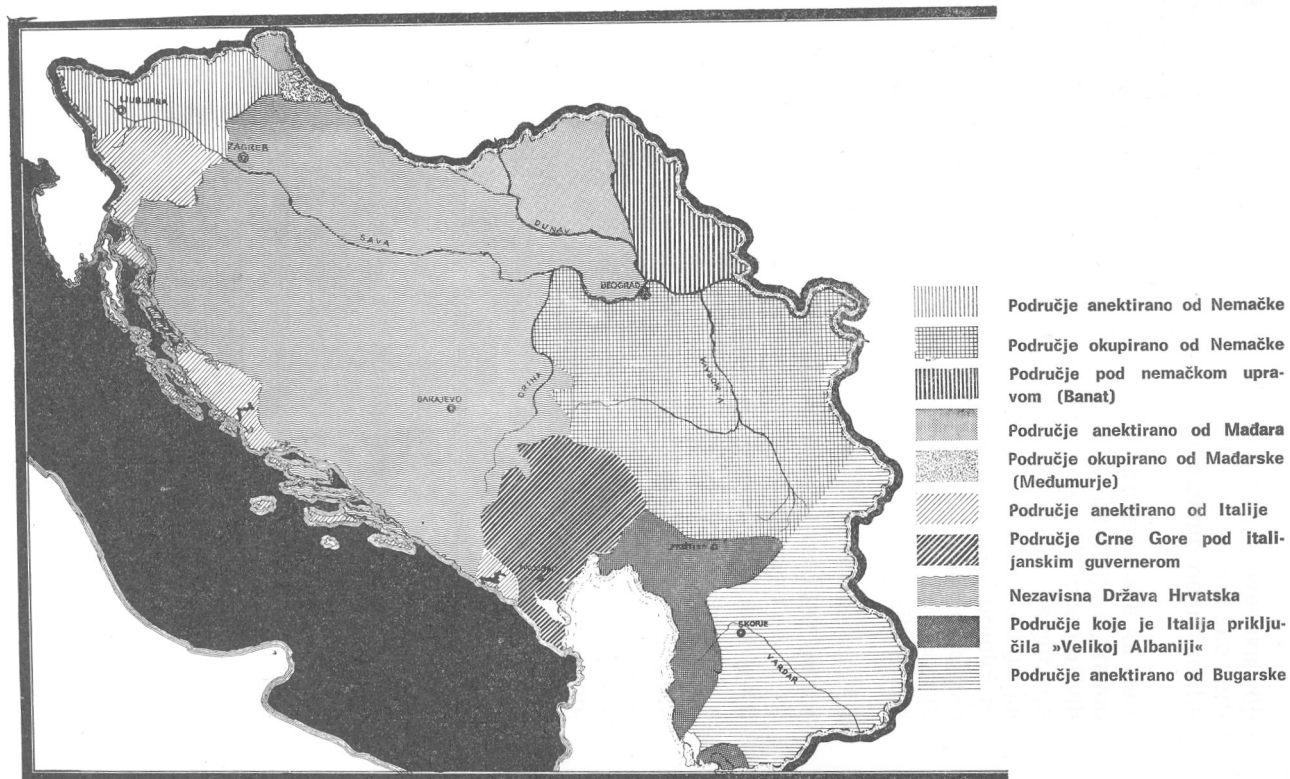
Odmah po završetku konferencije, Hitler je izdao *Di-rektivu br. 25*, ²¹⁾ sa razrađenim planom napada na Jugoslaviju. Osnovna ideja Hitlerovog plana bila je da se koncentričnim napadom sa prostora Rijeka — Grac s jedne strane, i prostora Bugarske s druge strane, upadne u Jugoslaviju

¹⁹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik), tom II, knj. 2, dok. 1.

²⁰⁾ »Drugi svetski rat«, knj. 1, str. 405—408, 415; A VII, k. 1, reg. br. 3/2; Helmuth Greiner: »Die Oberste Wehrmachtführung 1939—1943«, Limes Verlag, Wiesbaden, 1951, str. 274—275.

²¹⁾ Zbornik, tom II, knj. 2, dok. 2, str. 475—477.

OKUPACIJA I PODELA JUGOSLAVIJE U II SVETSKOM RATU

opštim pravcem prema Beogradu, uništi jugoslovenska vojska, a krajnji južni deo ocepi od ostale jugoslovenske teritorije i na taj način stvori baza za produženje nemačko-italijanske ofanzive protiv Grčke.

Za napad iz rejona Sofije u pravcu Niša i dalje ka Beogradu, i sa prostora Čustendil — Gornja Džumaja u pravcu Skoplja i Velesa, predviđala su se dejstva svih raspoloživih snaga u Bugarsko i Rumuniji, s tim što bi za osiguranje naftonosnih područja u Rumuniji trebalo ostaviti snage jačine oko jedne divizije. Osiguranje prema turskoj granici za prvo vreme je trebalo prepustiti Bugarima, a iza njih, kao oslonac, postaviti 16. nemačku oklopnu diviziju. Zadatak bugarskih snaga bio je da štite pozadinu nemačkih snaga od eventualne akcije Turske.

Hitler je računao na jači otpor jugoslovenske vojske pa je predviđao i mogućnost da bugarske oružane snage učestvuju u napadu na Jugoslaviju. Pretpostavljao je da će Bugarska, pošto joj je bila obećana Makedonija, bez ikakvog pritiska od strane Nemačke učestvovati u napadu.²²⁾ U tom slučaju, prema uputstvu za strategijski razvoj, bugarsko vojno rukovodstvo trebalo je da se sporazume sa vrhovnom komandom nemačke 12. armije. Prema sporazumu, bugarske snage koje bi bile angažovane protiv Jugoslavije, potčinile bi se nemačkoj komandi. Međutim, povoljan razvoj operacija nemačkih snaga u Jugoslaviji nije zantevao dejstva i bugarskih oružanih snaga.²³⁾

U svim ovim kombinacijama, bugarska vlada je bila veoma angažovana u akciji za napad i razbijanje Jugoslavije. Pošto je Hitler 27. marta 1941. podsetio bugarskog poslanika u Nemačkoj Prvana Draganova da su »događaji u Jugoslaviji istakli makedonsko pitanje«, bugarska vlada je preduzela niz akcija u pogledu učešća u okupaciji i raspodeli Jugoslavije. Ribentrop je 11. aprila zatražio od poslanika Draganova sudelovanje bugarskih divizija protiv Jugoslavije i prekid diplomatskih odnosa s Jugoslavijom. Zbog toga je car Boris III izrazio želju da se lično sastane sa Hitlerom. Na sastanku, 19. aprila 1941, uglavnom se razgovaralo o mestu i ulozi Bugarske i njenih oružanih snaga u

Hitlerova direktiva br. 26 od 3. IV 1941. A VII, Mikroteka, NAV-N-T-608,

F.1/474—478.

²³⁾ 1 st o.

hitlerovskoj koaliciji na Balkanu i o jugoslovenskim teritorijalima koje treba priključiti Bugarskoj.²⁴⁾

U trenutku kada se Hitler pripremao za napad na Jugoslaviju bez objave rata, za napad na Grčku i, posebno, za napad na Sovjetski Savez, politika Bugarske u nacifašističkoj koaliciji pretvorila je bugarsku teritoriju u nemačku bazu i placdarm za ove pohode. Bugarska je stavila na raspolaganje Nemcima sva pristaništa na crnomorskoj obali — Burgas, Varnu, Balčik — i pristanište Ruse na Dunavu, osposobivši ih da mogu služiti nemačkim podmornicama i ratnim brodovima. Za prevoženje vojske i ratnog materijala na sovjetsko-nemački front, Nemci su koristili bugarsku flotu; najvažnije železničke pruge i komunikacije u Bugarskoj bile su stavljene na raspolaganje nemačkim snagama radi prevoženja trupa i ratnog materijala u pohodu na Jugoslaviju, Grčku i Sovjetski Savez; pod kontrolom Nemaca, bili su svi bugarski aerodromi sa kojih su nemački bombarderi i lovci poletali na front.²⁵⁾

Takvim savezništvom i značajnim ustupcima Bugarska je omogućila nemačkim fašističkim trupama okruženje jugoslovenske teritorije i izvođenje udara nemačke armije u pozadinu jugoslovenskih snaga, čija je glavnina bila grupisana na severnom frontu, i njihovo odsecanje od saveznika — grčkih i britanskih trupa. Pored toga, Bugarska je vezivala na utvrđenoj Metaksasovoj liniji 5—7 grčkih divizija, toliko potrebnih na grčkom frontu u Albaniji na kome se vodila odlučna bitka protiv italijanskih oružanih snaga.

Za vreme napada nemačkih i italijanskih trupa na Jugoslaviju i Grčku, Bugarska je mobilisala 10% svog stanovništva i glavninu svojih oružanih snaga koncentrisala na granici prema Turskoj. Uputivši tako svojih deset divizija na front prema Turskoj i Grčkoj, Bugarska je omogućila da deset nemačkih divizija bude upućeno na istočni front, i dejstva protiv saveznika.

Pored neposredne vojne pomoći, Bugarska je Nemcima omogućila da na samoj jugoslovenskoj i grčkoj granici potpuno neometano izvedu pripremu svojih trupa.

²⁴⁾ *Archiv der Gegenwart — 1941*, str. 4984; dr Ferdo Ćulinović: »Okupatorska podjela Jugoslavije«, Beograd 1970, str. 51.

²⁵⁾ Georgi Dimitrov: »Govori, članci i izjave«, Beograd 1947, str. 10, 11.

Doprinos Bugarske silama Osovine pri napadu na Jugoslaviju i Grčku aprila 1941. godine bio je od istog značaja kao da su bugarske trupe najneposrednije učestvovala u ovim poduhvatima.²⁶⁾

Na sastanku održanom 5. I 1943. između Hitlera i bugarskog ministra vojske generala Nikole Mihova, Hitler je, govoreći o aprilskom ratu protiv Jugoslavije i Grčke, odao priznanje Bugarskoj i njenim oružanim snagama, i rekao:

»Pretenzije Rusije stvorile su nam neminovan rat na Istoku, zbog čega smo morali brzo svršiti na Balkanu. Blagodareći pomoći koju nam je Bugarska ukazala, naš zadatak je bio olakšan i ubrzan. Kolika je bila ta pomoć može se shvatiti samo ako se ima u vidu da su Englezi tada vladali Kritom i Peloponezom... Pored toga bugarska vlada nam je osigurala crnomorsku obalu koju je severnije obezbeđivala Rumunija.«²⁷⁾

Spremnost carske Bugarske i njenih oružanih snaga da se do kraja založe za pobedu sila Osovine podržali su svi vodeći krugovi Bugarske. Prof. Aleksandar Cankov u svom govoru u Narodnom saboru kaže:²⁸⁾

»Bugarska se kroz niz deset leta i stoleća borila za svoje oslobođenje i ujedinjenje, te je svaki pedalj Balkana pokrivien bugarskim kostima i bugarskom krvlju. Bugarska i danas vrši ozbiljno i dostojno svoju dužnost, podržava red na Balkanu, bitno pomaže na taj način Osovinu, a uvek je spremna da izvrši svoje dužnosti aktivno u ratu, kako je to car naglasio«

Evo kako su ocenili ove događaje rukovodioci otečestvenofrontovske Bugarske.*) Pozdravljajući zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS-a), održano od 9. do 12. novembra 1944. godine u Beogradu, predstavnik Bugarske narodne armije (BNA) general Ivanov, pored ostalog je rekao:

»... Bugarska imperijalistička reakcija, pretvorena kasnije u bugarski fašizam, zabila je dva puta nož u leđa jugoslovenskih naroda... Bugarska vojska, bugarska žan-

²⁶⁾ A VII, k. 4, reg. br. 1/4—1.

²⁷⁾ A VII, fond *Bugarska*, k. 3, rg. br. 28/3 (prevod).

²⁸⁾ Isto, k. 4, reg. br. 12/4—1.

*) 9. septembra 1944. srušen je fašistički režim u Bugarskoj i uspostavljena otečestvenofrontovska vlast.

darmerija i policija postali su žandarmi na Balkanu. Oni su klali i pljačkali mirno bratsko jugoslovensko stanovništvo kao i stanovništvo Grčke i Trakije. Deveti septembar učinio je kraj toj strašnoj sramoti koja je bila utisnuta na obraz bugarskog naroda.«²⁹⁾

Vasil Kolarov, član CK BRP (k), ocenjujući mesto i ulogu Bugarske i njenih oružanih snaga u hitlerovskoj koaliciji, kaže:

»Tri i po godine bila je Bugarska saučesnik hitlerovske Nemačke u ratu protiv slobodoljubivih naroda. Bugarska je propustila kroz svoju teritoriju nemačku vojsku prema granicama Jugoslavije i Grčke i time pomogla Hitleru da osvoji zemlje koje su odbile da kapituliraju pred Nemačkom.

Pošto je okupirala zapadnu Trakiju, Makedoniju i veći deo Srbije, Bugarska je u tim zemljama uzela na sebe sramnu ulogu hitlerovskih žandarma, bugarske okupatorske vlasti, zajedno sa Nemcima, pljačkale su te oblasti i surovo se obračunavale sa stanovništvom ..«³⁰⁾

Ocenjujući pristupanje Bugarske Trojnom paktu, Georgi Dimitrov*) je, opisujući martovske događaje 1941. godine kada su narodi Jugoslavije bili spremni da se brane od Nemaca i kada je grčka vojska tukla Italijane na svojoj i albanskoj teritoriji, rekao da je i Bugarska, oslanjajući se na narod, mogla sačuvati svoju neutralnost. Ali:

» ... Bugarski vladajući krugovi odbacili su taj narodni zahtev priključivši Bugarsku državama Osovine i pustivši nemačku vojsku u zemlju. Oni su zarili nož u leđa Jugoslaviji i Grčkoj i omogućili hitlerovskim hordama da pobeđu jugoslovensku i grčku vojsku. Svi događaji posle toga pokazali su da su tim akcijama bugarski upravljači upravo pomogli da se sfera rata proširi na Balkan i da se Bugarska uvuče u rat. . . Bugarska igra ulogu Hitlerovog žandar-

») *Priručnik za političke radnike NOV I POJ*, 1945, br. 1, str. 80—81.

*) Isto, str. 40—58, Vasil Kolarov: »Bugarska na novom putu«, članak objavljen u »*Boljševiku*« br. 19 od 22. X 1944.

*) Georgi Dimitrov (1882—1949) poznati revolucionar međunarodnog radničkog pokreta, protiv koga je vođen čuveni Lajpciški proces 1933. Neko vreme bio sekretar Kominterne. Po povratku iz SSSR-a, krajem 1945, do svoje smrti, stajao na čelu bugarske vlade i komunističke partije. Dosledno se borio za dobrosusedske odnose sa Jugoslavijom.

ma na Balkanu. Bugarske jedinice nalaze se u Jugoslaviji i Grčkoj kao okupatori. Car Boris je stavio Nemcima na raspolaganje bugarske divizije, koje su na Balkanu zamenile nemačke divizije, upućene na sovjetsko-nemački front«. ³¹⁾

Ulogu jednog od najvernijih saveznika nacifašističke Nemačke carska Bugarska i njene oružane snage igrale su sve do 9. septembra 1944. godine kada je ustankom zbačen fašistički režim i uspostavljena otečestvenofrontovska vlast.

Dogovori i sporazumi oko podele Makedonije i Srbije

Prvi nacrt za podelu Jugoslavije usledio je posle Hitlerove odluke 27. marta 1941. da se Jugoslavija »uništi kao država.«

U *Privremenim smernicama za podelu Jugoslavije* od 12. aprila 1941. ³²⁾ stoji da će područje naseljeno »bugarskim Makedoncima« pripasti Bugarskoj. Uže područje Srbije stavlja se pod nemačku vojnu upravu, potčinjenu vrhovnoj komandi suvozemne vojske.

Iako je *Smernicama* Hitler rešio samo u osnovnoj liniji pitanje podele jugoslovenske državne teritorije, uočljivo je da se u prvi plan ističu vojno-privredni interesi Nemačke, pa tek onda interesi njenih saveznika. Tačno razgraničavanje raskomadane Jugoslavije ostavljeno je za kasnije dok nemački vojno-privredni eksperti ne pripreme zahteve koji bi udovoljavali nemačkim ratnim interesima.

Sedamnaestog aprila u nemačkom ministarstvu spoljnih poslova ³³⁾ održano je savetovanje na kome su razmotrene ove smernice. Ponovo je istaknuto da oblast naseljena Makedoncima treba da pripadne Bugarskoj i da je Firer Bugarima već odobrio vojno posjedanje do linije Pirot — Vranje — Skoplje — dolinom Vardara. Za Srbiju je

³¹⁾ Georgi Dimitrov: »Govori, članci i izjave« (članak »Kuda ide Bugarska«), str. 10, 12.

³²⁾ *Zbornik*, tom I, knj. 2, dok. 14, str. 545—547.

³³⁾ A VII, Mikroteka, Nacionalni arhiv Vašington, nemački fond (NAV-N) — NAV-N-T-77, F.1295/799—801.

rečeno da potpada pod nemačku vojnu upravu pod vrhovnom komandom kopnene vojske. Sledećeg dana vrhovna komanda kopnene vojske iznela je svoj stav o razgraničenju i istakla: da Niš u svakom slučaju treba da pripadne Srbiji; da ne bi trebalo dati Bugarima železničku prugu Zaječar — Niš; da je za granicu sa Bugarima podesan planinski venac između Niša i Pirata.³⁴⁾ U međuvremenu, u nemačkom ministarstvu spoljnih poslova formirane su potkomisije koje su radile na pripremi predloga za obezbeđenje privredno-ekonomskih i političkih interesa Nemačke.³⁵⁾

U toku priprema za sastanak o podeli Jugoslavije pozvani su na razgovore predstavnici Mađarske i Bugarske; oni su izložili svoje teritorijalne zahteve i stavove u pogledu okupacionih područja, kako bi vlada Rajha ova pitanja razmotrila sa Rimom. Hitler je primio cara Borisa 19. aprila, saslušao zahtev da se Bugarskoj dodeli čitava Makedonija, a posebno predeo Ohrida koji Bugarska smatra svojim »nacionalnim draguljem«, i priznao bugarskom suverenu opravdanost ovog zahteva.³⁶⁾

Pošto je nemačka vlada sa svojim ekspertima utvrdila vojno-privredne i političke interese Nemačke, a sa Bugarskom i Mađarskom njihove teritorijalne zahteve, sazvana je konferencija na kojoj su učestvovali nemački i italijanski predstavnici. Konferencija je održana 21. i 22. aprila 1941. u Beču. Na čelu delegacija nalazili su se ministri inostranih poslova — Ribentrop i Čano. Ribentrop je u uvodnom izlaganju istakao da je glavni zadatak novog uređenja na Balkanu da se ubuduće zauvek spreči ponavljanje izdaje koju je počinila Srbija nakon pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Srbija više nikada ne bi smela postati »žarište nemira«, te bi je trebalo načiniti tako malenom i slabom »kako više nikada ne bi mogla podići buntovnu glavu«. U sklopu deobe jugoslovenske državne teritorije razgovarano je o bugarskom okupacionom području, o proširenju »Velike Albanije« na istok, kao i o rudnicima Srbije na Kosovu i rudnicima u Makedoniji za koje je zainteresovana Nemačka. O svim pitanjima postignuta su kompromisna rešenja uz

Isto, F.1295/799—803, 796—797.

³⁴⁾ Isto, F.1295/792—795 i 789—791.

Archiv der Gegenwart — 1941, str. 4984; dr Ferdo Čulinović, n. d. str. 60—63.

obostrano uveravanje da će se »mala razmimoilaženja« nekako uskladiti. Međutim, događaji su pokazali da su sporovi i sporna pitanja ostali nerešeni.³⁷⁾

Demarkaciona linija, dogovorena između nemačke i italijanske vrhovne komande, a koju je odobrio i Hitler 23. aprila 1941,³⁸⁾ trebalo je da posluži kao osnova za razgraničenje. Međutim, od nje se dosta odstupilo. Bilo je sporova pa i sukoba između Italije i Bugarske, i tada i kasnije. Obe zemlje težile su da zgrabe što veći deo jugoslovenske teritorije, te je obeležavanje demarkacione linije završeno tek sredinom maja 1941. godine.

Ovakvom demarkacionom linijom nisu bile zadovoljne ni jedna ni druga strana. Bugarska vlada je otvoreno tražila i deo teritorije koji je bio pod italijanskom okupacijom, odnosno njenom veštačkom tvorevinom »Velikom Albanijom«.

»Mi nismo zadovoljni granicom u zapadnoj Makedoniji, niti stavom Italije. Ta granica ne odgovara niti istorijski, niti strateški, niti ekonomski, i ona je neodrživa«, izjavljuje Filov septembra 1941. godine.

Bugarski ministar vojske, general Daskalov, to potvrđuje:

»Granicu prema Italiji ne priznajemo konačnom, niti ćemo je priznati.«³⁹⁾

S druge strane, i italijanska vlada je imala teritorijalne zahteve prema nekim područjima bugarske okupacione teritorije. Ovo nezadovoljstvo neminovno se odražavalo na odnose između Bugarske i Italije, pa je bilo i oružanih

Dr Ferdo Culinović, n. d. str. 60—65.

³⁷⁾ Vrhovna komanda Vermahta dostavila je 27. IV 1941. granice bugarskog okupacionog područja na teritoriji Makedonije: »Od Vranja u jugozapadnom pravcu duž južne obale Biničke Morave — St. Kačanik — štrpce (mesto uključno) — Mušnikovo (isključno) — K. 2587 (isključno) Lešak (uključno) — k. 1748, 20 km jugoistočno od Tetova (isključno) — Rasteš (uključno) Srbica — V. Crsko (oba isključno) — Liska (uključno) — obala Ohridskog jezera 5 km severno od Ohrida do 5 km južno od Ohrida — Resen (uključno) — k. 2600 (uključno) — odatle u jugoistočnom pravcu od grčke granice južno od Bitolja, zatim u potezu stare grčke granice«. (A VII, Mikro-teka, NAV-N-T-77, F.1295/1074—1075; *Zbornik*, tom II, knj. 2, dok. 22, str. 570).

³⁸⁾ A VII, fond *Bugarska*, k. 4, dok. 5/4—1 i 8/4—4.

incidenata.⁴⁰⁾ Zategnuti odnosi trajali su sve do kapitulacije Italije, ali je, sa nekim malim korekcijama u korist jedne ili druge strane, demarkaciona linija ostala ovakva. Značajnija promena nastala je septembra 1943. kada je kapitulirala fašistička Italija i kada je nemačka vojska zaposela područja svojevremeno dodeljena Italiji, te su bugarske okupatorske snage mogle zaposesti veći deo Prespe.

Organizacija okupacionog sistema na anektiranom području Makedonije i Srbije

Zajedno sa nemačkim vojnim okupacionim trupama koje su prodrle u Makedoniju, iz Bugarske je stigla u Skoplje velikobugarski orijentisana grupa makedonskih političkih emigranata, koji su odmah po dolasku osnovali Bugarski centralni akcioni komitet za Makedoniju sa sedištem u Skoplju; komiteti su formirani i u unutrašnjosti Makedonije. Ovaj komitet je u neku ruku preuzeo vlast za vreme interregnuma, do dolaska bugarske administrativne i upravne vlasti.⁴¹⁾

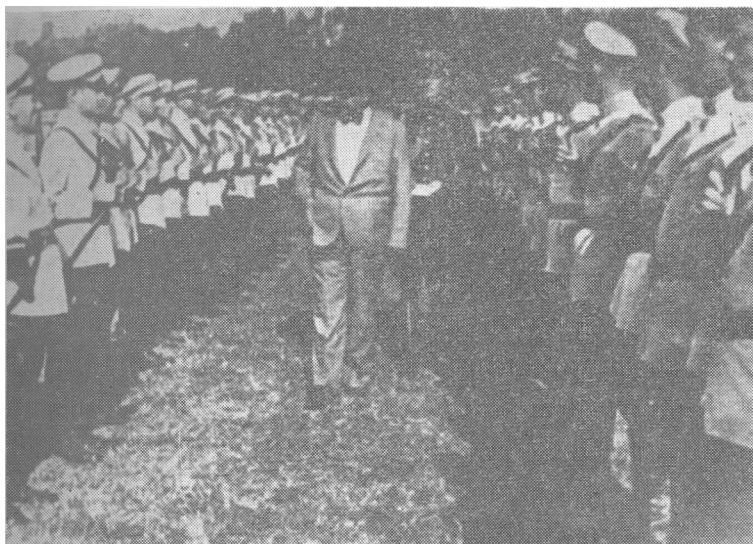
Da bi sa pravne tačke gledišta opravdala ulazak svojih trupa na jugoslovensku teritoriju, bugarska vlada je 15. aprila 1941. prekinula diplomatske odnose sa Jugoslavijom. U noti upućenoj jugoslovenskom poslanstvu u Sofiji kao razlog je navela da su, navodno, jugoslovenske jedinice

«) A VII, Mikroteka — London, F.2 298212 i 298213—15. Italijanski opunomoćeni ministar u Sofiji, Magistrati, u izveštaju od 2. XII 1941. izjavljuje: »Za loše odnose između Bugarske i Italije umnogome je razlog granična linija u Makedoniji . . . Makedonci i Bugari mnogo se žale na tu demarkacionu liniju, pa sam uveren da bi to trebalo ispraviti, i to što pre«. CA VII, fond *Bugarska*, k. 4, reg. br. 6/4—4).

⁴¹⁾ Nedostatak dokumentacije otežava jasnije sagledavanje cilja stvaranja ovog komiteta. Formalni inicijatori su ljudi iz redova makedonske emigracije u Bugarskoj. Po svojoj aktivnosti Komitet istupa kao ekspozitura ekspanzionističke politike bugarske buržoazije, a njegovi tvorci dolaze s nemačkim Jedinicama i sarađuju sa Gestapoom i nemačkom vojnom komandom. Dokumentacija ne pruža jasnu predstavu o odnosu i kombinacijama Hitlerove Nemačke sa VMRO, tj. sa Vančom Mihajlovim, potom i s bugarskom vladom, kao i njihov odnos i kombinacije sa Komitetom. Ulogu Komiteta zamagljuju i to što se vlada Filova ogradila od njega i što nije bila obaveštena da je organizovan. Kada je bugarski vojno administrativni i policijski aparat preuzeo vlast u Makedoniji, tadašnji skopski oblasni direktor raspustio je 7. jula 1941. Komitet. (A VII, fond *Bugarska*, k. 1, reg. br. 5/11—1; *Istorija na makedonskiot narod*, Skopje 1969, knj. 3, str. 280—282; dr Ferdo Čulinović, n. d. str. 595; *Istorijski arhiv KPJ*, tom VII, dok. 5).

u toku aprila napadale na bugarske granične delove, da su jugoslovenski avioni nadletali i napadali bugarske gradove, da je stradalo civilno stanovništvo iako Bugarska nije bila umešana u ratni sukob, da su članovi jugoslovenskog poslanstva u Sofiji održavali vezu sa bugarskim rušilačkim elementima koji su pripremali nemire i državni udar.⁴²⁾

Svi ti »razlozi« bili su, naravno, izmišljeni.

Predsednik fašističke bugarske vlade Bogdan Filov vrši smotru bugarskih policijskih snaga u Skoplju 1941.

Akt o kapitulaciji Jugoslavije potpisan je u Beogradu 17. aprila 1941, a Hither je 18. aprila odobrio ulazak bugarskih trupa u Trakiju na području između reke Strume i linije Dede Agač - Mustafa Paša. Pošto još nije bio obavljen dogovor sa Italijom oko definitivne podele Jugoslavije i povlačenja demarkacione linije, bugarskim trupama je istog dana odobren ulazak na teritoriju Jugoslavije, s tim da ne pređu liniju Pirot — Vranje — Skoplje — tok Vardara do zapadne grčke granice. Kako su operacije bile još u toku zahtevalo

⁴²⁾ *Archiv der Gegenwart* — 1941, str. 4980.

se da komunikacije Čustendil — Skoplje i Gornja Džumaja — Veles — Skoplje ostanu do daljeg prvenstveno na raspolaganju nemačkoj vojsci. Određeno je da bugarska komanda u Makedoniji održava vezu sa nemačkom komandom 50. armijskog korpusa u Skoplju, a u Trakiji sa komandom 30. armijskog korpusa u Kavali.⁴³⁾

Na osnovu ovog odobrenja bugarska 5. armija sa generalom Nikolom Mihovim na čelu otpočela je 18. aprila okupaciju dela jugoslovenskog državnog područja. Do 23. aprila bugarska 1. brza divizija nalazila se na prostoru Pirot — Surdulica — Kriva Feja, delovi u Skoplju; 6. pešadijska divizija jugozapadno od Sofije, delovi u Velesu; 7. pešadijska divizija na prostoru Vranje — Radovište. Štab 5. armije razmestio se u Skoplju.⁴⁴⁾

U drugoj polovini aprila bugarska 5. armija okupirala je čitavu Makedoniju, sem krajeva u zapadnoj Makedoniji (deo struškog, debarskog, kičevskog, gostivarskog i tetovskog sreza i deo Prespe), koji su pripali italijanskom protektoratu »Velikoj Albaniji«. Ove jedinice okupirale su i deo jugoistočne Srbije, koji je prema administrativno-teritorijalnoj podeli u Kraljevini Jugoslaviji obuhvatao pirotski i vranjski okrug, i deo između Timoka i granice kod Zaječara. U oblasti na jugu Srbije, Kosovu, okupirali su deo gnijilanskog sreza severno od Pasjana, te Vitinu, Kačanik i Sinićku župu. U toku 1942—1943. godine, sa Hitlerovim odobrenjem bugarska okupaciona zona proširena je na labški, mitrovački i vučitrnski srez.⁴⁵⁾

Okupacijom ovih krajeva Srbije i Makedonije postignut je osnovni cilj bugarskih vladajućih krugova — ostvarivanje »nacionalnih ideala« i stvaranje »Velike Bugarske«. No, za sile Osovine, koje su bile u punom osvajačkom zamahu, postignut je još jedan mnogo značajniji cilj: bugarske divizije zamenile su nemačke divizije i tako oslobodile znatne nemačke snage za preduzimanje operacija u Grčkoj, a kas-

⁴³⁾ A VII fond *Bugarska*, k. 4, reg. br. 6/4—4.

⁴⁴⁾ Isto, k. 4, reg. br. 6/4—7; Mikroteka, NAV-N-T-312, F.425/8003259—60; »Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 282.

⁴⁵⁾ Tada su okupirani srezovi: pirotski, lužnički, vlasotinački, caribrodski, bosiljgradski, vranjski, preševski, masurički i pčinjski. »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, Beograd 1963, knj. 1, str. 34—35; Ali Hadri: »Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941—1944«, *Jugoslovenski istorijski časopis* br. 2 (dalje JIČ), 1965, str. 40—41.

nije i za dejstva na istočnom frontu protiv Sovjetskog Saveza. Na ovoj teritoriji ostale su samo manje nemačke jedinice za obezbeđenje transporta i snabdevanje, aerodromske i protivavionske jedinice u Skoplju, institucije za eksploataciju rudnika i slično.

Radi obezbeđenja boka nemačkih trupa (koje su napadale na Sovjetski Savez) prema Turskoj i obezbeđenja pozadine snaga u Grčkoj, nemačka Vrhovna komanda tražila je pojačanje bugarskih oružanih snaga na Balkanu. Da bi udovoljila ovom zahtevu, bugarska Vrhovna komanda mobilise nove snage i u julu i avgustu 1941. reorganizuje jedinice. A pošto je posednutu teritoriju smatrala svojom, formirala je i »mirnodopski« sastav 5. armije od 14. i 15. pešadijske divizije i 1. konjičke brigade. Sa posednute teritorije povučene su 6. i 9. pešadijska i 1. brza divizija.⁴⁶⁾

Pored snaga koje su bile dislocirane na području Makedonije i Srbije — u rejonu Vranja, u Pirotu, razmešten je 50. pešadijski puk, koji je pripadao bugarskoj 1. pešadijskoj diviziji; na jugu Srbije, na Kosovu, bila su dva ojačana bataljona graničara.⁴⁷⁾ Na anektiranom području su, pored ovih snaga bile raspoređene i dve granične brigade, koje su obezbeđivale demarkacionu liniju; po nalogu nemačke vojne uprave bugarske »etapne« jedinice obezbeđivale su železničku prugu Beograd — Đevđelija preko Niša i Kraljeva, a početkom 1943. i prugu Kraljevo — Čačak — Užice i Vardište. U svakom pešadijskom puku formiraju se takozvane »lovne družine« — lovački bataljoni. To su bile jedinice specijalno obučene za borbu protiv jugoslovenskih partizana,^{*)} naoružane automatskim oružjem i uvek spremne za brzo dejstvo. Čim bi bio otkriven položaj partizanskih jedinica, »lovne družine« hitno su upućivane na teren i odmah stupale u borbu. Pored ovih »lov-

•*) Stab 14. pešadijske divizije u Skoplju; 15. pešadijski puk u Skoplju; 52. pešadijski puk u Vranju; 53. pešadijski puk u Kumanovu; 56. pešadijski puk u Velesu i 14. artiljerijski puk u Skoplju.

Stab 15. pešadijske divizije u Bitolju; 45. pešadijski puk u Prilepu; 54. pešadijski puk u Bitolju; 55. pešadijski puk u Ohridu i 15. artiljerijski puk u Prilepu.

Stab 1. konjičke brigade u Skoplju; 1. konjički puk u štipu i 2. konjički puk u Skoplju. (A VII, fond *Bugarska*, k. 4, reg. br. 10/1—1).

⁴⁷⁾ Ali Hadri, n. članak, str. 57.

*) Vidi: *Jugoslavija u II svetskom ratu*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1967. Izdanja na engleskom, francuskom, španskom, ruskom i nemačkom jeziku.

nih družina« posebnim zakonom bugarske vlade od 1. januara 1944. formirana je specijalna žandarmerija; za skopsku oblast formiran je jedan žandarmerijski bataljon čiji je isključivi zadatak bio da vodi borbu protiv partizana.⁴⁸⁾

Uparedo sa zaposedanjem jugoslovenskih teritorija, bugarske okupacione vlasti organizuju i vojno-teritorijalne jedinice, ustanove i organe preko kojih, između ostalog, početkom jeseni 1941. godine počinju mobilizaciju i regrutaciju na anektiranom području, gazeći time sve međunarodne pravne norme i obaveze.⁴⁹⁾

U duhu sklopljenih ugovora i sporazuma između Trećeg rajha i Bugarske, bugarska 2. armija posela je od 20. aprila do 9. maja 1941. godine zapadnu Trakiju i istočni deo Egejske Makedonije.⁵⁰⁾

Bugarske trupe posele su teritoriju ograničenu sa zapada rekom Strumom, s juga obalama Egejskog mora, uključujući ostrva Tasos i Samotraku, i sa istoka takozvanom »neutralnom zonom« (tako je nazvan koridor na granici između Grčke i Turske duž reke Marice), koju su posele manje nemačke jedinice. Tako su istočni deo Egejske Makedonije, na istoku od reke Strume, i zapadnu Trakiju, okupirale bugarske trupe približno u isto vreme kada i deo Vardarske Makedonije i Srbije. I na ovoj teritoriji uspostavljena je celokupna bugarska okupatorska vlast — administrativno-politička, vojna i sudska.⁵¹⁾

«) Izjava Asena Bogdanova, oblasnog policijskog načelnika Skopske oblasti — Mikrofilmovana dokumentacija u Skoplju, F.10/22—92.

*) M. Apostolski, A. Hristov, R. Torzioski: »Položaj okupirane Makedonije u drugom svetskom ratu (1941—1944)«, JIČ br. 3/1963, str. 49.

50) »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 26; Hristo Andonovski: »Makedoncite pod Grcija vo borba protiv fašizmot (1940—1944)«, Skopje 1968, str. 45.

⁵¹⁾ Sredinom 1941. godine jedinice bugarske 2. armije smenjene su novoformiranim Belomorskim odredom (sastav: Kavalski, Džumurdžijski puk). U toku 1942. godine u zapadnu Trakiju dovedena je bugarska 16. divizija sa sedištem u Ksantiju, pod čijom komandom je i 2. konjička brigada. U julu 1943. bugarske snage u Trakiji pojačane su sa 7. pešadijskom divizijom koja je posela solunsku oblast (Halkidičko poluostrvo). Novembra 1943. godine u zapadnoj Trakiji formiran je bugarski 2. korpus koji je u svom sastavu imao 7, 12. i 28. diviziju, a pod svojom komandom i Egejsku flotu, Kavalsku i Dedaagačku artiljeriju i sve granične i manje jedinice. Na taj način Nemci su odbranu zapadne Trakije poverili bugarskim jedinicama. U toku 1944. godine na ovom području nije bilo većih promena u sastavu bugarskih snaga koje su ostale tamo sve do kapitulacije fašističke Bugarske. (»Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 267—280; A VII, fond NDH, k. 302, reg. br. 18/7, 6/9; A VII, fond Bugarska, k. 1, reg. br. 2/7; A VII, Mikroteka Minhen N-3, reg. br. 679—688 — izvod iz ratnog dnevnika Komande Grupe armija H za 1. VI 1944; A VII, Mikroteka, NAV-N-T-78, F.332/6289508, 6289548—52, 6289566—71).

Sa bugarskim okupacionim trupama na anektirano područje došao je i posebno pripremljen policijski aparat. Postojale su dve oblasne i tri gradske policijske komande (Skoplje, Bitolj, Prilep) i 21 sreska policijska uprava sa preko 4.000 policajaca. Na zahtev Nemaca, Bugari su formirali i posebnu rudarsku policiju, sa zadatkom da obezbeđuje i brani rudnike koje su Nemci eksploatisali. Bugarska rudarska policija bila je pod nemačkom komandom.

Pored policajaca koji su prekrili celo anektirano područje, bugarska policija imala je posebno organizovane mobilne jedinice: bojne policijske čete, motorizovanu policiju i konjičke policijske eskadrene. Njihova osnovna namena bila je brzo intervenisanje na područjima u kojima su se pojavljivale partizanske jedinice. Kao rezerva, bugarskoj policiji služili su pitomci Policijske škole otvorene 1943. godine u Skoplju.

U 1942—1943. godini bugarske vojno-policijske vlasti pokušavaju da izazovu bratoubilački rat i uspevaju da stvore nekoliko kontra četa u koje su ulazili raniji emigranti, pripadnici VMRO,*) pripadnici balističkih organizacija,** albanski reacionari i razni deklasirani i probugarski orijentisani elementi. Pripadnici kontra četa bili su plaćeni kao i policijski službenici. Ove su čete, sem odreda »Birman«, partizanske snage razbile do sredine 1944. godine.

Pokušaj bugarske okupacione vlasti da od meštana organizuje seoske oružane straže radi »odbrane« od partizana, nije uspeo; oružje je ostajalo nepodeljeno po seoskim magacinima, ili su ga seljaci predavali partizanima. Bugarske vlasti doživle su neuspeh i sa formiranjem obaveštajnih grupa.⁵²⁾

Civilnu vlast okupator je organizovao po ugledu na državni aparat u Bugarskoj, te je svoje celokupno zakonadav-

*) VMRO — Vnotrešna makedonska revolucionarna organizacija, osnovana novembra 1893. čiji je glavni cilj bio nacionalno oslobođenje makedonskog naroda. Posle balkanskih ratova gubi svoj prvobitni značaj i ideološku orijentaciju i deli se na razne struje.

**) Naziv za pripadnike albanskog nacionalnog pokreta *Bali Kombetar*, osnovanog 1939. za borbu protiv italijanskog okupatora. Zbog svojih šovinističkih tendencija za stvaranje »Velike Albanije« na račun teritorije Jugoslavije i Grčke, pretvorio se za vreme II svetskog rata u oruđe fašističkog okupatora i borio protiv snaga narodno-oslobodilačkog pokreta Jugoslavije i Grčke.

⁵²⁾ Isto, str. 49—52; Izjava Asena Bogdanova, F.10/22—92; list »Celokupna Blgarija 1943. godine«, Skopje, br. 536, str. 3.

stvo i pravni sistem proširio i na okupaciono područje. Bugarska vlada nije izričito zakonom objavila prisajedinjavanje dela jugoslovenske teritorije Bugarskoj, ali je na njoj uvela svoj režim kao da faktički jeste sastavni deo bugarske države. Aneksiju je ozakonilo bugarsko Narodno sobranje time što je donelo više zakona u pogledu Makedonije i dela Srbije kao sastavnog dela bugarske države.⁵³⁾ Prisajedinjenje ovih jugoslovenskih krajeva Bugarskoj za vreme okupacije, dok još traje rat, bilo je protivno međunarodnom ratnom pravu i Haškoj konvenciji od 1907. godine.

Na sve položaje u novoobrazovanim institucijama — od oblasnog direktora i raznih načelnika i službenika uprave pa do seoskih kmetova — dovedeni su Bugari. Okupirani deo Makedonije i južne Srbije administrativno je podeljen na oblasti, srezove i opštine.⁵⁴⁾

Posle organizovanja bugarske administrativne i policijske vlasti, otpočelo je uvođenje i organizovanje i ostalih institucija: građanskih sudova, finansijskih organa, komesarstva za snabdevanje, inspekcijских službi, poreske uprave, itd. Pored građanskih sudova, osnovani su i preki vojni sudovi koji su sudili civilima osumnjičenim za »delatnost protiv bugarske države«.

Zakon o zaštiti države, koji je bio donet u septembru 1941, modifikovan je u tom smislu što su klauzule bile proširene, a sankcije jako pooštrene. Na primer, za težu telesnu povredu lica koje je na dužnosti predviđala se smrtna kazna; za širenje neprijateljske propagande, rasturanje le-

⁵³⁾ U tom smislu karakterističan je *Zakon o državljanstvu*, koji se svim Makedoncima priznaje bugarsko državljanstvo. Narodno sobranje Bugarske zaključuje da je nestala Kraljevina Jugoslavija pa je prema tome prestalo da postoji jugoslovensko državljanstvo makedonskog stanovništva. Drugi zakon kojim je Sobjranje legalizovalo faktičku aneksiju odnosio se na ovlašćenje dato bugarskoj vladi da, u cilju ustrojstva vlasti, može na anektiranom području donositi (umesto Sobjranja) naredbe i druge odluke sa zakonskom snagom. Na osnovu tog ovlašćenja bugarska vlada donela je više normativnih akata kao, na primer, *Zakon za ubrzano uređenje vlasti u Makedoniji* i dr. (dr Ferdo Čulinović, n. d. str. 602—605).

⁵⁴⁾ Makedonija i deo Srbije (sa vranjskim okrugom i delom Kosova) podeljene su u administrativnom pogledu na dve oblasti — Skopsku i Bitoljsku — dok je pirotski okrug pripojen Sofijskoj oblasti. Gornjodžumajskoj oblasti, formiranoj u 1943, priključena su tri sreza istočne Makedonije. Pored ovih oblasti, kao najviših teritorijalno-administrativnih jedinica, okupirani deo Makedonije i jugoistočne Srbije podeljen je, u administrativnom pogledu, na srezove i opštine (»Celokupna Blgarija« br. 41 od 26. VII 1941; M. Apostolski, A. Hristov i R. Terzioski, n. č. str. 55—56).

До Директора на полицията
До г-г. Директорите на
областните, окръжните управителни
и Княжески съвети на Царството.

Въ борбата срещу изследваните животни много силно отразява не само, а и взаимно възраст и породна мъжко и женско преобладаване. Като се да беготата на възрастна мъжка и на особено на женските, като изследваните, общият изход на възрастна особина и до последно отношение на възрастните на животните при самота борба, за което въпреки най-големи способствува възрастна на мъжките възраст.

1. 3. ДВАГЕТА И ОТГОВОРНОСТНОТ НА ВЛАСТИТЕ.

[illegible]

Всепонятна за борбата се изясняват, обаче, до-
каза вярно често и в охляващата жартира, която още малко може да
излезе в своята кинта, когато той омаля и виед оноего заглавие в
отговора си. Мисля да до изтосвети, както на държата пундир в
книга се обличат, са ги раздали на оноего жезла, както са успели
да ги развиеят се когато: обори при трогавата, които не бегата пре
оказват: а последните от обичае от дъка и успевати.

...и боят се от стараяността и знаят че единственото средство за спасение е да се турят точки, рече, но хората не разбират че да бъдат по-добре обзаведени, спуснат и на малките и на-старите апаратури и в старите машини, за да не ги извадят от експлоатацията, а се правят нови машини, от които излизат право в експлоатация, но не ги изваждат от експлоатацията, защото оттам отива много много много в изобретение, то да извадят на експлоатация общински машини и че от това нямат достатъчно средства да си върнат от експлоатацията, срещу експлоатацията, ала всичкият планове на тази борба, но да върнат машините, трябва да бъде.

Их отъезд от села вызвал в село совсем много
до сего времени еще добро земледельцев, и на их отъезд от села
по-прежнему село не могло не испытывать. Отъезд от села не
был им хорош, и с поезда куча отъезда, и с отъезда

taka neprijateljske sadržine — doživotna robija, za slušanje stranih radio-stanica — od 5 do 10 godina robije itd.

Ovaj zakon bio je preteča drugom zakonu po kome svim prestupnicima sude preki vojni sudovi. Ukazom Ministarskog saveta Bugarske od 19. septembra 1941. stupio je na snagu Zakon za ratno stanje, koji je predviđao smrtnu kaznu i za sitnije krivice.⁵⁵⁾

Ustrojstvo sopstvenog sistema vlasti na okupiranom području, bugarska vlada sprovodi sa jasno određenim ciljem da izbegne stvaranje posebnog okupacionog režima u ovim krajevima, kako bi »... obezbedila čvršće povezivanje sa krajevima starih predela carevine«.⁵⁶⁾ Ovaj stav vlade Filova u celini je podržavan i sproveden za sve vreme okupacije, uprkos tome što je bugarska vlada znala da takvim aktom krši sva pravila međunarodnog prava.

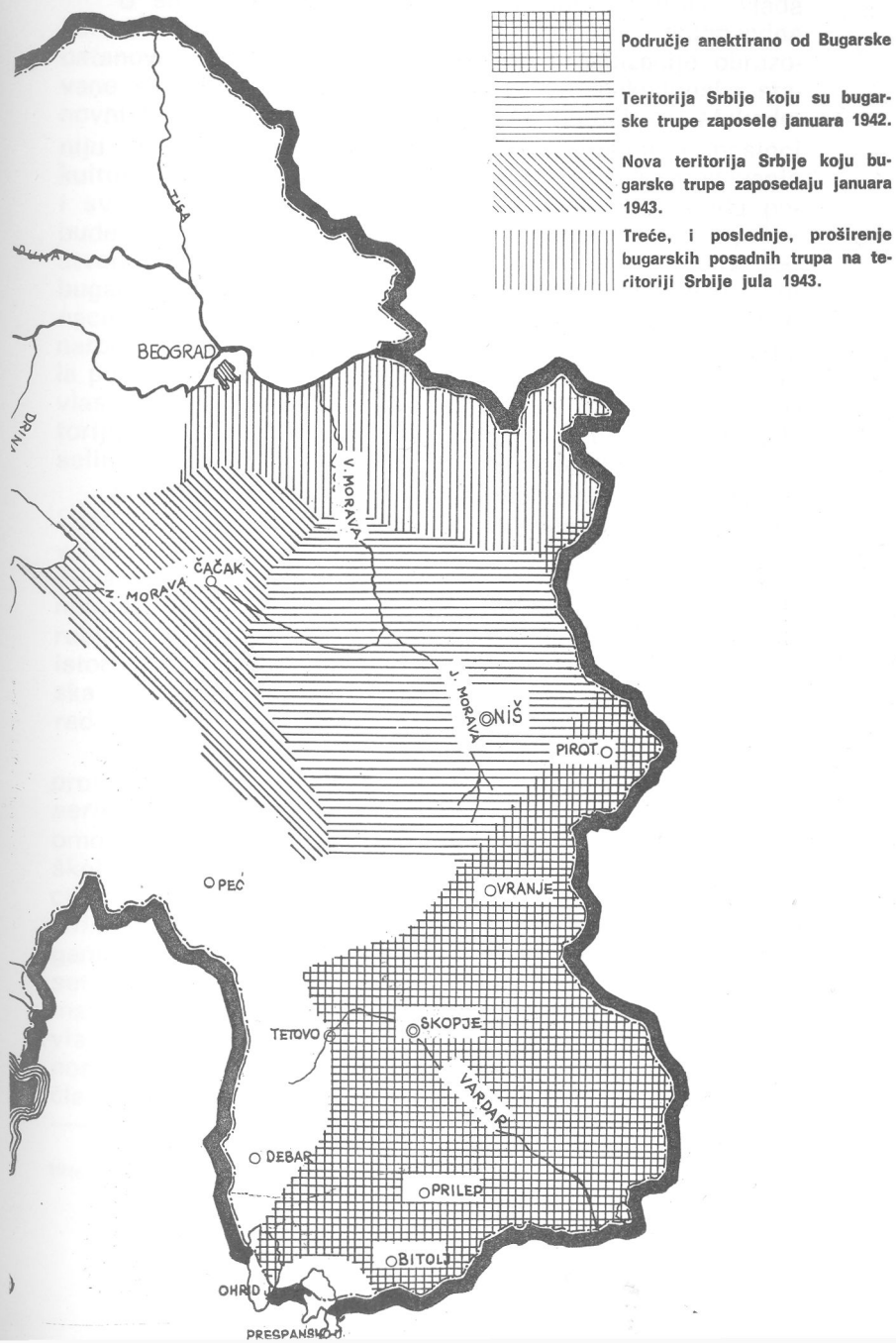
Samo uspostavljanje administrativno-političkog aparata u Makedoniji i delu Srbije, i proširenje svih državno-pravnih institucija, nisu bili dovoljni da obezbede ostvarenje ciljeva bugarske buržoazije i vladajućih krugova — potpuno inkorporisanje okupacionog područja u carevinu Bugarsku. Bugarska vlada je nastojala da okupaciju prikaže kao prirodno proširenje bugarske teritorije, kao preuzimanje »svoje nacionalne teritorije«, kao posledicu kapitulacije Jugoslavije. U Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji stvara snažan propagandni aparat sa zadatkom da preduzme značajne mere za ostvarenje politike osvajanja tuđih teritorija ali da to osvajanje, tu okupaciju, prikaže kao »oslobodilačku misiju Bugarske«. Dodeljivanje ovako značajnog mesta propagandi u okupacionom sistemu dolazi uporedo sa donošenjem jednostranog akta o promeni nacionalnog identiteta makedonskog stanovništva: promena nacionalnosti izvršena je donošenjem odluke bugarske vlade o promeni državljanstva makedonskog stanovništva! Makedoncem se niko nije mogao deklarirati.⁵⁷⁾ Ovim aktom pripadnost makedonskoj naciji stavljena je pod udar Zakona o zaštiti države, a makedonski jezik proglašen je dijalektom bugarskog jezika.

⁵⁵⁾ Isto, str. 56; dr Dimitrije Kulić: »Bugarska okupacija 1941—1944«, Niš 1970, knj. 1, str. 50; dr Ferdo Culinović, n. d. str. 597; Dimo Kazasov, i. d. str. 682—683.

⁵⁶⁾ Iz govora Bogdana Filova, stenografske beleške, XXV Obiknoveno Narodno sobranie, III redovna sesija, knj. I, Sofija 1941, str. 204 (M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, n. članak, str. 57).

⁵⁷⁾ »Državen vesnik« LXIV br. 124, str. 17 (isto, str. 60); dr D. Kulić, n. d. str. 50.

DEO TERITORIJE JUGOSLAVIJE KOJI JE BUGARSKA ANEKTIRALA I ZAPOSALA U II SVETSKOM RATU

U široko organizovanoj propagandi bugarska vlada koristi štampu, radio, pozorište, kulturno-propagandne ustanove i brojne fašističke i druge organizacije obrazovane sa ciljem da probugarski utiču na makedonsko stanovništvo. U anektirano područje, a naročito u Makedoniju, dolaze mnogobrojne delegacije i misionari, nosioci kulturnog i javnog života Bugarske, organizuju predavanja i svečanosti s namerom da u makedonskom narodu pobude saznanje o navodnoj zajedničkoj istoriji i jedinstvenoj borbi za nacionalno oslobođenje »jedinstvenog bugarskog naroda«, te vekovnu borbu Makedonaca za nacionalno oslobođenje prikazuju kao borbu bugarskog naroda. U toj upornoj denacionalizaciji ni crkva nije ostajala po strani: uporedo s dolaskom bugarske administrativne vlasti, crkva je proširila svoju dijaezu i na okupirane teritorije, a svaku religioznu svečanost, čak i u najzabačenijim selima, koristila za probugarsku propagandu.

Snažnom pritisku naročito je bila izložena omladina, a i celokupni školski sistem bio je podešen za što brže sprovođenje denacionalizacije.⁵⁸⁾ Prosvetni kadar doveden je iz Bugarske; nastava se odvijala prema specijalno sačinjenom nastavnom programu za škole na anektiranom području; izučavanje bugarskog jezika i bugarske nacionalne istorije predstavljali su glavne predmete nastave; vanškolska omladina imala je posebne programe i organizacije za rad i vaspitanje.

Među školskom omladinom stvorene su fašističke i profašističke organizacije »*Branik*«, »*Otec Pajsij*«, »*Legioneri*«, »*Ratnici*«. Pripadnost učenika organizaciji »*Branik*« omogućavala je sticanje posebnih privilegija u školi. Vanškolska omladina i građanstvo mogli su raditi u organizacijama »*Bojci od fronta*«, »*Opolčenci*«, »*Zapasni oficiri*«, »*ilindenci*«, »*Junak*«, »*Trudi radost*«, i drugim i ženskim organizacijama — samo u 1941. godini bilo ih je preko četrdeset. Ali, svrha ovih organizacija — aktivno uključivanje makedonskog stanovništva u propagandu i sprovođenje vladine i upravne politike na okupiranom području — nije postignuta jer većina organizacija skoro i da nije imala članova, niti je za sve vreme okupacije ispoljila nekakvu

⁵⁸⁾ Dr D. Kulić, n. d. str. 50; *I Kongres KPM*, str. 53—54; M. Apostolski, A. Hristov, R. Terziowski, n. članak str. 61—64; Ali Hadri, n. članak, str. 57.

aktivnosti; neke od njih — »Opolčenci«, »Zapasni oficiri« i »Bojci od fronta« — postepeno su se osipale i prestale da postoje.

No, sve to što su činile bugarske školske vlasti nije bilo dovoljno da uguši revolucionarni duh omladine, pa su na osnovu posebnih instrukcija Ministarstva prosvete preduzimane i druge mere koje su ograničavale slobodan rad učenika.⁵⁹⁾

Učitelji i profesori bili su dužni da obaveštavaju vlasti o političkom raspoloženju omladine i naroda i odnosu prema bugarskoj vlasti, a posebno o uticaju Komunističke partije Jugoslavije u masama i kretanju partizanskih jedinica. Tako je i prosvetni kadar postao deo bugarskog administrativnog i policijskog aparata u sklopu okupacionog sistema.

Ali, ukoliko je pritisak školskih vlasti bio jači utoliko je više rastao otpor roditelja i učenika. Mnogobrojne su i raznovrsne demonstracije protiv uvođenja bugarskog jezika, bugarske istorije, protiv prinudnog upisa u fašističke organizacije ..⁶⁰⁾

Bugarski okupator zaveo je na anektiranom području strog režim u svim oblastima života: u kulturi, prosveti, administraciji, privredi. U privredi, pored otvorene prisile i iznuđivanja, uvedeni su i drugi vidovi pljačke. Na primer, umesto kursa 100 dinara = 270 leva, uveden je novi kurs po kome je lev izjednačen s dinarom. To je omogućilo bugarskim trgovcima da sa malo novca odvuču u Bugarsku velike količine robe. . . Kao neizbežna posledica rata i okupacije pojavila se besposlica. . . Na selu su sproveli rekviziciju pšenice, kukuruza, masti, mesa, vune. Zemlju su delili »bugarskim nacionalnim elementima«, a radi brže asimilacije makedonskog življa počeli da doseljavaju Bugare. Srbi u Makedoniji odvedeni su u logore ili prinudno raseljeni, a imovina im je konfiskovana.⁶¹⁾

M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, n. članak, str. 62.

⁵⁹⁾ Otpor omladine ilustruje bugarski školski inspektor u Velesu. U izveštaju iz 1942. godine kaže: »U velikom broju sela roditelji se javno suprotstavljaju radu bugarskih učitelja . . . Mesno stanovništvo odbija da daje stan i hranu učiteljima . . . Učiteljima su pretili da će ih ubiti ako predaju bugarsku istoriju i bugarski jezik. Mogu decu da uče samo na makedonskom jeziku«. A 1943. godine isti inspektor piše: »Deca se u škole sakupljaju silom«. (Isto, str. 62).

⁶¹⁾ I kongres KPM, štr. 53—54.

PRVI BUGARSKI OKUPACIONI KORPUS U SRBIJI

Učešće fašističke Bugarske i njenih oružanih snaga na tlu Jugoslavije nije se završilo okupacijom dela Makedonije i jugoistočne Srbije. Posedanje novih jugoslovenskih teritorija usledilo je posle napada hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez, što je od Nemačke tražilo ogromne snage i napore i na istočnom frontu i u pozadini, na Balkanu, a posebno u Jugoslaviji. U takvoj situaciji Nemačka je od svog saveznika Bugarske zahtevala i nova ekonomska naprezanja i nova vojna angažovanja, te su početkom 1942. godine bugarske oružane snage u jačini jednog korpusa posele i delove Srbije, dotle pod nemačkom okupacionom vlašću, i time nemačke snage oslobodile za dejstva na istočnom frontu.

Jer, nije slučajnost što dolazak 1. bugarskog okupacionog korpusa u Srbiju, početkom 1942. godine, pada upravo u vreme kada su sile Osovine, po prvi put od početka drugog svetskog rata, zapale u ozbiljne teškoće.

Na istočnom frontu, najvećem ratištu u drugom svetskom ratu, Crvena armija je pred Moskvom i u operacijama kod Tihvina i Rostova zaustavila nadiranje Hitlerove armije i razbila oko 45 nemačkih divizija i jednu oklopnu armiju. Hitlerov plan da za 9—14 nedelja savlada Sovjetski Savez nepovratno je propao rušeći i mit o nepobedivosti nemačkog oružja.⁶²⁾ Nemačka je pretrpela nenadoknadive gubitke u ljudstvu i materijalnim sredstvima. Od početka napada na SSSR, 22. juna 1941. do kraja novembra 1941. izbačeno je iz stroja 743.112 nemačkih vojnika, što je činilo 23,5% nemačkih snaga sa kojima je izvršena invazija.⁶³⁾

⁶²⁾ »Drugi svetski rat«, Beograd 1961, knj. 2, str. 157, 166, 170, 200—206.

⁶³⁾ Isto, str. 145.

Na afričkom ratištu Englezi su razbili italijanske snage u Etiopiji i ovladali Istočnom Afrikom, a do kraja 1941. godine u Libiji zauzeli Kirenaiku i stabilizovali front kod El Egejle.

Posle iznenadnog napada Japana na američku pomorsku bazu Pearl Harbor, 7. XII 1941, Sjedinjene Američke Države stupile su u rat na strani saveznika, čime su vojnički, materijalno i moralno ojačale snage antihitlerovske koalicije.⁶⁴⁾

U jesen 1941. godine, u srcu »evropske tvrđave«, kako je Hitler često nazivao porobljenu Evropu, otvoren je novi front, prvi takve vrste u borbi protiv fašističkih okupatora: u Jugoslaviji, pod rukovodstvom KPJ, buktao je oružani ustanak u kome se krajem 1941. godine borilo oko 80.000 boraca (43 partizanska odreda, 10 bataljona, jedna brigada). Snage narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije vezivale su za sebe 26 okupatorskih divizija (18 italijanskih, 5 nemačkih i 3 bugarske) i kvislinške formacije — ukupno armiju od oko 500.000 dobro naoružanih vojnika.⁶⁵⁾

Za Hitlera je taj novi front na tlu Jugoslavije bio kost u grlu: i zbog toga što je vezivao znatan deo snaga dragocenih za operacije na drugim ratištima, i zbog toga što je svojim primerom dokazao porobljenim narodima Evrope da je moguća borba protiv fašističke sile. Ocenjujući tu opasnost Hitler, posle rasplamsavanja prvih jačih ustaničkih žarišta u Jugoslaviji, izdaje 16. septembra 1941. specijalnu naredbu o gušenju ustanka u tzv. prostoru Jugoistoka.

Za izvršenje tog zadatka u Srbiji, Nemci su angažovali oko 80.000 vojnika. Pored stacioniranih nemačkih divizija (704, 714, 717. i delova 718. divizije), doveli su i nove snage: 125. pešadijski puk iz Grčke, 342. diviziju iz Francuske, a novembra meseca i 113. diviziju sa istočnog fronta. Računali su i na kvislinške snage (nedićevce, ljotićevce, četnike).*)

⁶⁴⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, knj. 1, drugo izdanje, Beograd 1963, str. 175.

⁶⁵⁾ Isto, str. 176.

*) Četnici Draže Mihailovića — snage srpske reakcionarne buržoazije, u prvim danima okupacije »zaštitnici« srpskog naroda, a kasnije otvoreni saradnici neprijatelja. Sa parolom »Ustanak je preuranjen, čekajte pogodan trenutak!« pokušali da razbiju svenarodni otpor pod rukovodstvom KPJ. Do kraja rata vode ogorčenu borbu protiv snaga NOVJ.

Iako je tako velikom vojnom silom i nečuvenim represalijama nad stanovništvom nemački okupator prinudio glavne snage narodnooslobodilačke vojske da napuste veliku oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji i da se povuku u Sandžak, ustanak nije jenjavao. Težište oružane borbe preneto je u druge krajeve Jugoslavije — u istočnu Bosnu, Sandžak, Bosansku krajinu, Baniju, Kordun, Liku i delove Slovenije. Jugoistočna Srbija je i dalje ostala ustaničko područje na kome je dejstvovalo 7 jakih partizanskih odreda, ugrožavajući okupatorsku i kvislinšku vlast i glavne komunikacije Beograd—Skoplje i Niš—Sofija.⁶⁶⁾

Nepovoljna vojno-politička situacija po sile Osovine postavila je pred Hitlera problem iznalaženja novih ljudskih i materijalnih snaga. Zbog toga preduzima niz mera — vojnih, privrednih, političkih, propagandnih — da bi u ratu više angažovao svoje saveznike i satelite. U tom cilju produžena je i važnost Antikominternog pakta za još pet godina.⁶⁷⁾

Stabilizacija istočnog fronta predstavljala je za nemačko komandovanje najvažniji strateški zadatak. A da bi se istočni front stabilizovao trebalo je sa okupiranih područja izvući što više snaga ali tako da to ne oslabi nemačke pozicije u tim područjima. Hitlerova direktiva broj 39-a (od 15. decembra 1941. godine) o još većem angažovanju bugarskih trupa u Srbiji, trebalo je da posluži upravo tom cilju.

Hitlerova direktiva o novom angažovanju bugarskih trupa

Suština direktive 39-a sastojala se u sledećem: Iz Jugoslavije izvući što više nemačkih divizija za istočni front, a za održavanje »reda i mira« na Balkanu angažovati trupe svojih saveznika — Italije i Bugarske; u direktivi je posebno podvučeno da je za nemačku privredu od izuzetnog značaja obezbeđenje važnih industrijskih objekata.⁶⁸⁾

«) Isto, str. 116—131; o nemačkim merama za gušenje ustanka u Srbiji vidi Šire dr Jovan Marjanović: »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941«, Beograd 1963, str. 211—320.

⁶⁷⁾ »Drugi svetski rat«, Beograd 1961, knj. 2, str. 341, 342.

⁶⁸⁾ *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945*, Bernard und Grafe, Frankfurt 1962, str. 175. Na Pavelićevo reagovanje Hitler je odustao da 2. italijanska armija preuzme komandovanje nad svim oružanim snagama u Hrvatskoj.

Iako je nemačko poslanstvo u Beogradu predložilo Hitleru da će novo bugarsko angažovanje izazvati u Srbiji najžešći otpor, on se ipak, pritisnut nepovoljnom vojno-političkom situacijom, odlučio na ovaj korak.

Direktiva 39-a značila je zeleno svetlo bugarskim trupama za posjedanje novih srpskih teritorija i proširivanje bugarske okupacije na Balkanu.

Ostvarivanje ove Hitlerove direktive teklo je vrlo brzo. Komandant Jugoistoka, general Kunce, upozorio je 20. decembra 1941. godine najodgovornije vojne starešine sa osnovnim pretpostavkama za njeno sprovođenje.⁶⁹⁾ Saopštio je da će komandovanje na celoj teritoriji Srbije i dalje ostati u nemačkim rukama, a »bugarske trupe u Srbiji moraju se taktički potčiniti nemačkoj komandi«. Nemačke snage u Srbiji obezbeđivaće glavni grad Beograd, Bor (rudnici bakra), oblast oko Krupnja i Loznice (rudnici antimona, olova, proizvodnja čelika), Ivanjicu (antimon), Kosovsku Mitrovicu (rudnik olova i cinka — Trepča); bugarske trupe preuzimaju obezbeđenje teritorije stare jugoslovensko-bugarske granice: Rgotina (isključno), Kragujevac (uključno), železničko koleno istočno od Kraljeva, dolina Ibra (isključno), Kosovska Mitrovica (isključno). Jačina nemačkih snaga u Srbiji iznosila bi dve divizije sa po tri puka ili tri divizije sa po jednim pukom (704, 714. i 715.), tri »landesšicen« bataljona i ostale jedinice koje su se već tu nalazile. Jačina bugarskih snaga iznosila bi tri divizije koje bi bile pod jedinstvenom komandom. Predviđen je i način predislokacije jedinica, tj. zamenjivanje nemačkih jedinica bugarskim i izvlačenje 113. nemačke divizije za istočni front, a 342. divizije za upotrebu u istočnoj Bosni, s tim što bi kasnije i ona bila upućena na istočni front.

Već 24. decembra 1941. godine komandant Jugoistoka je preko generala Zilkova, bugarskog oficira za vezu, preneo bugarskom Ministarstvu rata da Firer i Vrhovna komanda Vermahta traže da bugarske trupe, u jačini od tri divizije, posednu deo srpske teritorije sa zadatkom da na njoj »održavaju mir i poredak«. Posebno je naglašeno da bugarske trupe moraju brzo dejstvovati, kako bi što pre osiobodi-

⁶⁹⁾ Prepis — pretpostavka Vrhovne komande Vermahta za sprovođenje novih direktiva (A Vil, Mikrotekta, NAV-N-T-501, F.264/1257—1259).

le nemačke snage za druge frontove. Za sedište bugarske komande predložen je Niš.⁷⁰⁾

Bugarska strana reagovala je brzo i revnosno na Hitlerov zahtev. Ernest Vishaupt, viši savetnik Nemačkog vojnog arhiva, zapisao je:

»Bugarski generalštab izjasnio se odmah spremnim da odgovori svim predlozima i zahtevima zapovednika oružanih snaga Jugoistoka. Već 27. decembra vođeni pregovori u Sofiji završeni su potpunim uspehom«. ⁷¹⁾

Dva dana kasnije, tj. 29. decembra 1941. godine, komandant Jugoistoka upoznao je nemačkog komandanta za Srbiju, generala Badera, sa načinom pregrupisavanja nemačkih snaga i dolaskom bugarskih trupa. Predviđeno je da bugarske jedinice počnu posedanje određene teritorije 31. decembra i da prvi delovi iz sastava 15. 35. i 13. pešadijskog puka do 5. januara 1942. godine smene nemačke trupe u Leskovcu, Nišu, Knjaževcu, Čupriji i Jagodini, a do 15. januara da jedinice 6. 17. i 21. bugarske divizije posednu tu celokupnu teritoriju i budu spremne za prijem zadataka.⁷²⁾ Ivan Popov, tadašnji bugarski ministar spoljnih poslova, izjavio je da ih je nemački zahtev iznenadio (misli na hitnost sa kojom je postavljen), ali da je vlada o njemu odmah večala i odlučila da ga prihvati »kad to Nemci traže«. ⁷³⁾

Za dvadesetak dana bugarske trupe smenile su znatne nemačke snage i posele u Srbiji 5 okruga (niški, leskovački, kruševački, moravski i zaječarski) sa 35 srezova.⁷⁴⁾ Glavne bugarske snage stigle su u Srbiju početkom janu

⁷⁰⁾ A VII, Mikroteka, NAV-N-T-312, F.452/8036486; E. Vishaupt: »Borba protiv ustaničkog pokreta u Jugoistočnom prostoru« I deo, str. 94 (A VII, k. 70, reg. br. 98 — prevod).

⁷¹⁾ Isto, str. 95.

⁷²⁾ Komandant Jugoistoka 29. I 31. XII 1941. obaveštava potčinjene o planu smene nemačkih jedinica bugarskim. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-312, F.452/8036479—80, 8036475).

⁷³⁾ *Tjedni izvještaj poslanika NDH u Sofiji* od 17. januara 1942. (A VII, fond NDH, k. 302, reg. br. 6/3).

⁷⁴⁾ Sastav bugarskih divizija: 21. štab u Nišu (2. i 69. pešadijski puk; 1/50. pešadijski puk, 2/6. etapni puk, 2/2. artiljerijski puk); 6. divizija štab u Čupriji (3. 15. i 35. pešadijski puk, 6. konjički divizion i 2. artiljerijski puk [bez 2 divizona]; 17. divizija, štab u Prokuplju (13. 2/69. pešadijski puk, 3/6. etapni puk, 6. artiljerijski divizion, 4/7. artiljerijski puk). A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.248/65; Izjava Asena

ara i omogućile da prvi transport 113. nemačke divizije krene na istočni front.⁷⁵⁾

Brojno stanje 1. bugarskog okupacionog korpusa iznosilo je 20—25.000 vojnika.⁷⁶⁾ Za komandanta je postavljen general Asen Nikolov, koji je 12. januara 1942. godine preuzeo dužnost i na njoj ostao sve do kapitulacije fašističke Bugarske. Sedište štaba korpusa bilo je u Niškoj Banji.

Čim je preuzeo dužnost, Nikolov je narodu okupacionog područja izdao proglas u kome, pored ostalog, kaže da se »od danas bugarska vojska stara o redu i spokojstvu u ovoj oblasti«, a zatim poziva partizanske borce da polože oružje. Ako to ne učine do 1. februara 1942. godine, smatraće se buntovnicima.⁷⁷⁾

I pre dolaska 1. bugarskog okupacionog korpusa, u ovom delu Srbije bilo je manjih bugarskih jedinica koje su isključivo obezbeđivale prugu Niš—Skoplje i Niš—Sofija. Do 21. novembra 1941. godine postojala su dva bugarska bataljona 6. etapnog puka, ali, zbog pojačane aktivnosti partizana, na insistiranje nemačkog komandanta Srbije, doveden je i 2. motorizovani bugarski puk, ojačan divizionom artiljerije (sedište štaba u Nišu a bataljona u Nišu, Leskovcu i Beloj Palanci).⁷⁸⁾ Pored ovih, i neke druge bugarske jedinice iz anektiranog dela Srbije prelazile su demarkacionu liniju, vodile borbu protiv partizanskih jedinica i sprovodile teški teror nad stanovništvom.

Ulazak 1. okupacionog korpusa u Srbiju izazvao je ogorčenje, nemir i nezadovoljstvo stanovništva; čak je vrlo oštro reagovala i tadašnja kvislinška vlada, posebno njen

Nikolova, bivšeg komandanta 1. bugarskog okupacionog korpusa u Srbiji, koju je dao 5. septembra 1945. godine (A VII, fond *Bugarska*, k. 3, reg. br. 2/3); Izveštaj vojnog izaslanika NDH u Sofiji od 21. januara 1942. (A VII, fond NDH, k. 89, reg. br. 10/4); A VII, fond *Bugarska*, k. 3. reg. br. 1/1—1 (pregled sastava 1. bugarskog okupacionog korpusa od 1942. do 1944); V. Popović, n. č. *Vojnoistorijski glasnik* (dalje VIG)) br. 3/1952, str. 38.

U svim navedenim izvorima prvi sastav i numeracija divizija i pukova bugarskog okupacionog korpusa istovetni su sa manjim razlikama u nižim jedinicama.

⁷⁵⁾ E. Vishaupt, n. d. str. 97.

⁷⁶⁾ A VII, fond NDH, k. 89, reg. br. 10/4; A VII, Mikroteka, NV-N-T-501, F.249/444.

⁷⁷⁾ V. Popović, n. 5. str. 40.

⁷⁸⁾ A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.250/1411, 1408, 1428, 1404—1405.

predsednik general Milan Nedić*) Kada mu je 27. decembra 1941. godine saopštena odluka o proširenju bugarske okupacione zone, on je rekao: »...Sada mi ne ostaje ništa drugo sem da opalim sebi kuršum u čelo«, pa je zajedno sa svojim ministrima zapretio ostavkom, što je, naravno, bio samo pokušaj da se bar donekle ublaže posledice Hitlerove odluke.⁷⁹⁾

U odgovoru Nediću, koji je 4. januara 1942. uručio nemački opunomoćeni ministar spoljnih poslova u Beogradu, Bender, kaže se:

»Vlada Rajha ne može nemačke vojnike u nedogledno vreme upotrebljavati u policijske svrhe. Nemački vojnici moraju biti upotrebljeni na drugom frontu, tj. na drugom mestu, za vojne zadatke. Zato je vlada Rajha prisiljena da zadatak osiguranja, u jednom delu Srbije, poveri drugim pouzdanim snagama. Ona se i sama iz tog razloga ponovo obratila bugarskim trupama. . .«⁸⁰⁾

Nediću je tada strogo predloženo da su bugarske trupe posele Srbiju jedino radi gušenja ustanka, a dva dana kasnije nemački poslanik u Beogradu izveštava Ministarstvo spoljnih poslova da je Nedić preboleo prvi šok oko zasedanja delova Srbije bugarskim trupama, ali da je ono izazvalo žustro vrenje u narodu.⁸¹⁾ Zato je komandant Srbije naložio feld i krajskomandanturama da »smišljeno stanovništvu objasne da se radi o čisto vojničkoj, a ne političkoj upravnoj meri«. ⁸²⁾

Bugarska vlada je, opet, u ovom potezu videla veliku šansu da prisustvom svojih trupa na široj teritoriji Srbije iznudi od Nemaca priključenje novih srpskih područja Bugarskoj. Te težnje nedvosmisleno je potvrdio dalji tok događaja: što je bugarski okupacioni korpus duže boravio na srpskoj teritoriji, bugarske aspiracije bile su sve izraženije. Još dok su jedinice 1. okupacionog korpusa posedale teri-

*) Nedić, Milan 1877—1946.). armijski general Kraljevske jugoslovenske vojske. Posle kapitulacije i rasparčavanja Jugoslavije, avgusta 1941. stavlja se na čelo kvislinške tzv. »Srpske vlade« u okupiranoj Srbiji. Za borbu protiv NOP-a formirao Srpsku državnu stražu.

») Izveštaj nemačkog poslanstva u Beogradu od 30. decembra 1942. A VII, Mikroteka, NAV-N-T-120, F.200/153475—77); J. Marjanović, n. d. str. 391.

») A VII, Mikroteka, Bon 2/878; A VII, Mikroteka, NAV-N-T-120, F.200/153482—84.

⁸¹⁾ 1st o, F.200/153485—86.

⁸²⁾ A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.257/1351, 1352.

ОГЛАС

ГРАЂАНИ,

От данас Бугарска војска стараће се да обезбеди поредак и спокојство у овој области, која граничи са севером — с. Ротина, — с. Злот, — с. Деснотовица, с. Јасеново и — с. Милошево; са западом — с. Крагујевац, — с. Краљево, и — с. Митровица; са Југа, — с. Бабин мост, — с. Вала Гале, и са истока, северна граница између Бугарске и Србије (Краљево и Митровица не припадају овој области).

Бугарска војска не долази са намером да освоји ову територију, а само да сарађује са властима ове области за стварање безбедности, која је толико потребна особито мирном становништву. Према томе, представницима властите војне командатуре, као и од њих узаконених српске административне и војничке власти прокупиће своје нормалне функције и своје везе са централним властима, али односне обезбеђивање поретка и спокојства у овој области, они се морају потчињавати бугарске војне командатуре.

Бугарска војска има намера да гарантује живот, имућност и занимањем становништва. Бугарска војска уопште не може да би створила услове за миран рад и за слободан посао, који би обезбедили постојање становништва. У вавицу исто, бугарска војска неће се да постигне потпуно сарађивање и искорешање са стране становништва при извршавању њене деликатне мисије.

Да би се створила могућност за напредовање потпуно успокојење, позивају се сви они, који су побегли нежељено да се врате по кућама до 1 фебруара 1942 г., да предају бугарским војним властима, своје оруђа и да се посвете на миран посао. Они, који то не учине до горе одређених рок сматраће се бунтовницима и са њим поступаће се као са бунтовницима.

ГРАЂАНИ!

Времена су врло озбиљна; поредак и спокојство су апсолутно нужни. Бугарска војска има за дужност и могућност да их установи и уставиће их. У интересу становништва је да се избегну излишне жртве и штете: зато позивам целокупно становништво ове области на поретку и успокојење.

Према томе, предузимају да сви они који не поступају сагласно наредбама бугарске војне командатуре за одржавање јавног поретка и спокојства биће суђени од бугарских ратака судавишта. Исто тако, све мере до сада предузете за обезбеђење јавног поретка и безбедност немачке војске остају и даље у снагу и према бугарске војске.

Јануара, 1942 г.

ГЕНЕРАЛ-ГЛАВНОКОМАНДИЈУЋИ БУГАРСКЕ ВОЈСКЕ.

Proglas glavnokomandujućeg bugarske vojske generala Asena Nikolova.
(januar 1942. godine)

toriju Srbije, bugarska vlada tražila je pomeranje demarkacione linije kod Vlasotinaca⁸³⁾ i na nekim drugim područjima, a kasnije razvila jaku propagandu o priključenju niskog područja Bugarskoj.

Nemački oficiri, koji su septembra 1942. godine obišli štab bugarskog okupacionog korpusa, izveštavaju: »... Bugari potajno sprovode izvanredno intenzivnu propagandu za priključenje ove oblasti Bugarskoj... Često se već danas čuju tvrdnje da u niškom rejonu živi oko 50% Bugara. Pučnik Botmer*) je povodom toga izjavio da na tom području ne živi ni jedan Bugarin«. ⁸⁴⁾

Status bugarskih okupacionih trupa u Srbiji

Nemačka komanda u Srbiji raznim naređenjima i uputstvima određivala je celokupni status bugarskih okupacionih trupa u Srbiji.⁸⁵⁾ U tu svrhu u Beogradu je 16. januara 1942. održan sastanak, sa nemačkim generalom Baderom i bugarskim generalom Nikolovim na čelu, na kome su precizirane osnove u odnosima dveju strana.⁸⁶⁾ Osim toga, nemačka komanda je 17. januara 1942. godine izdala *Smernice o odnosu bugarskih okupacionih trupa u Srbiji prema ustanovama Vermahta* u kojima se ukratko kodifikuje sve što je do tada već bilo utvrđeno.⁸⁷⁾ U svim ovim dokumentima jasno je podvučeno da su bugarske okupacione trupe potčinjene nemačkom komandantu u Srbiji i da im je osnovni zadatak održavanje javnog reda i mira i zaštita pruge Beo-

⁸³⁾ Izveštaj nemačkog poslanstva u Beogradu od 14. januara 1942. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-120, F.200/153491).

*) Botmer, komandant Feldkomandanture 809 u Nišu.

“) A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.248/687, 689.

⁸⁵⁾ Naređenje komandujućeg generala za Srbiju od 16. januara 1942. o zadacima bugarskog okupacionog korpusa. (Isto. F.247/727—729).

⁸⁶⁾ Isto, F.247/746—748; sastanku su sa nemačke strane prisustvovali Bader, Keviš, Kogard, Parcer, Turner, a sa bugarske Nikolov, Stančev i Ivanov.

⁸⁷⁾ *Smernice o odnosu bugarskih okupacionih trupa u Srbiji prema ustanovama Vermahta*. A VII, Mikroteka, NAV-N-T-77. F.884-5633891—3.

grad—Niš—Sofija i Niš—Skoplje;⁸³⁾ u hitnim slučajevima mogu preduzeti i nužne mere, ali o tome moraju najhitnije izvestiti nemačku komandu; kontakti bugarskih trupa sa srpskim vlastima obezbeđivače se preko nemačkih feld i krajskomandantura, odnosno preko nemačke upravne vlasti u Srbiji; utvrđuje se da bugarski okupacioni korpus, po odobrenju nemačkog komandanta za Jugoistok i uz saglasnost bugarskog Ministarstva rata, može biti upotrebljen i izvan okupiranih oblasti. U pogledu odnosa prema stanovništvu, *Smernice* su u svemu izjednačile bugarske trupe sa nemačkim: za »prestupe« prema bugarskim trupama, represalije sprovode bugarski trupni komandanti; odmazda za ubijenog ili ranjenog bugarskog vojnika ista je kao za pripadnike Vermahta: za jednog ubijenog Nemca ili ubijenog Bugarina strelja se 50 talaca, za jednog ranjenog Nemca ili Bugarina — 25 talaca.⁸⁹⁾ Inače, bugarski trupni komandanti obavezni su da potpomažu nemačke vlasti u sprovođenju odmazde prema stanovništvu (posle sabotaža, rušenja saobraćajnica, postrojenja, raznih drugih diverzija, itd.), a ovlašćuju se da to čine i sami u toku borbenih operacija ili kada ocene da je to potrebno zbog reda i mira na okupiranoj teritoriji. Prema zarobljenim ustanicima bugarske vlasti primenjivale su isti postupak kao i nemačke: uhvaćene ustanike vešali su ili streljali; komandante, političke komesare i kurire prethodno saslušavali; lica koja neovlašćeno nose oružje ili pomažu ustanike, vešali ili streljali. .⁹⁰⁾

Posebnim propisima i sporazumima između Vrhovne komande Vermahta i Ministarstva vojske Bugarske regulisana su i materijalna pitanja oko izdržavanja bugarskog oku-

⁸³⁾ Tadašnji bugarski ministar vojske Daskalov ovako je odredio zadatak jedinica bugarskog okupacionog korpusa: »Zadatak im je održavanje reda i sprečavanje ilegalne akcije četničko-komunističkih bandi« (A VII, fond NDH, k. 89, reg. br. 12/4); Komandant Jugoistoka u depeši od 6. septembra 1942. napisao je VK Vermahta: »Korpus je dobio zadatak da posedne prostorije Zaječar — Svilajnac — Kragujevac — Priština i da razbije neprijateljske bande na ovoj teritoriji«. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-312, F.467/8056532—4).

⁸⁹⁾ Postupak u pogledu odmazde ponovo je aktueliziran Uputstvom komandujućeg generala za Srbiju od 28. februara 1943 *izbornik*, tom I, knj. 5, dok. 163).

⁹⁰⁾ Naređenje komandujućeg generala za Srbiju od 25. marta 1942. o postupku sa uhvaćenim ustanicima. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.247/1055, 1056).

Geheim!

Richtlinien

Über das Verhältnis der bulgarischen Besatzungstruppen in Serbien zu den Dienststellen der Deutschen Wehrmacht dortselbst.

- 1.) Der Befehlshaber der bulgarischen Besatzungstruppen in Kisch untersteht in taktischer Beziehung dem Deutschen Bevollmächtigten Intendantierenden General in Belgrad in Belgrad.
Der Deutsche Bev. Hdr. General kann die bulgarischen Truppen zu anderen als den in Ziffer 2 bezeichneten taktischen Aufgaben oder zu einer Verwendung außerhalb des vereinbarten Besatzungsbereiches nur nach Genehmigung des Wehrmachtsbefehlshabers Südost Serbien, der vorher das Einverständnis des kgl. bulgarischen Kriegsgenerals einholt. Alle übrigen bulgarischen Truppenkommandeure in dem genannten Gebiet unterstehen dem bulgarischen Bfz. in Kisch und sind ihm ausschließlich von ihm ihre Befehle.
- 2.) Die Aufgabe der bulgarischen Besatzungstruppen ist die Aufrechterhaltung der öffentlichen Ruhe und Sicherheit in dem erwähnten Gebiete und besonders die Sicherung der Wehrmacht.
- 3.) Gegen die bulgarische Wehrmacht gerichtete Übergriffe der Bevölkerung sind von den bulgarischen Kriegsgewichten abzuurteilen. Ebenso sind für diese Maßnahmen gegen die Bevölkerung in solchen Fällen die bulgarischen Truppenkommandeure zuständig. Derartige Übergriffe werden auf dieselbe Weise und mit denselben Maßnahmen bestraft oder geduldet werden, wie dies bisher bei Übergriffen gegen die Deutsche Wehrmacht der Fall war.
- 4.) Gegen die Deutsche Wehrmacht gerichtete Übergriffe der Bevölkerung sind von den deutschen Kriegsgewichten abzuurteilen. Ebenso sind für Sühnemaßnahmen gegen die Bevölkerung in solchen Fällen die bisher hierfür zuständigen Dienststellen der Deutschen Militärverwaltung auch weiterhin zuständig. Die bulgarischen Truppenkommandeure unterstützen die Deutschen Dienststellen bei der Durchführung solcher Maßnahmen.
- 5.) Übergriffe der Bevölkerung, die sich weder eindeutig gegen die bulgarische Wehrmacht noch eindeutig gegen die deutsche Wehrmacht richten, sich aber gegen beide auswirken oder auswirken können, z.B. Sabotage und Zerstörungen an serbischen Verkehrsmitteln, werden, wenn sie im Zuge von Klopffaktionen erfolgen, von den bulgarischen Truppenkommandeuren gesühnt. In anderen Fällen sind die deutschen Kriegsgewichte und die Dienststellen der deutschen Militärverwaltung zuständig. In Zweifelsfällen entscheidet der Deutsche Bev. Hdr. General oder die von ihm beauftragte Stelle.
- 6.) Übergriffe von bulgarischen Wehrmachtangehörigen oder bulgarischen Zivilpersonen wie überhaupt alle Straftaten dieser Personen im Besatzungsgebiet werden von den bulgarischen Kriegsgewichten abgeurteilt. Übergriffe und Straftaten deutscher Wehrmachtangehöriger oder deutscher Zivilpersonen werden von den deutschen Kriegsgewichten abgeurteilt.
- 7.) Von den serbischen Gerichten werden alle übrigen Straftaten abgeurteilt, sofern nicht wegen Verletzung deutscher Belange die deutschen Kriegsgewichte oder wegen Verletzung bulg. Belange die bulg. Kriegsgewichte in Anspruch zu nehmen.

Smernice o odnosu bugarskih okupacionih trupa u Srbiji prema ustanovama Vermahta.

pacionog korpusa.⁹¹⁾ Po tom sporazumu nemački Vermaht snosi troškove mobilizacije i angažovanja bugarskih jedinica kao okupacionih trupa u jugoistočnoj Srbiji; bugarski vojnici primaju novčani dodatak kao i vojnici Vermahta; bugarske jedinice snabdevaju se iz Bugarske, osim svežeg voća, povrća i mesa za deetašovane manje jedinice... Deo povećanih troškova isplaćuje bugarskom korpusu isključivo u dinarima centralna blagajna Vermahta za Srbiju, a celokupne troškove u rajhsmarkama. U prvoj polovini januara 1942. godine, za troškove korpusa bila je doznačena suma od dva puta po 5 miliona dinara (najavljeno uplaćivanje još 6 miliona), računato 120 dinara po vojniku.⁹²⁾ Prevoz srpskom železnicom i korišćenje uređaja veza bilo je besplatno. Pripadnici bugarskog korpusa i bugarski vojni transporti nisu bili podložni carinskoj vojnoj kontroli. . .⁹³⁾

Ovako regulisanim statusom Nemci su težili da funkciju bugarskog okupacionog korpusa svedu isključivo na vojna dejstva, da izbegnu mešanje bugarskih vojnih vlasti u unutrašnju upravu na okupiranoj teritoriji Srbije. No, zbog znatno smanjenih nemačkih snaga, brojni bugarski okupacioni korpus vrlo brzo je postao osnovna okupaciona, oružana snaga u Srbiji, koja je često kršila utvrđene normative i ponašala se kao samostalna okupaciona sila.

Veće formacije bugarskih jedinica, pukovi i divizije, dejstvovala su, u načelu, po naređenju nemačkog komandanta za Srbiju. »Ja sam imao ovlašćenje — kaže Nikolov u svojoj izjavi — da poduzimam samostalne akcije samo kada sam u tim akcijama upotrebljavao bataljone i manje jedinice«. Veće poduhvate protiv narodnooslobodilačkog pokreta planirali su i vodili Nemci, podređujući svojoj komandi i bugarske snage. Za dejstva manjeg značaja, manje jedinice bugarskog korpusa imale su punu samostalnost. Specijalne trupe, »lovne rote«, na primer, potčinjene su bile neposredno komandantima bugarskih divi-

⁹¹⁾ Sporazum između Vrhovne komande Vermahta i Vojnog ministarstva kraljevine Bugarske o načinu uprave povodom angažovanja kraljevskih bugarskih jedinica u jugoistočnoj Srbiji. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-71, F.59/556635—38).

») A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.252/4648; prema nekim podacima Nemačka je za jednomesečno izdržavanje korpusa u Srbiji isplaćivala Bugarskoj 3,5 do 4 miliona maraka. (NAV-N-T-59/656610, 656613, 656623).

«) Ist 0, F.247/875—886.

zija, a postojale su i u okviru bugarskih okupacionih trupa u Makedoniji.⁹⁴⁾

U toku 1943. godine 1. bugarski okupacioni korpus organizovao je i svoju samostalnu obaveštajnu službu⁹⁵⁾ čiji je glavni zadatak bio prikupljanje podataka o snazi i aktivnosti partizanskih jedinica i raspoloženju stanovništva. U toku jula i avgusta 1943. godine oformljeno je 37 stalnih i povremenih obaveštajnih biroa (na teritoriji 22. divizije — 12; 24. divizije — 11 i na teritoriji 27. divizije — 14 biroa), što znači da je čitava posednuta teritorija bila pokrivena bugarskim obaveštajnim izviđanjem i kontrolom. Obaveštajni biroi bili su sastavljeni od specijalno obučених izviđača koji su se oslanjali na mrežu svojih doušnika.

Nemačka komanda u Srbiji brižljivo je vodila računa o stanju i upotrebi bugarskog okupacionog korpusa. Radi efikasnijeg komandovanja, pri štabu bugarskog korpusa obrazovan je nemački štab za vezu (major Egers, kapetan Freze i podoficir Volfart).⁹⁶⁾ Često je komandant Srbije, general Bader, lično obilazio bugarske jedinice i obaveštavao se o stanju njihove bojeve gotovosti, a to je posebno činio pred njihovo angažovanje u većim operacijama protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁹⁷⁾

Proširenje bugarskog okupacionog područja

Jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa u Srbiji često su smenjivane novim, svežim divizijama iz Bugarske. Juna 1942. godine 7. divizija smenila je 17, a 9. je smenila 6.; 21. divizija ostala je u svojoj zoni popunjena novim

«) Izjava A. Nikolova, A VII, fond *Bugarska*, k. 3, reg. br. 2/3.

»⁵⁾ Naredbom štaba korpusa br. IV-2104 od 20. VII 1943. organizovana je sopstvena obaveštajna služba (nova neregistrovana bugarska dokumenta u A VII).

“) V. Popović, n. č. str. 40.

“) Ratni dnevnik komandujućeg generala u Srbiji za 2. i 3. oktobar 1942. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.248/615—666).

formacijskim sastavom.⁹⁸⁾ To je bila prva smena bugarskih jedinica.

Marta 1943. godine 22. divizija smenila je 21; 24. — 9, a 27. — 7. diviziju.⁹⁹⁾ Divizije su često smenjivane zbog obnove jedinica koje su se iscrpljivale u neprekidnim borbama protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske.

Krajem 1942. i u toku 1943. godine prošireno je područje koje su posedale bugarske jedinice, a 1. korpus pojačan je sa još jednom divizijom.

U toku 1942. godine delovi 704, 717. i 714. nemačke divizije bili su često angažovani van teritorije Srbije, kao borbene grupe »Borovski«, »Vedel«, »Zapadna Bosna«, u gušenju ustanka na Kozari i u zapadnoj Bosni, pošto su ih u Srbiji zamenile bugarske jedinice. Krajem 1942. godine nemačka 717. divizija, a početkom 1943. godine 704. i 714. divizija, upotrebljene su u tzv. IV neprijateljskoj ofanzivi, koja je preduzeta radi uništenja glavnih snaga narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i »Titove države« (bitka na Neretvi).¹⁰⁰⁾ U isto vreme došlo je i do novog proširenja bugarskog okupacionog područja u zapadnoj Srbiji sve do reke Drine (Kraljevo, Užice, Raška, Novi Pazar); 9. bugarska divizija smenila je SS diviziju »Princ Eugen« od 6. do 16. januara 1943. koja je upućena u Bosnu radi dejstava u IV neprijateljskoj ofanzivi.¹⁰¹⁾ Pored uobičajenih zadataka, ova bugarska divizija (kasnije i 24. divizija) obezbeđivala je saobraćaj na prugama Lapovo—Kragujevac—Kraljevo i Kraljevo—Užice—Mokra gora—Vardište. Hitler je visoko ocenio ovako uspešnu i svesrdnu saradnju bu-

“) Izjava A. Nikolova, A VII, fond *Bugarska*, k. 3, reg. br. 2/3; A VII, Mikroteka NAV-N-T-501, F.248/546—53, 1381; V. Popović, n. č. VIG br. 4/1952, str. 37—39; Slavko Odić: »Podaci o kvislinškim oružanim snagama u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni krajem 1942«. (Zbornik I zasedanja AVNOJ-a, 1966, str. 89, 94). Sastav dovedenih divizija: 7. (14. i 39. pp, 7. konjički divizion, 7. artiljerijski puk (—1), 1/3. etapni puk); 9. (4. 34. i 36. pešadijski puk, 9. konjički divizion, 9. divizion artiljerije, 9. artiljerijski puk, 2/3. etapni puk); 21. divizija promenila sastav (66. i 63. pešadijski puk, 1/7. artiljerijski puk, 2/2. etapni puk).

“) Navedena izjava A. Nikolova; V. Popović, n. č. VIG, br. 4/1952. str. 50—51. Sastav novih divizija: 22. (62. i 66. pešadijski puk); 24. (61. i 64. pešadijski puk); 27. (65. i 67. pešadijski puk).

¹⁰⁰⁾ »Oslobodilački rat«, knj. 1, drugo izdanje, str. 179, 238—242.

¹⁰¹⁾ A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.248/1090—1111, 1112—1114, 1116—1117, 1118—1185; NAV-N-T-120, F.200/153753—57; Fabijan Trgo: »Četvrta I Peta neprijateljska ofanziva«, Beograd 1968, str. 14 i 15.

garske vojske, te je na sastanku održanom 5. januara 1943. godine rekao bugarskom ministru vojske Mihovu da je veoma zahvalan bugarskoj glavnoj komandi koja je zamenila nemačku SS diviziju »Princ Eugen« i pomogla u akcijama protiv partizanskih jedinica.¹⁰²⁾

Početkom maja 1943. jedinice 24. i delovi 27. bugarske divizije preuzele su od 1. brdske nemačke divizije garnizone i obezbeđenje saobraćaja u dolini reke Ibra. Ova nemačka divizija je, posle kraćeg bavljenja (mart—maj) na teritoriji Raške, Novog Pazara, Kosovske Mitrovice, Vučitrna, Kuršumlije, Blaca, Prokuplja, Aleksandrovca, upućena u Crnu Goru i dejstvovala u tzv. V neprijateljskoj ofanzivi protiv snaga narodnooslobodilačke vojske (bitka na Sutjesci).¹⁰³⁾

U leto 1943. godine došlo je do novog proširenja bugarskog okupacionog područja u Srbiji — na sever, do Dunava. Iz Bugarske je, posle dogovora između bugarskog ministra vojske Mihova i nemačkog generala Bulea na sastanku održanom 18. i 19. juna 1943. godine u Sofiji, dovedena novoformirana 25. divizija (69. i 70. pešadijski puk) sa sedištem u Požarevcu, koja je smenila 297. nemačku diviziju i oslobodila je za dejstva na drugom ratištu.¹⁰⁴⁾ U Sofiji je, povodom angažovanja ove bugarske divizije u Srbiji, 25. juna 1943. godine održan još jedan sastanak između nemačkih i bugarskih predstavnika, istina, na nižem nivou, na kome su tačno utvrđeni sastav i jačina bugarske divizije, njeni zadaci i rejon posjedanja.

Proširenje bugarskog okupacionog područja na skoro čitavu Srbiju, izuzev teritorije istočno od Kolubare i užeg dela Beograda, značilo je ne samo oslobađanje nemačkih jedinica za borbu na istočnom frontu, već i mogućnost za angažovanje većeg broja nemačkih divizija za izvođenje IV i V neprijateljske ofanzive u Bosni. Sredinom 1943. godine jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa sa oko 31.000 vojnika¹⁰⁵⁾ predstavljaju najznačajniju operativnu

¹⁰²⁾ A VII, fond *Bugarska*, k. 3, reg. br. 28/5, NAV-N-T-501, F.251/59.

¹⁰³⁾ Isto, F.249/136, 232, 263, 361, 464, 465, 489—498; F.250/246, 247.

¹⁰⁴⁾ Službena zabeleška o razgovorima vođenim u bugarskom Ministarstvu rata IA VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.249/687, 609, 702/3; NAV-N-T-78, F.332/6290252—72.

¹⁰⁵⁾ Brojno stanje bugarskog 1. okupacionog korpusa 5. jula 1944. iznosilo je: 31.934 (27.139 vojnika, 1.032 oficira i 2.863 podoficira). Pošto se sastav od jula 1943. godine, kada je dovedena 25. pešadijska divizija u Srbiju, nije menjao, može se pretpostaviti da se ni brojno stanje korpusa nije bitno menjalo; u periodu 1943/1944. iznosio oko 30.000 vojnika.

snagu za borbena dejstva protiv narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Srbiji. Pored bugarskih jedinica, u Srbiji su se krajem avgusta i početkom septembra 1943. godine nalazile, od operativnih jedinica, još samo delovi 173. nemačke divizije: šest »landesšicen« bataljona; 12. oklopna četa; 9. bataljon 4. puka Brandenburg, ruski zaštitni korpus sa tri puka, pet pukova Srpskog dobrovoljačkog korpusa*) i tri puka nemačke policije. Prema oceni nemačkog komandanta za Jugoistok generala Lera »... od napred pobrojanih snaga za aktivnu borbu protiv bandi sposobni su 1. kraljevski bugarski okupacioni korpus; 12. oklopna četa specijalne namene — četa Brandenburg i nemački policijski pukovi (motorizovani), dok su ostale jedinice sposobne za odbrambene zadatke, odnosno za zadatke obezbeđenja«. ¹⁰⁶⁾

Tako je sredinom 1943. godine 1. bugarski okupacioni korpus postao dominantna vojna sila u Srbiji, čime je nemačka Vrhovna komanda postigla dva značajna cilja: prvo, oslobodila znatne sopstvene snage za borbu na drugim ratištima, prvenstveno na istočnom frontu, i drugo, u bugarskim jedinicama stekla glavni oslonac za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i za obezbeđenje vitalnih komunikacija dolinom Morave, Vardara i Ibra što je bilo veoma značajno za povezivanje nemačkih snaga u Grčkoj i Albaniji.

Avgusta 1943. godine u Firerovom glavnom štabu razmatrana je i mogućnost da, ukoliko dođe do napada saveznika na jugoslovensko-albansku obalu, ili u slučaju »Akse« (tako je nazvan postupak dejstava ako Italija otpadne iz sila Osovine), Bugarska proširi svoje vojno angažovanje i u Crnoj Gori i Albaniji. Komandantu Jugoistoka je naloženo da sa time upozna bugarski generalštab. ¹⁰⁷⁾

. . .

Protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa dejstvovale su

*) Srpski dobrovoljački korpus (SDK), formiran od pripadnika fašističke organizacije »Zbor« sa Dimitrijem Ljotićem na čelu (otud i naziv »Ljotičevci«). Do kraja rata borio se protivu snaga NOP-a.

¹⁰⁶⁾ izveštaj o situaciji za komandno područje Srbije za period od 16. VIII do 15. IX 1943. godine. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-313, F.193/7453183—90).

¹⁰⁷⁾ Naređenje VK Vermahta od 28. avgusta 1943. komandantu Jugoistoka da stupi u vezu sa bugarskim generalštabom. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F.188/44).

vrio aktivno. Pored izvođenja krupnih operacija na okupiranom području, jedinice bugarskog korpusa učestvovala su i van tog područja, u Crnoj Gori u V neprijateljskoj ofanzivi, na primer, ali najčešće na zapadnim granicama Srbije, u dolini reka Drine i Ibra, kako bi sprečavale prodor jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Srbiju, te u operacijama »Trumf« i »Halali« na jugu Srbije protiv jedinica Glavnog štaba narodnooslobodilačkih snaga Srbije.

Krajem leta 1944. godine u krupnim savezničkim dejstvima u Rumuniji, Francuskoj i Italiji stvoreni su uslovi za strategijsko opkoljavanje Nemačke, a nemačka komanda činila je velike napore da u borbama protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije skрати i, po mogućnosti, u istočnoj Srbiji stabilizuje front, kako bi obezbedila izvlačenje nemačkih jedinica Grupe armija »E« iz Grčke i izbegla njihovo opkoljavanje i zarobljavanje. U tim nastojanjima nemačke komande bugarski okupacioni korpus i u 1944. godini predstavlja deo aktivnih okupatorskih snaga u Srbiji i značajan je oslonac nemačkoj komandi u svim njenim planovima.

Za dve i po godine kroz sastav 1. bugarskog okupacionog korpusa prošlo je 11 divizija, 23 puka, oko 30 baterija artiljerije, 3 konjička eskadrona i mnogo drugih manjih jedinica sa preko 120. 000 vojnika.

Zadovoljna celokupnim angažovanjem 1. bugarskog okupacionog korpusa u Srbiji, nemačka komanda je pored ostalih priznanja, odlikovala mnoge bugarske vojnike i oficire koji su se istakli savesnošću u izvršavanju zadataka i vernošću Trećem rajhu.¹⁰⁸⁾

Ali, kada je sredinom avgusta 1944. vlada Bagarjanova, lavirajući između Nemaca i Anglo-Amerikanaca, preduzela mere da trupe 1. bugarskog okupacionog korpusa koje su se nalazile u severnoj i zapadnoj Srbiji privuče bliže u rejon Niša, komandant Jugoistoka general Felber odlučno

¹⁰⁸⁾ Korpusna zapovest generala Badera kojom odaje priznanje bugraksim jedinicama na dobroj saradnji. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.254/64).

Aprila 1943. godine u Nišu je pukovniku Baltakovu, komandantu 22. bugarske divizije, uručen nemački gvozdeni krst II stepena, a dva meseca kasnije komandant korpusa, general Nikolov, odlikovan je nemačkim gvozdenim kustom I stepena. (A VII, fond NDH, k. 302, reg. br. 25/4). NAV-N-T-501, F.257/1121).

je odbio ovaj zahtev sa obrazloženjem »da nije u skladu sa sadašnjim prilikama u Srbiji«. ¹⁰⁹⁾

Bugarski okupacioni korpus od svog dolaska u Srbiju, januara 1942. godine, pa do kraja avgusta 1944. godine, odigrao je značajnu ulogu koju mu je dodelila nemačka komanda. Ta uloga je promenjena tek septembra 1944. godine kada je bugarski narod, koristeći prodor 3. ukrajinskog fronta Crvene armije u Bugarsku, srušio fašistički režim posle čega je obrazovana vlada Otečestvenog fronta.

ULOGA FAŠISTIČKE BUGARSKE I NJENIH ORUŽANIH SNAGA U HITLEROVSKOJ KOALICIJI

Uloga Bugarske u hitlerovskoj koaliciji proizlazila je, pored ostalog, i iz njenog geostrategijskog položaja na Balkanu. Proširivši okupacijom svoju teritoriju od Crnog mora do obala Egejskog mora i zaposevši vardarsko-moravsku dolinu, bugarsko vojno prisustvo protezalo se od Crnog do Egejskog mora i od tursko-bugarske granice do Dunava, odnosno na sever do blizu Beograda. S obzirom da tuda vode glavne komunikacije za jug Evrope i Bliski i Srednji istok, uloga Bugarske u drugom svetskom ratu postaje još značajnija.

U zavisnosti od značaja cele ove teritorije i od toga šta se sve na njoj zbivalo, pred Bugarsku i njene oružane snage nemačka komanda postavila je i dugoročne i neposredne zadatke koji su bili odlučujući za ešaloniranje bugarske vojske, predislokaciju, brojno povećanje, modernizaciju naoružanja i, naravno, njihovu konkretnu upotrebu.

Za sve vreme rata, Turska je za Nemačku predstavljala posebno nesigurno područje. Hitler se, naime, pribojavao da će Turska pogaziti neutralnost i priključiti se Anglo-amerikancima. Cenilo bi se da bi pristupanje Turske saveznicima, s obzirom da je raspolagala velikom armijom, stvorilo dalekosežne posledice i komplikacije i u odnosu na nemačke trupe koje su operisale na istočnom frontu, i u odnosu na opštu konstelaciju snaga na Balkanu. Iz tih razloga nemačka diplomatska delatnost bila je uperena na to da se u Turskoj održi status quo. Hitler je upozoravao, pa čak i pretio, da će i Turska biti pregažena kao i ostale zemlje ako se odluči na rat protiv sila Osovine. No, bez obzira što se procenjivalo da se ona neće upustiti u ratnu avan-

turu, front prema Turskoj se, radi svake sigurnosti, morao obezbediti.¹⁰⁾

Otuda je proizlazila važnost Bugarske i njenih oružanih snaga za planove sila Osovine, a bugarske snage trebalo je da posluže kao neka vrsta strategijske rezerve za sva iznenađenja koja bi mogla nastupiti u ovom delu Evrope.

Kao i za vreme napada na Jugoslaviju i Grčku u aprilskom ratu, Nemačka je bugarskim oružanim snagama i ovog puta poverila značajan zadatak: obezbeđenje turske granice i boka nemačkih trupa na sovjetsko-nemačkom frontu. I sve do kraja rata na Balkanu su ovaj zadatak pretežno izvršavale bugarske jedinice koje su se, zavisno od kretanja u svetskoj politici i kretanja frontova na ratištima u Evropi i na Bliskom istoku, čas pojačavale, čas smanjivale i, naravno, u skladu sa trenutnim potrebama, pregrupisavale.¹¹⁾

U 1941. godini od ukupno 16 bugarskih divizija, na turskoj granici se nalazilo 7 pešadijskih i jedna konjička divizija; na anektiranoj jugoslovenskoj teritoriji — 5. okupaciona armija (14. i 15. divizija, 1. konjička brigada i jedan puk 1. divizije), a u istočnom delu Egejske Makedonije i zapadne Trakije — 1. pešadijska divizija; ostale bugarske snage bile su raspoređene u unutrašnjosti Bugarske. Bugarske operativne snage, zajedno sa radnim jedinicama koje su utvrđivale granicu prema Turskoj i obalski pojas Crnog i Egejskog mora, brojale su u to vreme oko 230—250.000 ljudi. Od vazduhoplovstva bugarske oružane snage imale su 7 vazduhoplovnih pukova i 15 glavnih uzletišta sa oko 500 aviona, od kojih su oko dve trećine činili moderni tipovi. Mornarica je bila neznatne vatrene moći i tonaže.¹²⁾

U 1942. godini bugarske oružane snage bile su ovako raspoređene: na Hitlerov zahtev u Srbiju je upućen 1. okupacioni korpus jačine tri divizije; u Makedoniju — 5. okupaciona armija, a u istočni deo Egejske Makedonije i zapadne Trakije — dve pešadijske divizije i jedna konjička brigada; na granicu prema Turskoj — tri pešadijske i jedna

"") A VII, fond NDH, k. 89, reg. br. 26/9, 35/5; k. 302, reg. br. 14/2, 17/2, 60/3.

10) Isto, k. 89, reg. br. 4/7, 27/7.

11) Isto, k. 89, reg. br. 6/9, 23/9.

konjička divizija; na crnomorsku obalu — jedna divizija. Ostale snage raspoređene su u unutrašnjosti Bugarske.^{113}}

Petog januara 1943. održan je sastanak u Glavnom stanu Vermahta između predstavnika nemačke Vrhovne komande i bugarskog ministra vojske generala Mihova. Na sastanku je razmotrena opšta politička i vojna situacija na svetskim ratištima, sa posebnim osvrtom na situaciju u Evropi i na Balkanu; određeni su mesto i uloga Bugarske i njenih oružanih snaga u ovakvoj situaciji na Balkanu i doneti posebni zaključci. General Mihov još jednom je potvrdio spremnost Bugarske da se svim snagama bori na strani sila Osovine u slučaju napada neprijatelja na balkanski prostor; Bugarska je, takođe, bila spremna da u slučaju povrede turske neutralnosti angažuje svoje oružane snage u ofanzivnim dejstvima u Trakiji radi ovladavanja Dardanelima i Bosforom. Za pripremu odbrane balkanskog prostora na sastanku je dogovorena i nadležnost u komandovanju kopnenom vojskom. Utvrđeno je da će naređenja za teritoriju pod bugarskom kontrolom izdavati vrhovna komanda Jugoistoka preko nemačkog vojnog atašea u Sofiji; utvrđeno je, takođe, da će bugarskoj ratnoj mornarici nacrtati naređenja pripremati nemačka Grupa mornarice »Jug«, a bugarskom vazduhoplovstvu nemački 10. vazduhoplovni korpus preko komande Jugoistoka. Na osnovu tih nacrti bugarska Vrhovna komanda izdavala bi odgovarajuća naređenja svim rodovima vojske; u slučaju neprijateljskog napada, bugarske trupe koje su angažovane na egejskoj obali stavljaju se bez ikakvog naređenja pod komandu vrhovne komande Jugoistoka. Osim odbrane Egejskog mora i unutrašnje bezbednosti zemlje, na sastanku je posebno istaknuto aktivno angažovanje bugarske vojske u smirivanju posednutih oblasti; odlučeno je da se hitno opremi i naoruža modernim naoružanjem bugarskih deset pešadijskih, jedna konjička i jedna tenkovska divizija, kako bi se osposobile za udarna dejstva i za efikasno suprotstavljanje »modernom naoružanom protivniku«. Ostatak bugarskih oružanih snaga Vermaht će naoružati za odbranu obale i čuvanje unutrašnje bezbednosti; dogovoreno je da se jedan

¹¹³) »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom. I, str. 267—268; A VII, k. 89, reg. br. 1/8, 6/9, 23/9; k. 302, reg. br. 49/3.

broj bugarskih oficira, podoficira i vojnika uputi u nemačke vojne škole radi obučavanja na novoj tehnici, kojom će bugarska vojska biti opremljena. Na kraju sastanka bugarska vojna delegacija izjavila je da će bugarske oružane snage posle ovakvog naoružavanja biti spremne i osposobljene za izvršavanje dobijenih zadataka.

U toku ovih razgovora, Hitler je posebno primio generala Mihova. Pošto se zahvalio na uspešnoj saradnji, govoreći o naoružavanju bugarske vojske, rekao je:

»Bugarsku ćemo naoružati nezavisno od toga da li od strane Turske postoji opasnost ili ne. U tom kraju Evrope za održavanje mira i zatvaranje obruča sada, a naročito ubuduće, pri konačnom uređenju Evrope, treba da postoji, i postojaće, jedna jaka Bugarska. Ja sam već dao naređenje feldmaršalu Kajtelu da se Bugarska naoruža. . . Više volim da vam se da savremeno nemačko oružje za koje je osigurano snabdevanje bojnomo rezervom, nego li ratni trofeji kojih imam u izobilju, ali za koje nemamo rezervne delove. . . Ja sam za to: prijatelju dati sve što je u ovom trenutku moguće. . . <<¹¹⁴⁾

Pored obezbeđenja prema Turskoj, bugarske oružane snage su obezbeđivale i crnomorsku obalu, a bugarsko vazduhoplovstvo štitilo je i pratilo nemačke ratne brodove koji su plovili prema Varni i obratno, i borili se protiv sovjetskih aviona na Crnom moru.¹¹⁵⁾

Početkom 1943. godine posle velikog poraza nemačkih snaga kod Staljingrada i uspešne anglo-američke ofanzive u Africi, strategijska inicijativa je potpuno prešla u ruke zemalja antihitlerovske koalicije. Tada je bilo jasno da je Hitlerova strategija »munjevitog rata« doživela potpun slom.

Balkan je u toj situaciji dobio još veći strategijski i politički značaj, tim više što je svenarodni oslobodilački oružani rat u Jugoslaviji bio u snažnom zamahu, dok su narodnooslobodilački pokreti u Albaniji i Grčkoj, te pokret otpora u Bugarskoj, bili u usponu. Baš zbog tako razvijenog otpora u ovim zemljama, Nemci su se pribijavali iskrcava-

li⁴⁾ *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, Band III, 1. Januar 1943 — 31. Dezember 1943, Frankfurt 1963, str. 1411—1413; A VII, fond *Bugarska*, k. 3, reg. br. 28/3 (prevod).

i⁵⁾ I s t o, k. 98, reg. br. 6/9; k. 302, reg. br. 19/3.

vanja saveznika na Balkanu. Iz tih razloga Hitler je Balkansko poluostrvo, u odnosu na front prema Sovjetskom Savezu i britanskim snagama na Bliskom istoku, smatrao jednim od najosetljivijih područja od Finske do Afrike, jer je Balkan mogao poslužiti kao spona između ova dva fronta. Da bi sprečila iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkansko poluostrvo, nemačka Vrhovna komanda morala je preduzeti nove mere za odbranu »evropske tvrđave« i zaštitu njenih obala.¹¹⁶⁾

Hitler je u takvim okolnostima pozvao cara Borisa na razgovor i postavio nove zadatke Bugarskoj i njenim oružanim snagama na Balkanu. Razgovori su vođeni u Salzburgu od 31. marta do 2. aprila 1943. godine. Bugarskoj je kao glavni zadatak postavljeno veće angažovanje u ratnim planovima Nemačke na Balkanu — u Srbiji, Makedoniji i Grčkoj.¹¹⁷⁾

Da bi se konkretizovali zaključci iz razgovora vođenih između Hitlera i cara Borisa, u Sofiji je 18. juna 1943. održan sastanak između bugarskog ministra vojske, generala Mihova, i nemačkog generala Bulea.¹¹⁸⁾ Bule je istakao da dolazi s ciljem da sa predstavnicima bugarske vojske razmeni misli o vojnoj situaciji i narednim zadacima Bugarske. Rečeno je da je neprijatelj spreman da na svim frontovima preduzme ofanzivu na »evropsku tvrđavu«. Glavni napad se očekivao u Sredozemlju a cenilo se da će i Sovjeti grupisati velike snage da bi preduzeli ofanzivu i na istočnom frontu.

Na osnovu ovakve ocene situacije, a radi boljeg grupisanja snaga, Vrhovna komanda Vermahta postavila je Bugarskoj tri zahteva: da jedna bugarska divizija smeni nemačke snage u oblasti Beograda; da jače bugarske snage obezbede glavnu komunikacijsku magistralu Solun—Beograd; da jedna bugarska divizija, radi odbrane fronta Solunskog zaliva od Strume do Katerini, zameni nemačke jedinice

¹¹⁶⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 1, str. 345—346.

¹¹⁷⁾ A VII, fond NDH, k. 256, reg. br. 53/4 i 54/4; k. 302, reg. br. 14/1 i 22/4.

¹¹⁸⁾ Sastav bugarske delegacije: general-lajtnant Mihov, general-lajtnant Lukač, general-major Jančulov, pukovnik Popov, major Slavomirov.

Sastav nemačke delegacije: general-lajtnant Bule, general-major fon Butlar, general-major Gede, majori: Baurts, fon Pritvic, Kruše i Fogel. (A VII, fond Bugarska, k. 3, reg. br. 28/3) — prevod).

oko Soluna. Za ove zadatke bile su potrebne još tir nove bugarske divizije, ne računajući snage predviđene ranije ugovorenim planovima i zadacima. General Mihov je, zbog situacije u Makedoniji koja je dobila poseban značaj, predložio da se formira nova divizija sa sedištem u Štipu. Nemačka se obavezala da će nove bugarske divizije naoružati najsavremenijim oružjem i snabdeti svim ratnim materijalom.

Zahtevi nemačke Vrhovne komande prihvaćeni su skoro u potpunosti. U Bugarskoj se formiraju nove divizije: 5. okupaciona armija pojačana je u jesen 1943. godine novoformiranom 17. pešadijskom divizijom (sa sedištem u Štipu), a u proleće 1944. i 29. pešadijskom divizijom (sa sedištem u Vranju), te sada 5. bugarska armija umesto dve ima četiri divizije. Na anektirano područje upućena su nova pojačanja u artiljerijskim, konjičkim i drugim jedinicama."⁹⁾

U godinama rata, sve do 9. septembra 1944, do uspostavljanja otečestvenofrontovske vlasti, Bugarska je imala 22 divizije uklopljene u oružane snage sila Osovine, od kojih je 12 do 13 divizija izvršavalo okupacione zadatke. U drugoj polovini 1944. godine te bugarske snage bile su ovako raspoređene: 8 odnosno 9 divizija u Jugoslaviji;¹²⁰⁾ 3 divizije u istočnom delu Egejske Makedonije i u zapadnoj Trakiji; 3 divizije na granici prema Turskoj; 2 na obali Crnog mora i 6 divizija u unutrašnjosti Bugarske. Ovakav raspored bugarskih oružanih snaga i njihovo angažovanje pokazuju da je bugarska fašistička armija, zajedno sa svojom državnom teritorijom, bila u potpunosti uključena u ratne planove nemačkog Vermahta.

Drugi i najvažniji zadatak koji je Hitler namenio bugarskim oružanim snagama i policiji bio je održavanje »mira i reda« u većem delu jugoistočnog Balkana — obezbeđenje teritorije i gušenje narodnooslobodilačke borbe i pokreta otpora među porobljenim narodima.

Hitler je 16. septembra 1941. izdao direktivu general-feldmaršalu Listu¹²¹⁾, zapovedniku oružanih snaga Jugo-

"") »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 256.

¹²⁰⁾ Bugarska 6. pešadijska divizija, kao peta divizija u sastavu 1. okupacionog korpusa, došla je u avgustu 1944. godine u rejon Prokuplja.

¹²¹⁾ *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. 185, str. 427—428.

istoka, da uguši ustanički pokret u prostoru Jugoistoka. Sem toga obavestio je Lista da će nemačko Ministarstvo spoljnih poslova sprovesti zajedničku akciju balkanskih država protiv komunističkih rukovodstava u tim zemljama.

U duhu ove direktive u Berlinu je 25. novembra 1941. održan sastanak ministara spoljnih poslova zemalja Osovine¹²²⁾ na kome su predstavnici dotadašnjih šest potpisnica Antikominterna pakta (Nemačka, Japan, Italija, Mađarska, Mandžurija, Španija) potpisali protokol o produženju važnosti pakta na sledećih pet godina, a predstavnici sedam zemalja, među kojima i Bugarska, saopštili da njihove zemlje pristupaju Antikominterna paktu. Na sednici je bugarski ministar spoljnih poslova Popov, pored ostalog, izjavio: »... Svesni da je Bugarska na svojoj teritoriji savladala opasnost koju komunizam predstavlja za sve narode, sa zadovoljstvom smo prihvatili poziv i priključili se zemljama-članicama pakta protiv komunizma, čvrsto rešeni da svojim snagama i iskustvima doprinesemo da se zajedničkim naporima postigne postavljeni cilj: potpuno uništenje komunizma u ime evropske kulture i budućnosti Evrope«. ¹²³⁾

Bugarska vlada i vojno-policijske vlasti odmah su krenule u akciju. Na okupiranom jugoslovenskom području preduzele su niz mera za gušenje ustanka i oružane borbe koja je, kako je narodnooslobodilački rat jačao, bila sve oštrija i bespoštednija.

Drastičnost postupaka okupatora vidi se i iz *Uputstva komandanta bugarske 5. armije*, generala Bojdeva, od 6. oktobra 1941. godine¹²⁴⁾ u kome se bugarskim jedinicama nalaže da bezobzirnom brutalnošću uništavaju partizanske jedinice i ukazuje da Ženevska konvencija ne važi u borbi protiv narodnooslobodilačkih snaga; zarobljene partizane ubijati na licu mesta; paliti sela i streljati sve one koji su zajedno s partizanima pružili bilo kakav otpor okupatoru. . .

Pored redovnih vojnih sudova u armijskim jedinicama, organizovan je i preki vojni sud 5. armije. Istražni postupak vodila je policija, a suđenje vojni sud.

¹²²⁾ *Archiv der Gegenwart* — 1941, str. 5283—5284; Dimo Kazasov, n. d. str. 679—682.

¹²³⁾ *Archiv der Gegenwart* — 1941, str. 5283—5284.

¹²⁴⁾ *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 124, str. 424—429.

U prvim godinama rata, 1941—1943, glavni organizator u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i partizanskih jedinica bila je bugarska policija, iako su od prvih dana okupacije vojne jedinice učestvovala u svim akcijama zajedno sa policijom. Narastanjem narodnooslobodilačke borbe u pravi svenarodni rat, glavni organizator i nosilac borbe protiv snaga NOVJ postaje bugarska armija, kojoj sadejstvuju sve policijske snage, žandarmerija, administrativni i prosvetni aparat. U zajedničkim dejstvima, bugarski vojni komandant preduzimao je komandu nad svim oružanim jedinicama vojske, policije i žandarmerije. I planove za akciju pripremao je vojni komandant a policiji je određivan sektor dejstva. Za krupnije akcije protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske operativni plan dejstva pripremao je lično komandant 5. okupacione armije, ili komandanti divizija i pukova. Rukovođenje ovim akcijama bilo je, u prvo vreme, formalno povereno policiji; de facto, njima su rukovodili vojne starešine a vojska bila glavna snaga u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.¹²⁵⁾

Zbog podrške naroda partizanima, bugarska vlada je izdala direktivu oblasnim direktorima i komandantu 5. armije: likvidirati zarobljene partizane na očigled meštana, zastrašiti stanovništvo, lišiti partizanske jedinice uporišta u narodu.

Ove mere su široko primenjivane na okupiranom području.¹²⁶⁾

Po uputstvima bugarske vlade, internirana su sva »sumnjiva« lica, mladi prikupljani u sabirne centre, iseljavane čitave porodice, pa i čitava sela iz »ugroženih rejona«, kako bi partizanske jedinice ostale potpuno odsečene od naroda, bez ikakvih izvora snabdevanja i bez ikakve podrške; konfiskovana je i uništavana imovina porodica partizana . . .¹²⁷⁾

Bugarska vlada i vojno-policijske vlasti svim silama su nastojali da na okupiranom području razjedine narod, da ga odvoje od njegove narodnooslobodilačke vojske, da iza-

¹²⁵⁾ *Zbornik*, tom VII, knj. 3, dok. 129, 147, Asen Bogdanov, A VII, F.10/22—90; M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, n. članak, str. 52; *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 140, str. 465—466.

¹²⁶⁾ *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 163; Asen Bogdanov, A VII, F.10/22—90.

¹²⁷⁾ *Zbornik*, tom, VII, knj. 1, dok. 121; knj. 3, dok. 104, 133, 140; Asen Bogdanov, A VII, F.10/22—90.

zovu bratoubilački rat u Makedoniji. Pošto to nisu uspjeli da učine ni organizovanjem kontra četa koje su se raspale ili su ih razbile jedinice narodnooslobodilačke vojske, ni pokušajem stvaranja seoskih oružanih straža i obavještajnih grupa — pokušali su da to ostvare organizovanjem takozvane »Opšttestvene sile«.

U avgustu 1943. naređeno je da se organizuje »Opšttestvena sila« (Društvena snaga). Od najistaknutijih predstavnika bugarske vlasti i probugarski nastrojenih ljudi, u gradovima i seoskim opštinama formirani su oblasni, gradski

Masakr rodoljuba. Makedonija.

i seoski komiteti. Zadatak »Opšttestvene sile« bio je da pridobije što više ljudi za saradnju i lojalnost prema bugarskoj vlasti. Za sprovođenje ove ideje angažovani su celokupni bugarski državni i vojno-politički aparat, fašističke, društvene i sportske organizacije, te kulturno-prosvetna društva, škole itd. Međutim, kao i sve dotadašnje mere bugarskih okupacionih vlasti, i ova mera nije naišla na podršku

naroda tako da su »Opštestvenu silu« sačinjavali samo njihovi komiteti.¹²⁸⁾

Bugarska vlada i njen vojno-policijski, administrativno-upravni i prosvetni aparat, nemilosrdno su se obračunavali sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta i stanovništvom na okupiranom jugoslovenskom području. Organizujući krupnije ofanzive i pohode, kaznene ekspedicije i racije sa vojno-policijskim i kvislinškim snagama, bugarski okupator je ostavljao pustoš za sobom. Streljanja, zlostavljanja, paljevine, pljačka — to su bili bugarski metodi održavanja »reda i mira« u Srbiji i Makedoniji. Naročito žestoke represalije bugarski okupator je sprovodio kada nije uspevao da se obračuna s jedinicama narodnooslobodilačke vojske. A svi ti pogromi, sva ta užasna nasilja, bili su usaglašavani sa merama koje su preduzimale nemačke trupe na okupiranoj teritoriji.

Ali, ni neprijateljska sila, ni teror, ni teška i surova okupacija nisu mogli da spreče širenje narodnooslobodilačke borbe i narastanje jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u moćne snage visokog borbenog morala koje su zadavale sve teže udarce okupatorima.

¹²⁸⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 137, 469; Asen Bogdanov, A VII, F.10/22—90; M. Apostolski, A. Hristov, R. Torzioski, n. č., str. 52—53.

DEJSTVA BUGARSKIH ORUŽANIH SNAGA PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U MAKEDONIJI

Razbijanje prvih partizanskih odreda u Makedoniji 1941. godine

Od prvog dana okupacije makedonski narod se odupirao bugarskoj okupacionoj vlasti. Odmah, još pri ulasku bugarskih okupacionih trupa, i u toku organizacije sistema okupacije, u narodu je buknuo revolt protiv okupatora. U Kumanovu, Štipu, Strumici, Kočanu protestom i ogorčenjem naroda propraćen je ulazak bugarskih trupa uprkos tome što je bugarska okupatorska vlast pridavala veliki manifestacioni karakter ovom dočeku. U Strumici je 22. aprila 1941. godine bugarska policija žestoko intervenisala kada je na ulice izašao veliki broj ljudi izražavajući gnušanje prema okupaciji »u ime oslobođenja«.¹²⁹⁾

Tih dana ulice makedonskih gradova zasipane su letcima kojima su komunisti pozivali narod da se odupre bugarskom okupatoru, da ne naseda bugarskoj propagandi o »Velikoj Bugarskoj«, ni pričama o bugarskim trupama koje donose slobodu makedonskom narodu.

Raslo je antibugarsko raspoloženje radnika i seljaka iako su neke snage buržoazije, koje su vezivale svoje klasne interese za okupatorsku vlast, tvrdile da će okupacija odnosno »prisajedinjavanje Velikoj Bugarskoj« izmeniti na bolje stanje u Makedoniji. U makedonskom narodu duboko su bile ukorenjene slobodarske ilindenske tradicije*) i veko-

¹²⁹⁾ I kongres KPM. str. 126, list »Trudbenik«, 10. X 1959; »Nova Makedonija«, 6. X 1961.

*) Ilindenski ustanak — ustanak makedonskog naroda protiv turske vlasti 2. avgusta 1903.

vna težnja za nacionalnim oslobođenjem. Makedonci su bili jedini narod na Balkanu koji još nije doživeo svoju nacionalnu emancipaciju, kome još nije bio priznat nacionalni identitet. Zato je trebalo organizovati, osloboditi, usmeriti snage koje su se borile za nacionalni integritet, za slobodu i državnost. Komunisti Makedonije upravo su te ciljeve postavili kao svoj istorijski zadatak.

Procena Komunističke partije Jugoslavije da postoje uslovi da narodi Jugoslavije u drugom svetskom ratu, u narodnooslobodilačkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, mogu izvojevati pobjedu i slobodu, i ostvariti revolucionarne društvene promene, odnosila se, prirodno, i na makedonski narod pod bugarsko-italijanskom okupacijom.

Odmah po okupaciji, u Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju*), pod uticajem tadašnjeg sekretara Pokrajinskog komiteta Metodija Šatorova Šarla i uticajem BRP, došlo je do kolebanja oko trenutno najvažnijeg pitanja: oružana borba protiv okupatora ili tihi pokret otpora. Borba protiv okupatora bio je osnovni kurs KPJ, a kolebanja u Pokrajinskom komitetu unela su izvesnu pometnju među makedonske komuniste. Niža rukovodstva i organizacije Komunističke partije, prihvatili su stav Centralnog komiteta KPJ, samostalno organizovali diverzantske akcije i pozvali narod na otpor okupatoru. Pripreme za oružanu borbu naročito su pojačane posle napada Nemačke na SSSR, 22. juna 1941, i poziva KPJ na opštenarodni ustanak, 4. jula 1941.³⁰⁾

U to vreme u Makedoniji se formiraju vojni štabovi - komiteti u 17 gradova (Skoplju, Velesu, Prilepu, Bitolju, Štipu, Kavadarcima . . .) koji organizuju prikupljanje oružja, opreme i sanitetskog materijala, obučavaju omladinu ratnoj veštini, pripremaju osnivanje partizanskih odreda. U junu i julu 1941. godine u većim gradovima obrazovane su diverzantske grupe koje su u toku leta izvršile nekoliko uspešnih diverzija

*) Komunistička partija jugoslavije imala je svoja rukovodstva u pojedinim pokrajinama: Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora imale su pokrajinske komitete, a Hrvatska i Slovenija — centralne komitete KPJ.

³⁰⁾ Istog dana, kada su Nemci napali na Sovjetski Savez, Mesni komitet KPJ za Prilep doneo je odluku da odmah otpočne pripreme za oružanu borbu. U rejonu Vodno (blizu Skoplja) održano je savetovanje 25 sekretara ćelija 1 drugih članova KP na kome je zaključeno da je nastupio odlučan trenutak za preduzimanje borbenih akcija. II kongres KPM, str. 156; list »Nova Makedonija«, 12, 18. i 23. VI 1961; »Komunist«, 5. X 1961).

— u železničkoj radionici u Velesu, u rudniku hroma Raduša, na skopskom aerodromu, kod Bogomilskog tunela.¹³¹⁾ Uporedo se organizuju i drugi vidovi otpora okupatoru. U Bitolju su, na primer, na Minden organizovane demonstracije pod parolom »Da živi slobodna Makedonija!«¹³²⁾

Sredinom septembra formiran je novi Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju, a nešto kasnije i Pokrajinski štab — rukovodeći politički i vojni organi za vođenje narodno-oslobodilačke borbe. Nastali kao rezultat preodoljenih slabosti u partijskom rukovodstvu Makedonije, i Pokrajinski komitet i Pokrajinski štab doprineli su konsolidaciji partijskih redova pred početak oružanog ustanka u Makedoniji. Septembar i početak oktobra protekli su u intenzivnim neposrednim pripremama za formiranje partizanskih odreda.¹³³⁾

Od prvih dana okupacije bugarska okupaciona vlast budno je pratila sva ova zbivanja u narodu, sva nezadovoljstva i otpore. Predstavljala se »oslobodiocem«, a počela okrutan obračun sa makedonskim narodom i komunistima Makedonije,¹³⁴⁾ sa svim onim snagama koje su predstavljale opasnost za učvršćenje i jačanje uticaja bugarske okupacione vlasti.

Bugarske vlasti nasilno su iseljavale Srbe i koloniste doseljene posle 1923. godine — samo iz skopske oblasti iseljeno je 26.450 ljudi pošto im je oduzet sav imetak. Čestiti Makedonci suprotstavljali su se ovom nasilju bugarskih vlasti i na razne načine izražavali solidarnost prema svojim progonjenim sugrađanima.¹³⁵⁾ Ali, i tu su usledile protivmere okupatora:

¹³¹⁾ I kongres KPM, str. 156; »Nova Makedonija«, 13. XI 1951.

¹³²⁾ Boro Mitrovski: »Považni nastani od razvojit na NOB na Bitolsko-prespansko podračje 1941 do 1943; Glasnik na institutot za nacionalna istorija, Skopje, br. 1/1963; str. 50.

¹³³⁾ »Oslobodilački rat«, knj. 2, drugo izdanje, str. 111.

¹³⁴⁾ Izjava Asena Bogdanova: »Bugarska vlada je postavila kao glavni zadatak policiji borbu protiv Komunističke partije u Makedoniji, izražene u narodnooslobodilačkom pokretu . . .« (A VII, M. F. Skopje, F.10/22—90).

¹³⁵⁾ Godišnji izveštaj službe državne bezbednosti (sigurnosti) skopske oblasti za period od 23. aprila do 31. decembra 1941. (A VII, fond Bugarska, k. 1, reg. br. 1/11—17). Komandant 12. nemačke armije u svom izveštaju od 14. jula 1941. godine o proterivanju Srba piše: »Svi Srbi nastanjeni u Makedoniji posle 1918. godine moraju napustiti bugarsku državnu teritoriju često u roku od tri dana. Akcija iseljavanja sprovi se bezobzirno i trenutno je ograničena samo zbog transportnih teškoća«. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-312, F.454/8039480—5).

Makedonci i svi oni koji su, bez obzira na svoju nacionalnu ili versku pripadnost, okvalifikovani kao »nezadovoljnici« upućeni su na prinudan rad u Bugarsku. Gabrovski, bugarski ministar unutrašnjih poslova, naređuje strogo praćenje svih »sumnjivih lica«. Uznemiren informacijama da se osnivaju partizanski odredi i da će početkom oktobra planuti oružani ustanak makedonskog naroda, upozorava svoje potčinjene: »Administrativne i policijske vlasti neka budu na oprezi i najstrožije suzbiju svaku takvu pojavu«. ¹³⁶⁾ Izdata su detaljna uputstva o dejstvu vojske i policije protiv partizana. ¹³⁷⁾ A kada su se u toku septembra i oktobra 1941. godine pojavili prvi partizanski odredi — Skopski, ¹³⁸⁾ Prilepski, ¹³⁹⁾ Kumanovski ¹⁴⁰⁾ — bugarske vlasti su preduzele sve mere da ih unište.

Jake vojne i policijske snage razbile su 14. oktobra 1941. godine partizansku grupu »Karadag« Kumanovskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, a 17. oktobra i grupu »Kozjak« istog odreda. ¹⁴¹⁾

Nekoliko dana kasnije, 2. novembra 1941. godine, pri prelazu reke Vardara kod Bel Bunara (blizu Skoplja), razbijen je i Skopski narodnooslobodilački partizanski odred; većina partizana je pohvatano i osuđeno na smrt ili strogi dugogodišnji zatvor. ¹⁴²⁾

Prilepski narodnooslobodilački partizanski odred uspeo je da se održi do 25. decembra 1941. godine; tada je odlukom PK KPJ za Makedoniju rasformiran, a borci su se sklonili u Prilep, Skoplje, Bitolj i Kavadar. ¹⁴³⁾

Pored vojnih akcija bugarska okupatorska vlast preduzela je stroge mere i prema stanovništvu, posebno u onim krajevima i gradovima u kojima su se pojavili partizanski odredi. U Prilepu bugarska vojska i policija blokirale su grad

³⁶⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, str. 122.

³⁷⁾ Isto, knj. 1, dok. 120, 121, 124, 125.

³⁸⁾ Formiran krajem avgusa 1941, na Vodno (blizu Skoplja). Delovao pretežno u selima Skopske crne gore. Formirao je NO odbor u s. Cučuru. (Aleksandar Spasovski: »Skopski NOP odred«, Beograd 1971, str. 35).

³⁹⁾ Formiran 11. oktobra 1941. na Crvenoj steni (blizu Prilepa) od rodoljuba iz Prilepa; u njegov sastav ušla je i Prilepska partizanska četa formirana 24. septembra na pi. Mukosu. (VE, tom VII, str. 447).

⁴⁰⁾ Formiran 12. oktobra 1941. u rejonu Kumanova. (VE, tom V, str. 84).

⁴¹⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 11; A VII, k. 1, reg. br. 3/11—1.

⁴²⁾ Isto, dok. 11; A. Spasovski, n. d. str. 45—61.

⁴³⁾ List »Naroden glas«, 11. X 1961.

i uhapsile preko 900 građana,¹⁴⁴⁾ ljudi su saslušavani i maltretirani, a inscenirani su čak i sudski procesi. I u Bitolju su, oktobra 1941. godine, hapšeni makedonski rodoljubi, naročito posle otkrivenih priprema za formiranje Bitoljskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.¹⁴⁵⁾

Protiv komunista i pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, u čitavoj Makedoniji organizovani su brojni sudski procesi (u Bitolju, Skoplju, Kumanovu, Ohridu) kako bi se otpor ugušio i narod zaplašio.¹⁴⁶⁾ Dokument iz tog vremena, proglas novog Pokrajinskog komiteta KPJ novembra 1941. pruža vernu sliku stanja u prvoj godini okupacije Makedonije. U proglasu se, između ostalog, kaže: »Svakog dana saznajemo za nova hapšenja i ubistva koja vrši bugarska policija i za nove smrtne presude koje izriču vojni sudovi u Makedoniji. Samo u Kumanovu ubijeno je 7 ljudi, osuđeno na smrt 11, a mnogi su osuđeni na duge godine robije. U Prilepu je jedan čovek ubijen, osuđeno na smrt 6, internirano 22, a mnogi uhapšeni čekaju da budu osuđeni. U Skoplju je 60 ljudi u zatvoru, i za mnoge tužilac zahteva smrt. U Bitolju je ubijen jedan i 6 internirano. U Ohridu je dvadesetom zatvoreno, 2 (osuđena) na smrt, (drugi) na duge godine robije . . . Ponovo se lije makedonska krv, ponovo makedonske majke prolivaju suze nad neznanim grobovima svoje dece.«¹⁴⁷⁾

Masovni teror i zločini (1942. godina)

U proleće 1942. godine organizacije KPJ u Makedoniji uspele su. uprkos teškoćama, da srede svoje redove, prošire oružanu borbu i još više razviju ostale vidove otpora okupatoru.¹⁴⁸⁾

“) »Nova Makedonija«, 13. X 1961; »Naroden glas«, 11. X 1961.

“) »Nova Makedonija«, 14. XI 1961.

i«) Zbornik, tom VII, knj. 4, str. 388—389; *Hronologija 1941—1945*, str. 179.

“) Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 14.

“) Narod je javno ustajao protiv korupcije i crne berze. U gimnazijama svih većih gradova (Skoplju, Velesu, Kumanovu, Bitolju, Prilepu, Strumici) učenici viših razreda organizovali su štrajkove protiv zabrane upotrebe makedonskog jezika i drugih mera školskih vlasti. U veleškom kraju u neposrednim pripremama za formiranje odreda učestvovalo je 75 komunista, 35 skojevaca i više od 500 građana i seljaka, a preko 1.000 ljudi davalo je pomoć. Samo u novcu mesečno je prikupljeno oko 30.000 leva. Početkom maja u Velesu je 200 žena demonstriralo protiv mobilizacije u bugar-

U toku proleća i leta u Makedoniji dejstvuju šest narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, a na kraju godine bilo ih je devet. Na kruševskom terenu bori se odred »Pitu Gulik«,¹⁴⁹⁾ na veleško-prilepskom području odred »Pere Tošev«,¹⁵⁰⁾ i obnovljeni Prilepski odred »Dimitar Vlahov«,¹⁵¹⁾ U bitoijsko-prespanskom kraju dejstvuje odred »Damjan Grujev«,¹⁵²⁾ a nešto kasnije i partizanska četa »Jane Sandanski«. ¹⁵³⁾ Na Skopskoj crnoj gori, od boraca iz rejona Skopja obnovljen je i Skopski narodnooslobodilački partizanski odred.¹⁵⁴⁾ U istočnoj Makedoniji nekoliko partizanskih grupa priprema se za formiranje partizanskih odreda i na ovoj teoriji.

ske radne jedinice. O nezadovoljstvu u Makedoniji izveštavali su i neki diplomati iz Sofije. Vojni izaslanik NDH u Sofiji javlja da je bilo grubih postupaka prema življu u Makedoniji ». . . zbog čega je narod zamrzio vlast«; u jednom drugom izveštaju piše: »Narod govori — oslobodili smo se jednog jarma a sada smo došli pod bugarski i to još teži«, a zatim sledi zaključak: »Znači, Makedonci se osećaju podjarmljeni i traže slobodu«. O velikom nezadovoljstvu protiv bugarske vlasti u Makedoniji izveštaje je slao i poslanik NDH u Sofiji, Židovec. (A VII, k. 89, reg. br. 39/5, 49/5, k. reg. br. 5/3, 29/3).

¹⁴⁹⁾ Iako su na terenu postojale grupe partizana, odred Je zvanično formiran 19. jula 1942. na pl. Osoj. Od avgusta do novembra izveo je desetak napada i akcija na kruševskom terenu, *izbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 39, 66; Zlate Biljanovski: »Krvavi tragi«, Mislja, Skopje 1969, str. 7—29).

¹⁵⁰⁾ Formiran maja 1942. na pl. Liscu. U julu (11. VII) vodio borbu u okruženju na Liscu protiv bugarske vojske i policije; 26. avgusta porušio željezničku prugu kod s. Bogomila; krajem avgusta upao u s. Kriva Kruša i s. Rudnik, održao zborove, spalio arhive i zaplenio nešto oružja. Posle preformiranja u NOP odred »Dimitar Vlahov«, 20. i 22. septembra izveo diverzije na pruzi Veles — Prilep kod s. Bistrice i s. Bogomila; 27. septembra zapalio stanicu Klajman i ošteti rudnik liskuna u s. Stepanci. U oktobru napao s. Desovo i zaplenio 35 pušaka i dosta municije itd. (*Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 28, 39, N. Kirkov i J. Leov: »Veles vo NOB«, str. 48—55, 71—78, 96, 106, 126).

¹⁵¹⁾ Najznačajnije akcije: spaljeno 40.000 kg žita i 20.000 kg sena u duvanskoj stanici u Prilepu; u avgustu napao s. Pletvir i Lagovo, spalio opštinske arhive, zaplenio znatne količine oružja; u toku septembra izveo akcije u s. Zabrčani i Dupjačani; 16. septembra deo odreda zaplenio oružje u s. Mažučištu i izveo diverzije na pruzi Prilep — Veles i na putu Prilep — Kičevo itd. (*Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 30, 39; A VII, k. XXXI, reg. br. 46/3).

¹⁵²⁾ Formiran 6. jula u rejonu s. Zlatari (pl. Bigla). Drugog avgusta u s. Smilovci rasturio lindensku proslavu kojoj je trebalo da prisustvuje bugarski ministar unutrašnjih poslova Gabrovski; 18/19. avgusta napao policijsku stanicu u s. Kažani i izveo druge manje akcije. (*Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 39; *Hronologija 1941—1945*, str. 328).

¹⁵³⁾ Formirana 8. septembra u šumi kod s. Lavci *izbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 57).

¹⁵⁴⁾ U toku aprila ponovo oformljen Skopski odred (A. Spasovski, n. d. str. 65—82).

U drugoj polovini aprila 1942. godine u šumi kod sela Lavci formiran je Bitoljski narodnooslobodilački partizanski odred »Pelister«, koji je nekoliko dana kasnije otkrila i razbila bugarska vojska i policija bitoljskog garnizona. Na narednih dana u Bitolju i okolini uhapšeno je preko 200 komunista i rodoljuba. To je bila odmazda za ubistvo bugarskog oblasnog policijskog načelnika čurčijeva.¹⁵⁵⁾

Partizanski odredi su u leto i jesen razvili veliku vojno-političku aktivnost na područjima u kojima su dejstvovali.

Iskopavanje leševa poubijanih članova vojnog komiteta na području Velesa, 1942.

Pored raznovrsnih borbenih akcija — napada na manje policijske i vojne posade, rušenja pruge Prilep—Veles, napada na rudnik »Cer Nebojša« koji su eksploatisali Nemci, — partizani su narodu tumačili i ciljeve narodnooslobodilačke borbe, kažnjavali narodne neprijatelje, razbijali okupatorsku vlast i stvarali narodnooslobodilačke odbore.¹⁵⁶⁾

¹⁵⁵⁾ B. Mitrovski, n. č. str. 55, 57; *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 24. (u borbi je uhvaćena ranjena Elpida Karamandi i posle teškog mučenja ubijena; proglašena narodnim herojem).

¹⁵⁶⁾ z. Biljanovski, n. d. str. 17—29; A VII, MF — Skopje, K-V-P, F.1/325.

Partizanski odredi posebno su aktivni na veleško-prilepskom području; tu su uspeli da rastroje okupatorsku vlast i delimično stvore slobodnu teritoriju sa koje su skoro svi predstavnici bugarske okupacione vlasti — predsednici opština, činovnici, učitelji — morali da odu i sklone se u jaki vojni garnizon u Velesu.¹⁵⁷⁾

Ovakav razvoj događaja, posebno u centralnoj Makedoniji, zabrinuo je okupatora. Oružana borba makedonskog naroda slabila je stabilnost vlasti na čitavoj okupiranoj teritoriji Makedonije. Zbog toga bugarske okupacione vlasti opet pokušavaju manjim snagama vojske i policije da unište partizanske odrede. Poterne jedinice, sastavljene od vojske i policije, neprekidno krstare ugroženim terenima, a u većim selima i na važnijim raskrsnicama i prugama stacionirane su bugarske oružane posade.¹⁵⁸⁾ U toku jeseni i zime 1942. bugarski okupator organizuje dejstva velikih razmera. Sa većim formacijskim delovima bugarske 5. armije, celokupnom policijom iz Makedonije i pojačanom policijom iz Bugarske, preduzeo je obimnu ofanzivu na širokom području od Velesa do Ohridskog jezera i od Skoplja do grčko-jugoslovenske granice.

U jesen 1942. godine vode se žestoke borbe na skoro čitavoj teritoriji pod bugarskom okupacijom. Partizanski odred »Damjan Grujev« bori se protiv jakih bugarskih snaga kod sela Zlatari i Sopotsko.¹⁵⁹⁾ Odred »Dimitar Vlahov« bori se na planini Mukosu protiv vojnih i policijskih snaga prilepskog garnizona.¹⁶⁰⁾ Žestoke borbe prate hapšenja građana rodoljuba, streljanja, vešanja...¹⁶¹⁾ Kruševski odred »Pitu Gulev« vodi teške borbe kod sela Dvoraca i Drenova, te na planini Stramor.¹⁶²⁾ Neprijatelj nigde nema mira, ali

¹⁵⁷⁾ Isto, F.1/379—385.

¹⁵⁸⁾ Prema izjavi potpukovnika Hriste Belova, komandanta 2. bataljona bugarskog 54. pešadijskog puka, samo iz njegovog puka u prilepska i bitoljska sela bilo je upućeno u borbu protiv partizana oko 15 poternih jedinica. (Isto, F.12/171).

¹⁵⁹⁾ Okupator je goneći odred pohapsio veliki broj komunista, članova SKOJ-a i aktivista u Resnu i Prespi. (Ilija Spirovski, članak u »Novoj Makedoniji«, 12, 18, 19. i 20. VIII 1961).

¹⁶⁰⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 39; knj. 2, dok. 264; A VII, Mikroteka, NAV-N-T-77, F.613/1799960—1; (u ovoj borbi je poginuo i Borko Talevski Levata; proglašen narodnim herojem).

¹⁶¹⁾ Tih dana je iz Prilepa i okolnih sela pohapšeno oko 200 rodoljuba, od kojih je 20. septembra kod sela Dabnica streljano osamnaestoro; dan ranije, posle teškog mučenja u zatvoru, ubijen je I Ramo Levkovski, kasnije proglašen narodnim herojem. (»Od dnevnika na Prilep«, str. 150—162).

¹⁶²⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 38, 52, 66; Z. Biljanovski, n. d. str. 12—17.

se zato žestoko sveti: posle svake borbe protiv partizanskih odreda, sledi teška odmazda nad narodom...

Najteže borbe vodio je na veleškom području reorganizovani Veleški partizanski odred »Dimitar Vlahov«.^{1,3)} Da bi uništio odred, okupator je oktobra meseca preduzeo takozvanu *babunsku akciju* u kojoj je angažovao 56. puk iz Velesa i nove policijske snage iz Skoplja i Sofije. S ovim snagama neprekidno vodi borbu protiv odreda i čini najteže zločine nad zarobljenim partizanima i stanovništvom ovog kraja, koje je, iako različitog nacionalnog i verskog sastava, jednodušno stalo uz svoju narodnooslobodilačku vojsku.

Od septembra 1942. do januara 1943. godine za ovaj kraj nastaju izuzetno teški dani okupacije. Svakodnevne potere, blokade, racije po selima učinile su da čovek nikad nije bio siguran gde će zanočiti a gde osvanuti. Posle neuspešne borbe protiv odreda »Dimitar Vlahov« kod sela Oreov Dol, bugarske jedinice iz Velesa upale su u selo Jabolčište, saterali seljake u gomilu i osmoricu ubili, jer nisu otkrili ni partizanske baze ni njihove saradnike ... Nekoliko dana kasnije Bugari su stegli obruč oko sela u Azotu, uhvatili 128 seljaka i petnaestoricu ubili na svirep način: prvo su ih naterali da sami sebi iskopaju grobove, a potom izboli noževima i dotukli automatima... Selo Gabrovnik spalejno je do temelja. . ,¹⁶⁴⁾ I u blizini Velesa izvršen je težak zločin: na putu Skoplje—Veles, kod mesta zvanom Pusta kula, insceniran je oružani napad partizana na kamion sa uhapšenim pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta iz sela Rudnika. Kada je »pripucalo«, policajci su poubijali uhapšene. . ,¹⁶⁵⁾

Početkom decembra, 3. četa odreda »Dimitar Vlahov« sukobila se u selu Papradište sa bugarskom vojskom i kontra četom. Pri povlačenju, uhvaćena je teško ranjena partizanka Nevena Nikolova-Dunja. Posle zverskog mučenja, bugarski vojnici odsekli su devojci glavu, nabili na kolac, i

im) u drugoj polovini septembra 1942. partizanski odred »Pere Tošev« reorganizovan je u rejonu Gabrovnika i dobio naziv »Dimitar Vlahov«; u njegov sastav ušli su neki borci iz Prilepskog odreda. Dotadašnji Prilepski odred preimenovan je u »Đorče Petrov«, [*-Veles i Veleško vo NOV 1942*], Titov Veles 169, str. 89, 90).

1a) N. Kirkov i J. Leov, n. d. str. 103—132; »Platnikov dnevnik«, str. 26; A VII, k. XXX, reg. br. 24/3; list »Naroden bilten«, 9. XI 1961.

i c) List »Nova Makedonija«, 31. VII 1961; »Veles vo NOB«, str. 78—83.

nekoliko dana nosili po selima. Ubica je za odsečenu Dunjinu glavu nagrađen sa 40.000 leva.⁶⁶⁾

Ovakvi užasni zločini bili su uobičajeni postupci prema uhvaćenim partizanima.⁶⁷⁾

Daleko moćnijim snagama, odlično opremljene i moderno naoružane, bugarske jedinice su uspele da posle dugih i žestokih borbi početkom 1943. godine potpuno razbiju odred »Dimitar Vlahov«; samo mali broj preživelih boraca uspeo je da se izvuče i pređe u ilegalnost.⁶⁸⁾

Sličnu sudbinu doživeo je i Prilepski narodnooslobodilački partizanski odred »Đorče Petrov«. U neprestanim borbama protiv vojske i policije, odred se 20. decembra sklonio u manastir Prilepac da predani. Tu su ga bugarske snage opkolile i razbile.⁶⁹⁾

Decembra meseca u istočnoj Makedoniji, na planini Plačkovici, bugarski okupator otkrio je i razbio grupu partizana koja se izvukla iz Štipa i činila jezgro za formiranje Štipskog odreda. . ,¹⁷⁰⁾

Uporedo sa oštrim vojnim merama za uništenje partizanskih odreda još u samom začetku, bugarski okupator sprovodio je i masovni teror nad stanovništvom.⁷¹⁾

Na teritoriji okupirane Makedonije proveravano je »političko ubeđenje« svih službenika, i svi oni koji nisu zadovoljavali kriterijume okupacionih vlasti, otpušteni su iz službe. Policijskim naredbama ograničeno je i strogo kontrolisano kretanje građana. Uveden je policijski čas. Određeno je koliko hrane sme da se nosi kada se ide na poljske radove. Svima koji nisu uživali poverenje vlasti oduzete su karte za snabdevanje i uskraćeno im je ičeenje i školovanje. Oni koji su pomagali partizanima na bilo ka-

i«) A VII, MF Skopje, F.6/41.

⁶⁷⁾ »Veles vo NOB«, str. 118—120.

⁶⁸⁾ »Naroden bilten«, 9. XI 1961; »Veles vo NOB«, str. 159—176.

⁶⁹⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 51.

⁷⁰⁾ AIN1 —Skopje, stenografske beleške, Štip, str. 172, 191, 196.

⁷¹⁾ Tako je, na primer, u s. Bistrici umro od batinanja otac poginulog partizana Trajče Petkanova. U jednoj kolibi kod s. Vranovci zbog pomoći partizanima zaklani su Ibraim i njegov sin. Jednom dečaku osumnjičenom da pomaže partizane bugarski vojnici stavljali su užarenu šipku u čmar. Kod veleškog igrališta došlo je do puškaranja između partizana i policije (6. IX); u opštem metežu jedan građanin je ubijen, a drugi ranjen; u blokadi je uhapšeno oko 500 građana koji su oterani u kasarnu i tučeni, itd. (A VII, MF, Skopje, F.6/42, 43, 44; »Veles vo NOB«, str. 76).

DATE: 3-18-94

Naredba bitoljske oblasne direkcije od 1. septembra 1942. godine o preduzimanju
odmazde nad porodicama partizana.

kav način streljani su, a kuće su im spaljene. U gradovima su pohapšeni »sumnjivi« i »nepoželjni« i oterani na prinudni rad.¹⁷²⁾ Okupatorska vlast ulagala je najveće napore da razbije redove Komunističke partije. Policija je uspjela da provali u neke gradske partijske ćelije i organizacije Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), pohapsi mladiće i devojke, izvede ih na sud, internira, ili likvidira po najkraćem postupku.

Prema nepotpunim podacima samo od maja do decembra 1942. godine vojni preki sud bugarske 5. armije na 25 sudskih procesa u Bitolju, Skoplju, Velesu, Prilepu, Kumanovu sudio je stotinama optuženih, osudio preko 225 ljudi — 82 na smrt, 32 na doživotnu robiju i 111 na razne vremenske kazne...¹⁷³⁾ Bugarski okupator je u 1942. godini likvidirao i veliki broj istaknutih rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta Makedonije, među kojima četiri člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju — Borka Talevskog, Cvetana Dimova, Mirče Aceva i Strašu Pindžura — i jednog člana Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Makedonije — Stevana Naumova.¹⁷⁴⁾

I tako je krajem 1942. godine bugarskom okupatoru pošlo za rukom da makar i privremeno razbije narodnooslobodilačke partizanske odrede, osim odreda »Damjan Grujev« i partizanske čete »Jane Sandanski«, i nanese težak udarac oružanoj borbi u Makedonji.

Partizanski odredi koji su u to vreme u Makedoniji bili još brojno mali i bez borbenog iskustva, vezani dejstvi-ma za uža područja, bez redovnog snabdevanja, bez dobrog naoružanja — teško su mogli odoljeti neuporedivo jačem i naisavremenije opremljenom neprijatelju. Bio je to privremeni neuspeh, ali ne i poraz oružane borbe makedonskog naroda. Jer, sve žešća i bespoštednija borba protiv bugar-

¹⁷²⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 136, 137, 138, 140, 146, 148, 150 (razne naredbe i uputstva okupatorske vlasti na osnovu kojih su vršene represivne mere).

¹⁷³⁾ Presude prekog vojnog suda bugarske 5. armije br. 228, 260, 322, 332, 333, 338, 389. (Nalaze se u Arhivu CK KPM; nekih izvoda iz presuda ima u Zborniku, tom VII, knj. 4).

¹⁷⁴⁾ B. Talevski poginuo 2. marta 1942. kod s. Pletvara u borbi protiv bugarske policije. (Zbornik, tom VII, str. 74); C. Dimov ubijen 9. jula posle zverskog mučenja u skopskom zatvoru. (Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 29); M. Acev i S. Pindžur takođe su podlegli teškom mučenju. (Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 45); S. Naumov poginuo 12. septembra 1942. kod s. Bolno u borbi protiv bugarske vojske i policije. (Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 50, 94). Svi proglašeni narodnim herojima.

skog okupatora, najbrže je i najbolje otkrivala pravo lice i prave namere okupatora, tog »velikog oslobodioca« makedonskog naroda.

Godina 1942. bila je najteža godina u narodnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda, godina velikih iskušenja, godina provere čvrstine i odlučnosti makedonskih komunista. To je godina kada je oružana borba dobila punu afirmaciju, godina žestokih sukoba makedonskih partizanskih odreda sa okupatorskim snagama, godina teškog terora nad makedonskim narodom. Zato je ta ratna 1942. zabeležena kao »krvava godina makedonskog ustanka«.

Dejstva i mere u 1943. godini

Krajem 1942. i početkom 1943. godine vojno-političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Makedonije preduzelo je značajne mere kako bi se savladale teškoće i ojačala narodnooslobodilačka borba u Makedoniji. Bilo je veoma važno preko zime skloniti borce iz razbijenih odreda, mobilisati nove snage, ojačati uporišta u narodu. To su bili osnovni preduslovi za razbuktavanje oružane borbe u proleće 1943. godine.¹⁷⁵⁾ Krajem februara makedonsko rukovodstvo i Svetozar Vukmanović Tempo, delegat Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, doneli su značajne odluke o jačanju uloge Partije u ustanku i načinu vođenja oružane borbe u Makedoniji. Radi operativnijeg rukovođenja oformljeni su oblasni komiteti Partije i vojno-operativne zone, a najbolji i najpouzdaniji ljudi upućeni u novoformirane partizanske odrede. U drugoj polovini marta formirana je Komunistička partija Makedonije i njen Centralni komitet, što je za makedonski narod i razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji bilo od prvorazrednog značaja. Na delu, u praksi, potvrđena je principijelna politika Komunističke partije Jugoslavije da su svi narodi Jugoslavije ravnopravni, da je makedonski narod, i njegova borba, ravnopravan u novoj bratskoj zajednici naroda Jugoslavije.¹⁷⁶⁾

Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 37, 43, 45, 63; *Istorijski arhiv KPJ*, tom VII, dok. 61, 67, 68, 69.

»«) Isto, dok. 70, 71, 72; *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 64, 69, 70; S. Vukmanović: »Sećanja iz narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji«; »Zbornik sećanja«, knj. 6, str. 430—431; *I kongres KPM*, str. 69—74.

Ali, i bugarski okupator je, predviđajući da će u proleće doći do razbuktavanja oružane borbe, pojačao i svoju budnost i protivakcije usmerene na obezглаvljivanje narodno-oslobodilačkog pokreta.

Početak 1943. godine blokirani su svi veći gradovi Makedonije i pohapšeni svi sumnjivi ..^{177/178)}

Počeo je i pogrom Jevreja: u Skoplju, Bitolju i Štipu 11. marta 1943. godine pohapšeno je 7.215 Jevreja iz Vardarske Makedonije i internirano u Poljsku, u logor Treblinku; imovinu su im konfiskovali, a novac i dragocenosti opljačkali bugarski policijski agenti.¹⁷⁹⁾

Početak aprila 1943. godine, bugarski ministar unutrašnjih poslova izdao je specijalnu naredbu za likvidiranje partizanskih jedinica i njihovih saradnika. »Za vreme od najviše mesec dana — kaže se u toj naredbi — treba potpuno likvidirati sve razbojničke grupe i odstraniti sve uslove koji bi dozvolili formiranje novih. Pravo, sila i mogućnosti su u rukama vlasti i samo od njenih organa, preko kojih ona dejstvuje, zavisiće potpuni i konačni uspeh koji neizostavno mora da usledi.«¹⁸⁰⁾

Rigorozno se primenjuju i sve do tada izdate naredbe i propisi o suzbijanju ustanka makedonskog naroda.

Ali, sva ta naprezanja okupatora da zaustavi hod narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, nisu uspela. Poštrena ekonomska eksploatacija, nasilna denacionalizacija i gruba sila postigli su samo jedno: razvoj ustanka jasno je izdiferencirao snage u korist narodnooslobodilačkog pokreta, koji je u proleće 1943. u punom usponu. Oružane jedinice stalno rastu, učešće i podrška naroda sve je veća.¹⁸¹⁾ Nove partizanske jedinice i na područjima gde ih

^{177/178)} u blokadi u Prilepu (21. II) uhapšeno preko 90 ljudi; u Kumanovu 50; u Velesu 30—40; u Bitolju hapšeni, internirani, itd. (A VII, MF, Skopje, F.10/135 do 462, 523 do 581; 741—783; F.11/1—196; A VII, fond NDH, k. 302, reg. br. 10/4).

¹⁷⁹⁾ »Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«, Beograd 1952, str. 189—195; A VII, fond NDH, k. 302, reg. br. 11/4; *Zbornik*, tom. VII, knj. 1, dok. 71.

¹⁸⁰⁾ 1st o, dok. 155.

¹⁸¹⁾ U proleće i leto uspešno dejstvuju novoformirani partizanski odredi: u Tikvešu »Dobri Daskalov« i »Sava Mihailov«; na bitoljsko-prespanskom području »Goce Delčev«; na kumanovskom terenu obnovljen je Kumanovski odred; u zapadnoj Makedoniji izvodi akcije Kičevsko-mavrovski odred. Ponovni pokušaj da se u okviru štiptske operativne zone oforme Bregalnički i Strumički odred osujećen je akcijama bugarske vojske i policije.

do tada nije bilo, ojačale su veru u narodu da sve patnje, sva trpljenja, sve žrtve imaju svrhu, da je borba za slobodu neuništiva. Osetivši novi, poletniji otpor naroda, okupator još okrutnije sprovodi teror i nasilje.

Posle neuspeha da manjim snagama vojske i policije razbije novoformirane odrede u Tikvešu i na bitoljsko-prespanskom području, bugarski okupator na delovima bitoljske i skopske oblasti preduzima tzv. *junsku ofanzivu*. General Ivan Marinov pokušava da od 7. do 16. juna 1943. godine u dolini reke Crna okruži i uništi narodnooslobodilačke partizanske odrede koji su dejstvovali u Tikvešu. Vodeći tešku borbu odredi su se probili iz okruženja i prebacili na planinu Kožuf. Pošto nisu uspeli da unište partizanske odrede, bugarski vojnici oborili su se na stanovništvo i počinili masovna zločinstva — popalili sela Šivec, Resavu, Vatašu i streljali 72 seljaka. U toku ofanzive, u Tikvešu je uhapšeno i premećeno preko stotinu ljudi, a četrdeset sedam je internirano. Najsvirepije je bilo streljanje dvanaestorice omiadinaca iz sela Vataša, koje je po naređenju pukovnika Apostolova streljala četa poručnika Kostova.¹³²⁾

Skoro u isto vreme, jedinice bugarskog 54. pešadijskog puka i policija iz bitoljskog garnizona izvodile su dejstva protiv narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Goce Delčev«.¹⁸³⁾

U drugoj polovini 1943. godine, u Makedoniji nastaje prekretnica u razvoju narodnooslobodilačke borbe. U zapadnoj Makedoniji, posle kapitulacije Italije, stvorena je slobodna teritorija Debarca, a Prespa, Tikveš i skopsko-kumanovsko područje, uprkos neprijateljskim ofanzivama, postaju snažna uporišta oružane borbe.

Centralni komitet Komunističke partije Makedonije na sastanku održanom 2. avgusta 1943. godine u Prespi, doneo je veoma značajne odluke: formirati krupne vojne jedinice — bataljone i brigade; organizovati vojno-teritorijalne organe; proširiti mrežu partijskih organizacija i pristupiti bržem stvaranju organa narodne vlasti; otpočeti pripreme za sazivanje Antifašističkog sabora narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), tada najvišeg organa narodne vlasti.

i®) Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 79, 86, 117; A VII, MF Skopje, F.11/1—196, 576—577; izjava policajca Petka Onikova učesnika u streljanju omiadinaca u s. Vataša.

183) Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 87; A VII, k. 654. 1/4.

Krajem avgusta 1943. godine, 28. VIII, na Karaormanu je formiran prvi bataljon narodnooslobodilačke vojske »Mir-če Acev«.¹⁸⁴⁾ Nešto kasnije, septembra i oktobra 1943, formirano je još osam bataljona, a uporedo dejstvuju i osam narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Novembra 1943. godine formirana je 1. makedonsko-kosovska brigada, a 22. decembra i 2. makedonska narodnooslobodilačka udarna brigada.¹⁸⁵⁾ Time su udareni temelji narodnooslobodilačkoj vojsci makedonskog naroda.

Istina, kraj rata bio je još daleko, ali oružana borba u Makedoniji toliko je ojačala, omasovila se i uhvatila duboke korene u narodu da bugarski okupator nije više mogao bitno da utiče na krajnji ishod narodnooslobodilačkog pokreta. Zato je još okrutnije nastavio sa vojničkim dejstvima, akcijama, ofanzivama, poterama, policijskim provalama, racijama i masovnim odmazdama.

U jesen 1943. godine bugarske snage preduzimaju akciju za uništenje Šarplaninskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda: sa dvema jakim grupama vojske i policije, koje su predvodili komandiri Aleksandrov i Rusev, uz učešće pogranične čete iz sela Tearca, otkrili su i okružili partizanski odred u rejonu sela Vratnica. Borba je trajala nekoliko sati, a obe strane imale su znatne gubitke. Po već ustaljenom postupku, Bugari su u Vratnici i susedom selu pobili preko petnaest partizanskih jataka.¹⁸⁶⁾

Pogrom je nastavljen i tokom leta i jeseni: uhapšen je veliki broj komunista i istaknutih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta — u Velesu i Sv. Nikoli 60 ljudi, u Štipu 80, u Skoplju 60, Kavadaru i Negotinu preko 50, Strumici oko 30, Kumanovu preko 20, Kočanu 20. . . Svi ti rodoljubi osuđeni su na razne kazne zatvora a neki likvidirani po kratkom postupku. . .¹⁸⁷⁾ Krajem 1943. godine nastavljena su velika hapšenja i u devđelijskom srezu: uhapšeno je, mučeno, streljano oko 80 ljudi; neki nesretnici prvo su pobijeni pa ih je potom vojni preki sud osudio na smrt ili

¹⁸⁴⁾ Isto, dok. 110, 111; knj. 2, dok. 28.

¹⁸⁵⁾ Isto, dok. 78, 77, 104; knj. 3, dok. 1.

¹⁸⁶⁾ A VII, MF, Skopje, F.10/135—462 i 523—581.

¹⁸⁷⁾ Isto, F.11/148—320; *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 109, 158, 159; knj. 3, dok. 46.

doživotnu robiju;¹⁸³⁾ U Tetovu su gestapovci uhapsili dvadeset ljudi i predali direktoru bugarske policije skopske oblasti, Kozarovu, po čijem su naređenju petnaestorica streljani, a petorica internirani. .. Decembra 1943. godine, po naređenju komandanta bugarske 5. armije, u južnoj Srbiji i severnom delu Makedonije, u velikoj raciji pohapšeno

Žrtve bugarskih fašista u Prilepu. Makedonija 1942.

je oko 3.000 ljudi od 18 do 50 godina starosti i oterani u logore u Bugarskoj ..¹⁸⁹⁾

Posle kapitulacije Italije, Nemci nisu imali dovoljno snaga za posedanje i bivše italijanske okupacione zone u zapadnoj Makedoniji, te su bugarskim trupama, 15. bugar-

¹⁸³⁾ Tada je streljan i Boris Karpuzov, predsednik negorske opštine, koji je u isto vreme bio i predsednik narodnooslobodilačkog odbora za taj kraj. (Vlado Kartov: Gevgelija i gevgeljskiot kraj, od balkanskite vojni do osloboduvaneto (1912/13. do 1944«), Skopje 1969, str. 314—317).

¹⁸⁹⁾ Mihajlo Apostolski: »Februarski pohod«, Beograd 1963, str. 81—84; A VII, MF, Skopje, F.10/135—462 i 523—581

skoj diviziji, ustupili Prespu. To je bio novi podsticaj bugarskim oružanim snagama da još prilježnije sarađuju sa nemačkom komandom, da se još brutalnije bore protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske i guše oslobodilački pokret u ovom delu Jugoslavije.¹⁹⁰⁾

Bugarske ofanzive protiv narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji 1944. godine

Krajem 1943. i u prvoj polovini 1944. godine, procenjujući da predstoji neposredna opasnost od prodora Crvene armije prema Rumuniji i Podunavlju i savezničke invazije na Balkanu, Nemci su preduzeli nekoliko zamašnih ofanziva na tada već značajnom jugoslovenskom ratištu. U toku 1943/44. u takozvanim *zimskim operacijama*, pokušali su da razbiju jače grupacije narodnooslobodilačke vojske, a u proleće da obezbede najvažnije komunikacije u Jugoslaviji. Jedan od glavnih ciljeva bio je uništenje Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.¹⁹¹⁾

U ovim krupnim neprijateljskim operacijama angažovane su i bugarske okupacione snage u Jugoslaviji. Zajedno sa Nemcima, ili samostalno, velike bugarske vojne formacije koncentrisale su svoja dejstva na uništavanje žarišta ustanka u južnoj Makedoniji i Srbiji i na razbijanje krupnih vojnih formacija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koje su već bile uzdrmale celokupni bugarski okupacioni sistem i, ugrožavajući glavne saobraćajnice duž moravsko-varždarske doline, posredno zapretile nemačkim snagama u Grčkoj.

Nemačko-bugarska ofanziva u Meglenu i Pajak - planini januara 1944. godine

Glavne snage narodnooslobodilačke vojske Makedonije (1. makedonsko-kosovska brigada, 2. makedonska brigada, partizanski bataljoni »Stevan Naumov« i bugarski »Hristo Botev«), sa Glavnim štabom i delom CK KPM, bile su po-

¹⁹⁰⁾ »Oslobodilački rat«, knj. 1, drugo izdanje, str. 632—634.

¹⁹¹⁾ Isto, knj. 2, str. 7—10.

četkom 1944. godine koncentrisane u Meglenu (Egejska Makedonija). Njihovo prisustvo imalo je višestruki značaj za dalji razvoj ustanka u Makedoniji i predstavljalo je značajnu opasnost za nemačko-bugarske okupatore. Sa slobodne teritorije u Meglenu i Kožufu jedinice narodnooslobodilačke vojske Makedonije duboko su prodirale u okupiranu teritoriju i izvodile raznovrsne akcije: onesposobile rudnik liskuna kod Vitolišta, uništile nemačku navigacionu radio-stanicu u Prždevu, napale prugu u selu Klisuri, digle u vazduh nemački transportni voz na pruzi u dolini Vardara, napale na Konjsko i Đevđeliju... Neposredno je bila ugrožena komunikacija Solun—Đevđelija—Skoplje, veoma značajna za nemačku Grupu armija »E« u Grčkoj. Uspostavljena je veza sa grčkim narodnooslobodilačkim pokretom i ostvarena korisna saradnja između narodnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji i Grčkoj.¹⁹²⁾

Sve je to prisililo Nemce da u toku meseca januara 1944. godine preduzmu ofanzivu većih razmera na teritoriji Meglena i Pajak-planine protiv glavnih snaga narodnooslobodilačke vojske Makedonije. Ta ofanziva bila je sastavni deo ofanzivnih akcija na planinskim područjima Grčke (Olimp, Pierija, Vermion, itd.), odakle su grčke narodnooslobodilačke snage (ELAS) ugrožavale glavne železničke komunikacije i ometale snabdevanje nemačkih trupa. U Sofiji je tim povodom 10. januara 1944. razrađen plan o koordiniranom dejstvu jedinica bugarske 5. armije i jakih nemačkih snaga iz Soluna, Vodena i drugih susednih garnizona.¹⁹³⁾

Glavna ofanziva, kojoj je prethodila jedna manja od 5. do 11. januara, počela je 17. januara koncentričnim dejstvom nemačko-bugarskih snaga sa teritorije Makedonije i Grčke. Bugarske snage dejstvujući sa pravca Mariova (54. pešadijski puk) i iz Đevđelije preko sela Huma (56. pešadijski puk, ojačan bataljonom 48. puka), pokušale su da onemoguće povlačenje snaga narodnooslobodilačke vojske na planinu Kožuf. U toku 18. januara došlo je do žestokih borbi protiv jedinica Glavnog štaba Makedonije u rejonu sela Fuštani, Noti, Lankadije i Perikleje; nemačkim snagama naneti su teški gubici — 123 mrtva i veliki broj ranjenih. Pod

i«) Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 10.

"3) M. Apostolski, n. d. str. 64.

jakim neprijateljskim pritiskom, jedinice narodnooslobodilačke vojske, pretrpevši neznatne gubitke (5 mrtvih i nekoliko ranjenih) povukle su se na Kožuf. Snage ELAS-a zatečene na ovoj teritoriji, povukle su se na Kajmakčalan. Nemački i bugarski vojnici, ne uspevši da razbiju jedinice narodnooslobodilačke vojske, opet su se oborili na narod — popalili kuće i pobili preko stotinu seljaka iz sela Noti, Zborsko, Lankadije, Perikleje, Fuštani, Lagunci.¹⁹⁴⁾

*Dejstva bugarskih okupatorskih snaga
u februarskom pohodu 1944. godine*

Kada su nemačko-bugarske snage povučene sa teritorije Meglena, a jedinice narodnooslobodilačke vojske sredile svoje redove, pristupilo se ostvarivanju odluke vojno-političkog rukovodstva Makedonije o bržem širenju ustanka u srednjoj i istočnoj Makedoniji. U tom cilju izveden je poznati *februarski pohod*: 1. makedonsko-kosovska brigada prodrla je u središnu Makedoniju; grupa bataljona »Stevan Naumov« i »Hristo Botev« sa Glavnim štabom Makedonije i delom Centralnog komiteta KPM probila se preko istočne Makedonije na kumanovsko-vranjsko područje; 2. makedonska brigada, dejstvima u Tikvešu, vezivala je deo neprijateljskih snaga da bi omogućila glavnim snagama ostvarivanje postavljenih ciljeva.¹⁹⁵⁾

Jedinice narodnooslobodilačke vojske krenule su na izvršenje ovog značajnog poduhvata 31. januara 1944. godine. Izuzetno težak planinski teren, oštra zima i duboki sneg znatno su otežavali napredovanje slabo opremljenih boraca. S druge strane, bugarski okupator, angažujući velike vojne snage, vrlo je brzo reagovao da bi razbio i osujetio prodor partizana. Protiv 1. makedonsko-kosovske brigade, koja se kretala preko Mariova u pravcu Azota i Poreča, Bugari su uputili jedinice dveju svojih divizija (14. i 15. divizije), sve policijske snage iz obližnjih gradova (Prilepa, Bitolja, Velesa, Skoplja) i 3. bojnu policijsku četu specijalno obučenu za borbu protiv partizana. Već 4. februara došlo je do prvih sukoba koji su brzo prerasli u teške borbe. Na

¹⁹⁴⁾ M. Apostolski: »Februarski pohod«, H. Andonovski, n. d. str. 136.

¹⁹⁵⁾ O februarском pohodu vidi šire [planovi, dejstva jedinica itd.] u navedenom delu M. Apostolskog.

Orešku čuku, dominantan položaj od čijeg je zauzimanja zavisio dalji razvoj borbe, prvi su izbili borci 1. makedonsko-kosovske brigade. Svi pokušaji neprijatelja da ih zbaci sa položaja nisu uspeli. U toku 7. februara brigada je odbila sve juriše i nanela neprijatelju velike gubitke iako je bila opkoljena; noću između 7. i 8. februara partizani su se probojem izvukli iz rejonu Bogomilski tunel. Zbog velike nadmoćnosti neprijateljskih snaga koje su stalno pridolazile iz Prilepa i Velesa, brigada se, vodeći vrlo teške borbe, povlačila prema staroj teritoriji, prema Kožufu.⁹⁶⁾ Poginulo je preko pedeset boraca, jedan je nestao, trojica se smrznula u snegu, dvadeset i šest je teško promrzlo. . .⁹⁷⁾

Za tih četrnaest dana neprekidnih borbi, marševanja, gladovanja, smrzavanja i ogromnih naprezanja, borci 1. makedonsko-kosovske brigade pokazali su veliku hrabrost i visoki borbeni moral.

I prodor Grupe bataljona kroz istočnu Makedoniju protekao je u teškim borbama protiv bugarskih jedinica 17. divizije, delova 14. divizije i jedinica iz Gornje Džumaje i Čustendila. Krajem februara, posle dvadeset i pet dana marša i neprekidnih borbi, savlađujući po dubokom snegu planinske masive Belasice, Ograždena, Plačkovice i Osogova, bataljoni narodnooslobodilačke vojske izbili su na planinu Kozjak izvršivši svoj borbeni marševski cilj. Samo nekoliko dana kasnije, 26. februara 1944, na ovoj teritoriji formirana je 3. makedonska narodnooslobodilačka udarna brigada koja će idućih meseci, zajedno sa kosovskim i

⁹⁶⁾ Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 12, 17.

⁹⁷⁾ Iz jednog sačuvanog izveštaja sekretara 2. oblasnog komiteta KPJ od 12. marta 1944. godine, saznaje se nešto više o drastičnim postupcima bugarskih jedinica prema partizanima koji su u toku borbe ocepljeni iz sastava brigade. U selu Toplici je, na primer, ubijeno 7 boraca, a kod s. Nikodin trojica. U Krapjanskim kolibama bugarski vojnici uhvatili su sedmoricu partizana i jednu partizanku. »Najpre su svučeni do gole kože, a zatim streljani. Pošto su ih streljali, od njih su napravili »krstinu« . . . a partizanku stavili odozgo. Neki bugarski vojnici hteli su da vide da li je ubijena bila žena ili devojka, te su je boli noževima između butina i vršili razne grozne stvari«. Kod s. Desova bugarski vojnici ubili su četvoricu partizana, mrtve svukli do gole kože i ponovo pucali u njih na rastojanju od dva metra. Partizanka - sanitarka, iako je bila teško ranjena, uspela je da se dovuče do jednog tora i spase. (Brošura »Brigada na bratstvo i edinstvo«, Skopje 1958, str. 507; Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 17, 29).

južnomoravskim jedinicama, voditi vrio uspešne borbe u južnoj Srbiji i istočnoj Makedoniji.¹⁹⁸⁾

Druga makedonska narodnooslobodilačka udarna brigada napala je selo Mrežiško, u toku februara izvela nekoliko uspešnih diverzija na pruzi Veles—Đevđelija i digla u zrak tri nemačka transportna voza.¹⁹⁹⁾

*Prolećna ofanziva neprijatelja od
25. aprila do 20. juna 1944. godine*

Prolećna ofanziva 1944. bila je najveća vojna operacija koju su bugarske trupe izvele protiv snaga narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na teritoriji južne Srbije i Makedonije. Izvedena je kao sastavni deo takozvane sedme neprijateljske ofanzive koju su Nemci organizovali da bi obezbedili saobraćaj na glavnim komunikacijama u Jugoslaviji, u vreme kada Crvena armija nadire ka Rumuniji, a jake narodnooslobodilačke snage prodiru u Srbiju da bi presekle moravsko-varždarsku komunikacijsku magistralu i ugrozile opstanak i povlačenje nemačkih snaga iz Albanije i Grčke.

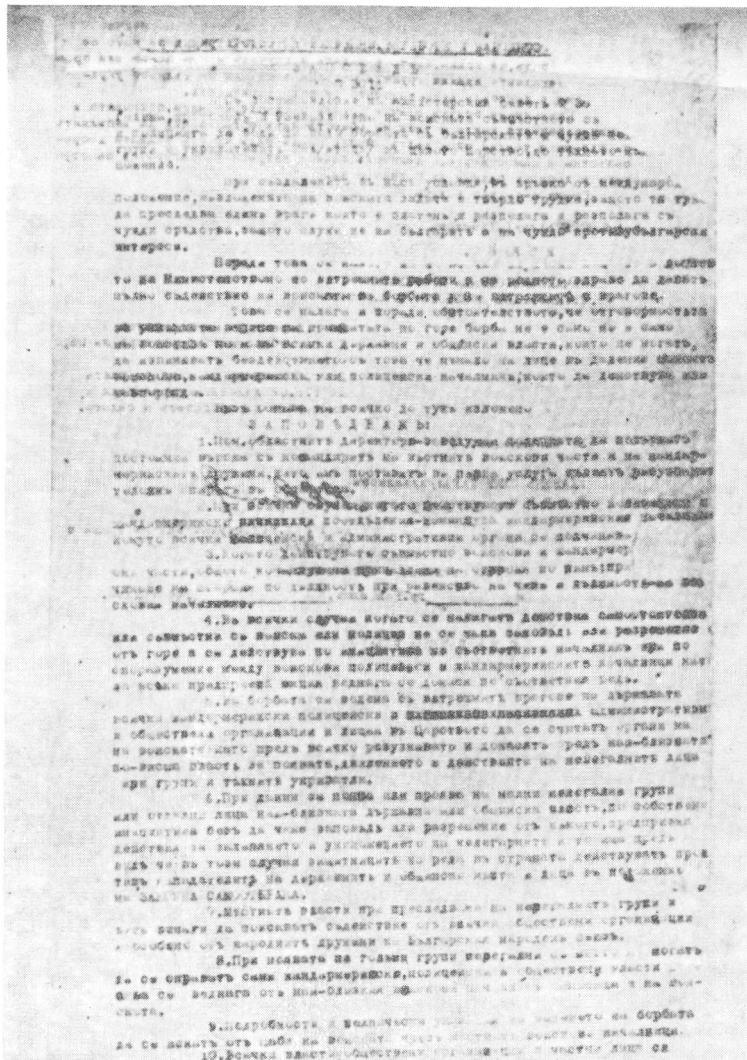
Ofanzivu za razbijanje snaga narodnooslobodilačke vojske i obezbeđenje komunikacija u zapadnoj Makedoniji izvodile su jedinice nemačke 297. divizije potpomognute kvislinsko-balističkim i bugarskim snagama u graničnim regionima.

Za uništavanje vrlo jakih snaga narodnooslobodilačke vojske, koje su činili pet brigada i četiri narodnooslobodilačka partizanska odreda, i hvatanje visokih vojnih i političkih rukovodilaca na slobodnoj teritoriji vranjsko-kumanovskog područja i Crne Trave,²⁰⁰⁾ neprijatelj je upotrebio krupne snage: sve jedinice bugarske 5. armije (14. 17. i 29. pešadijsku diviziju, 1. i 2. konjički puk), nove sveže jedi-

¹⁹⁸⁾ Isto, dok. 19, 23, 24; M. Apostolski, n. d. str. 140—148;

¹⁹⁹⁾ Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 23.

²⁰⁰⁾ Od jedinica narodnooslobodilačke vojske tada su se ovde nalazile: 5. 6. i 7. južnomoravska brigada, 3. makedonska, Kosovska, 1. i 2. sofijska, zatim Kumanovski, Vranjski, Bregalnički odred i bugarski Trnski NOP odred; jedinice sa vranjskog područja. Ovde su bili: GS Makedonije, deo CK KPM, Operativni štab (komandovao svim jedinicama), deo bugarskog GŠ i CK BRP, okružna, sreska i opštinska rukovodstva sa ove teritorije.

Naredenje Ministarstva unutrašnjih poslova bugarske carske vlade od 4. maja 1944. godine policijskim i administrativnim organima o pružanju svestrane pomoći vojnim jedinicama u borbi protiv snaga narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

nice dovedene iz Bugarske (1, 2. i 31. puk i 14. lovački bataljon), sve policijske i žandarmerijske snage sa čitavog ovog područja i graničnih područja Bugarske — ukupno oko 40.000 bugarskih vojnika.²⁰¹⁾

Ofanziva je otpočela 25. aprila 1944. godine pokretanjem neprijateljskih snaga iz rejona Kumanova, Stracina i Krive Reke, Đueševa, Bosiljgrada i iz doline Južne Morave. Stezanjem obruča oko slobodne teritorije u prostoru Kumanovo, Kriva Reka, Crna Trava, Lužnica, trebalo je okružiti i razbiti snage i rukovodstva narodnooslobodilačke vojske. U toku ofanzive komandant okupacionih snaga, general Bojdev, preduzeo je i mnoge vanredne mere: u dogovoru sa skopskim oblasnim direktorom iselio je deo stanovništva sa područja Kumanovo—Kriva Palanka, a najaktivnije saradnike narodnooslobodilačkog pokreta likvidirao.²⁰²⁾

Bugarske okupatorske snage, brojno nadmoćne i odlično opremljene, ispoljile su veliku upornost i borbenu spremnost u ofanzivi i prinudile glavne narodnooslobodilačke snage da privremeno napuste slobodnu teritoriju.

Ali, jedinice narodnooslobodilačke vojske svojom pokretljivošću i borbenošću, primenjujući raznovrsna dejstva i manevre, i dalje su držale inicijativu u svojim rukama vodeći neprekidno borbu, nametajući neprijatelju svoju ofanzivnu taktiku i svoj način borbe.

U prvom delu ofanzive, Operativni štab NOV odlučio je da dekoncentracijom svojih jedinica razvuče neprijateljske snage. U tom vremenu vođeno je jedanaest teških borbi: 3. makedonska brigada i Kosovski narodnooslobodilački partizanski odred razbili su 25. aprila bugarsku posadu i zauzeli Kratovo, zarobili 120 bugarskih vojnika i zaplenili dosta opreme; na Licu se 6. južnomoravska brigada 27. aprila sukobila sa 1. bugarskim armijskim pukom; jedinice vranjskog područja uspešno su zadržavale pritisak bugarskih snaga kod Sv. Ilije, a Kumanovski odred dejstvuje na Kozjaku. I u prvoj polovini maja vođene su teške borbe

²⁰¹⁾ »Oslobodilački rat«, knj. 2, drugo izdanje, str. 184. Prema S. Trnskom, 5. bugarska armija je upotrebila u napadu na slobodnu teritoriju Crne Trave sledeće snage: 14. i 29. pešadijsku diviziju, 1. i 2. konjički puk, 1. i 123. pešadijski puk, pet bataljona iz raznih pukova (1/50. pp, 2. i 3/41. pp, 2. i 3/53. pp), jedan lovački bataljon, jedan žandarmerijski i jedan jurišni bataljon, 453. eskadrilu izviđačkih aviona i jednu eskadrilu bombardera. (Slavčo Trnski: »Neotdavna«, Sofija 1957, str. 144).

Zbornik, tom VI, knj. 3, dok. 133.

kod Čupinog brda, Retke bukve, Žeravina, Tlomina; na Crnooku borilo se prsa u prsa. Kada je bugarska komanda uvela u borbu artiljeriju i avijaciju, partizani su počeli da se povlače i probijaju iz okruženja. Gubici su i na jednoj i na drugoj strani bili vrlo veliki.

Posle ovih borbi, jedinice narodnooslobodilačke vojske sredinom maja prikupile su se u uži rejon Crne trave, a neprijatelj, uvidevši da su mu se iz šireg obruča partizani izvukli, pregrupisava snage i prenosi težište dejstva na Crnu travu. Nadmoćnijim bugarskim snagama suprotstavili su se 6. južnomoravska, 3. makedonska, Kosovska brigada i Crnotravski odred; istog dana, 12. maja, 7. brigada vodila je borbu na Tumbi, a zatim krenula ka reci Moravi; tek formirane 1. i 2. sofijska brigada krenule su u Bugarsku. Glavne snage narodnooslobodilačke vojske, 6. 3. i Kosovska brigada, povlačile su se iz obruča na jug, prema Znepolju, i u Znepoljskom polju 13. maja razbile bugarski 2. konjički puk. Na planinu Kozjak izbile su 18. maja.

Ali, i neprijatelj je brzo pomerio svoje glavne snage ka prostoru Kozjak—German-planina. Da bi izbegao još jedno okruženje, Operativni štab narodnooslobodilačke vojske oformio je Udarnu grupu od dva bataljona 3. makedonske (2. i 3. bataljon) i po jednog bataljona Kosovske i 6. južnomoravske brigade. Sa njima je prešao u protivofanzivnu pravcem Osogovske planine, Plačkovica, Ogražden, Belasica. Ranjeni, bolesni i iznemogli borci priključili su se Kumanovskom odredu, koji je ostao da dejstvuje na široj teritoriji Kozjaka, Germana i Široke planine. Sa udarnom grupom kretali su se Glavni štab Makedonije, deo Centralnog komiteta KPM i članovi ASNOM-a.

Udarna grupa je od 19. maja do 19. juna u stalnim borbama i ofanzivnim dejstvima prokrstarila čelu teritoriju istočne Makedonije, stigla do planine Kruša u Egejskoj Makedoniji i vratila nazad na slobodnu teritoriju. Za tih trideset dana sukobljavala se sa neprijateljskim jedinicama, pretežno iz bugarske 17. divizije iz Štipa, i vodila osamnaest borbi od kojih je dvanaest bilo vrlo teških; na Belasici, 27. maja, Bugari su pokušali da preseku partizanima put ka Egejskoj Makedoniji a na planini Kruša 30. maja pokušale da ih okruže nemačko-bugarske snage sa pravca Kukuša (akcija nazvana »Ber«); sutradan, partizani su vodili borbu kod Dojranskog jezera, a 1. juna kod sela Kosturino. .. U

daljem probijanju, Udarne grupa se prebacila na Končansku planinu; i u toku narednih dana partizani su se sukobljavali sa neprijateljem — prvo na Plačkovici, a zatim na reci Bregalnici. Posle napornog marša probili su se ka Osogovskim planinama. I u povratku je Udarne grupa imala teške borbe: na Ponikvama se sukobila sa dva bataljona bugarskog 49. i 1. armijskog puka, na Čupinom brdu sa delovima 1. bugarskog puka i na Petrovoj gori sa jednim bataljonom 52. bugarskog puka. Borba na Petrovoj gori bila je završna u *prolećnoj ofanzivi*. Posle toga, neprijatelj je povukao svoje jedinice u stalne garnizone.

Za sve to vreme, jedinice narodnooslobodilačke vojske koje su ostale u neprijateljskom okruženju, manevrisale su na terenu i neprekidno vodile borbu, vezujući za sebe deo neprijateljskih snaga i omogućivši tako Udarnoj grupi da uspešno izvede svoj borbeni zadatak. Konačan rezultat: prolećna ofanziva neprijatelja bila je razbijena i pretvorena u veliki uspeh jedinica narodnooslobodilačke vojske. Jer, ponovo je uspostavljena slobodna teritorija između Kumanova—Krive Palanke—Vranja—Crne Trave i, drugo, ojačao je narodnooslobodilački pokret u istočnoj Makedoniji u kojoj je delovao Đevdelijski (Plačkovički) narodnooslobodilački partizanski odred, deo jezgra 4. makedonske narodnooslobodilačke brigade, formirane jula meseca 1944. godine.

U dejstvima u istočnoj Makedoniji i južnoj Srbiji neprijatelj je pretrpeo velike gubitke — prema nepotpunim podacima oko 1.200 mrtvih i 500 zarobljenih vojnika i oficira; zaplenjeno je 3 topa, 29 minobacača, 62 mitraljeza, 61 puškomitraljez, 1132 puške, dosta municije i opreme... Računa se da su, prema nepotpunim podacima, jedinice narodnooslobodilačke vojske imale preko 80 mrtvih i 120 ranjenih.²⁰³⁾

Još u toku prolećne ofanzive, bugarska vlada je zbog neuspeha i gubitaka, smenila sa dužnosti komandanta bugarske 5. okupacione armije, generala Bojdeva, i privremeno postavila komandanta bugarske 15. divizije, generala Marinova.

²⁰³⁾ Tok prolećne ofanzive prikazan je na osnovu sledećih dela: »Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 410, 418; »Oslobodilački rat«, knj. 2, drugo izdanje, str. 184; M. Apostolski: »Prolećna ofanziva 1944. u Makedoniji«, VIZ 1946, str. 72—89. Kao izvor o gubicima jedinica NOV korišćen je i neobjavljen rukopis Kirila Mihajlovskog: »Treća makedonska brigada«.

I pored uspeha narodnooslobodilačkih snaga, narod iz krajeva u kojima je izvođena ofanziva ogromno je pretrpeo. Neprijatelj je spalio sela, pobio seljake, opljačkao imovinu. ... Oni koji su preživeli prvi nalet neprijateljske odmazde, oterani su na rad u Bugarsku; oni koji su uspjeli da pobjegnu, vratili su se u pustoš i neimaštinu; kasnije, u zarobljenoj neprijateljskoj komori partizani su pronašli čak i devojačke ćilime, čaršave, rublje, vunu, pređu, platno — sve što se moglo opljačkati, neprijatelj je opljačkao a što nije mogao spalio je!²⁰⁴⁾

U toku maja i juna 1944. godine protiv 2. makedonske brigade u Povardarju dejstvuju jake snage bugarske vojske i policije (56. puk iz Velesa, delovi 48. puka), a doveden je i specijalni odred policije za borbu protiv partizana, nazvan »Benkovski«. Brigada je na prostoru Tikveša uspjela da razbije bugarske poterne jedinice u borbama kod sela Radnja, 20. maja, a kod sela Strmaševo, 12. juna, potpuno razbije policijski odred »Benkovski«. Takoreći istovremeno, diverzantske grupe porušile su na više mesta železničku prugu Veles—Solun i uništile jedan nemački transportni voz. U junu mesecu 1944. godine 2. makedonska brigada potpuno gospodari tikveško-đevđelijskim područjem i ugrožava komunikacije u dolini Vardara.²⁰⁵⁾

Prva makedonsko-kosovska brigada, koja je u drugoj polovini aprila 1944. godine krenula iz Egejske Makedonije za Debarce u zapadnoj Makedoniji, bila je prinuđena da se kroz borbu protiv bugarskih jedinica ohridskog i resenskog garnizona probija preko komunikacije Ohrid—Resen, i izvuče iz obruča kod sela Velmeja. Za očuvanje slobodne teritorije u Debarcu i Malesiji partizani su vodili borbu i protiv nemačkih i balističkih snaga.²⁰⁶⁾

Uporedo sa vojnim merama, bugarski okupator u proleće 1944. godine nastavlja sa blokadama gradova, hapšenjima i internacijom. Sredinom marta u Bitolju je uhapšeno preko 250 ljudi; u Skoplju nekoliko stotina; u Prilepu sukob s ilegalcima ... Zatvorenike iz logora kod sela Simitli u

*) M. Apostolski: »Prolećna ofanziva 1944. u Makedoniji», VIZ MNO 1946, str. 98.

») I Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 60, 63, 73, 75, 76, 79, 81, 142, 145; knj. 4, dok. 1.

2») Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 55, 62, 78.

Pirinskoj Makedoniji bugarske vlasti šalju na prinudni rad u Bugarsku ..,²⁰⁷⁾

Ali, ni vojna dejstva, ni policijske racije, ni crni teror ne mogu ni stišati a kamoli ugušiti snažan, razmahnut narodnooslobodilački pokret makedonskog naroda.

U leto 1944. godine bugarska vojska i policija potpuno su nemoćne da se suprotstave snagama narodnooslobodilačke vojske Makedonije.²⁰⁸⁾ Zato bugarski okupator pribegava krajnjim merama ne bi li bar usporio narastanje svenarodnog ustanka.

Sredinom juna naredbom komandanta bugarske 5. armije u Tikvešu je raseljeno 30 sela a seljani saterani u četiri centralne opštine (Kavadar, Krnjevo, Mrežičko i Drenovo). Od 15. juna do 6. jula bugarski vojnici blokirali su sela, terorisali seljake, pljačkali kuće, klali stoku, uništavali letinu.

U negotinskom srezu bugarski okupator obavio je sve pripreme za mobilizaciju muškog stanovništva od 18 do 75 godina u radne bataljone.²⁰⁹⁾

Iako je to već bila sredina 1944. godine kada je ishod rata bio sasvim izvestan, bugarski okupator nastavlja grčevitu borbu za makedonski prostor. Izgubivši priliku da Makedoniju dobije kao saveznik Nemačke, Bugarsku nije napuštala nada da će je možda dobiti u jednom drukčijem rasporedu snaga posle drugog svetskog rata. I u julu i avgustu mesecu, skoro do same kapitulacije, Bugarska je bila vojnički veoma aktivna protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske. Druga makedonska brigada morala je da vodi borbu protiv jakih bugarskih snaga u rejonu sela Drenovo, Vozarci, Dradnja, kod Omorana, Krnjeva i Konoپیšta; 3. brigada u istočnoj Makedoniji imala je tešku bor-

Isto, dok. 43, 52, 57, 59.

²⁰⁸⁾ Načelnik skopske oblasne policije juna meseca izveštava direktora policije u Sofiji da vojska, policija i žandarmerija nisu više u stanju da se obračunaju sa partizanima na teritoriji Kumanovo — Vladičin Han i severno od puta Kumanovo — Kriva Palanka. »Partizani su potpuni gospodari u navedenom rejonu — kaže u izveštaju. — Slično stanje je i u kavadarskom, prilepskom i gevgeljskom srezu. Ja smatram da bi divizije 5. armije teško ovladale situacijom, te sporost i paliativne mere u sadašnjoj situaciji nemaju mesta«. (Isto, dok. 141).

*») Isto, dok. 76, 79, 140, 151, 154.

bu na Stracinu, a 4. brigada borila se još 14 i 16. avgusta protiv jakih delova bugarske 17. divizije na Paruci i Liscu.²⁰⁾

Krajem avgusta meseca, pred samu kapitulaciju Bugarske, jedinice bugarske 5. okupacione armije, na zahtev Nemaca, pokušale su da pripreme još jednu ofanzivu pro-

Bugarski okupatori posle masakra dvojice rodoljuba. Makedonija, (fotografija pronađena u tajnoj arhivi bugarske policije u Skoplju).

tiv snaga narodnooslobodilačke vojske na sektoru Kumanovo — Kriva Palanka — Vranje da bi obezbedile železničku prugu Niš—Skoplje. Ali, u tome ih je omeo brzi tok događaja.²¹⁾

²⁰⁾ Isto, dok. 90, 150; knj. 4, dok. 1, 9, 36, 37. Dnevni izveštaji nemačkog vojnog atašea u Sofiji za 8. i 19. jul i 13. i 23. avgust (NAV-N-T-78, F.333/6290582, 6290600, 6290672, 6290652).

²¹⁾ Isto, izveštaj od 13. VIII 1944; »Oslobodilački rat«, knj. 2. drugo izdanje, str. 345.

Na prvom zasjedanju Antifašističkog sabora narodnog oslobođenja Makedonije, 2. avgusta 1944. godine, udareni su temelji slobodnoj makedonskoj državi u okviru ravnopravne zajednice jugoslovenskih naroda.

Oružane snage makedonskog naroda, dela narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u čijem su se sastavu borili i pripadnici narodnosti (Albanci, Turci i dr.), izrasle su u dobro organizovanu vojsku. U avgustu 1944. godine dejstvuje 10 brigada i nekoliko narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, a 25. avgusta 1944. godine u selu Šeškovu formirana je i 41. divizija — prva makedonska narodnooslobodilačka divizija.²¹²⁾

Sledećih meseci oformljeno je još 12 brigada te 42, 48, 49, 51. divizija i Kumanovska divizija, svrstane u tri korpusa narodnooslobodilačke vojske — 15, 17. i Bregalničko-strumički korpus. Ove snage, vodile su od septembra do novembra 1944. godine, završne operacije za oslobođenje Makedonije. Glavni grad Makedonije, Skoplje, oslobođen je 13. novembra, a do 20. novembra oslobođena je celokupna teritorija Makedonije.

U zimu 1944/45. jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Makedoniji brojale su 66.000 boraca, a u vreme kapitulacije Nemačke, 110.000 boraca.

Makedonski narod platio je visoku cenu za svoju slobodu i dao krupan doprinos u borbi protiv fašističkog okupatora, a posebno protiv velikobugarskog osvajanja u drugom svetskom ratu. U toj borbi palo je preko 24.000 boraca, a nekoliko desetina hiljada je internirano i zlostavljano.²¹³⁾ I Komunistička partija Makedonije, kao sastavni deo Komunističke partije Jugoslavije, kao predvodnik oružane borbe makedonskog naroda i inspirator ostvarenja njegovih vekovnih ideala o nacionalnom oslobođenju, podnela je velike žrtve. U toku rata poginulo je 550 komunista Makedonije — približno onoliko koliko je bilo u Komunističkoj partiji Makedonije kada je dignut narodnooslobodilački

Isto, str. 344.

²¹³⁾ Izjava Lazara Koliševskog u »Novoj Makedoniji« od 11. i 12. X 1952. U broj žrtava nisu uračunati gubici 15. udarnog makedonskog korpusa u završnim borbama za oslobođenje Jugoslavije (Srem, Slavonija, Celje).

ustanak. Posebno je stradao rukovodeći partijski kadar; u svim vidovima borbe protiv bugarskog okupatora poginulo je 105 članova iz rukovodstava Partije (11 članova Pokrajinskog i Centralnog komiteta, 11 članova oblasnih komiteta, 7 članova okružnih komiteta i 76 članova sreskih i mesnih komiteta) i 445 članova Partije. Uhapšeno je i mučeno 1.618 komunista.²¹⁴⁾

Te žrtve nisu bile uzaludne.

U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji Makedonija, i radnička klasa Makedonije, doživela je svoj puni nacionalni, ekonomski, društveni i kulturni procvat kao uistinu slobodna u slobodnoj, ravnopravnoj, samoupravnoj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici.

²¹⁴⁾ I kongres KPM, Skopje 1949. (podaci su uzeti iz referata Vidoja Smilevskog).

DEJSTVA PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA I ZLOČINI BUGARSKE VOJSKE U SRBIJI

Aktivnost bugarske vojske i otpor srpskog naroda 1941. godine

Pred početak ustanka u Srbiji, na anektiranoj teritoriji vranjskog i pirotskog okruga bugarska vojska je održavala »red i mir« strogo čuvajući provizornu granicu da stanovništvo iz anektiranog područja ne bi bežalo u okupiranu Srbiju. Celokupnu politiku bugarizacije i denacionalizacije srpskog življa u prvim danima okupacije sprovodile su samo bugarske upravne vlasti. Vojska se nije otvoreno kompromitovala jer je trebalo da predstavlja »oslobodioca moravskih i nišavskih Bugara«. Ali, kako se ubrzo pokazalo da upravne vlasti i policija nisu bile u stanju da efikasno i brzo ostvare denacionalizaciju i bugarizaciju srpskog življa, u taj proces morala je biti uključena i vojska.

Stanovništvo anektiranog dela Srbije bilo je ogorčeno otkidanjem ovih područja od zemlje matice i uključivanjem u sastav fašističke bugarske države, te su se i bugarska vojska i bugarske vlasti od prvih dana okupacije, od aprila 1941. suočile sa ogromnim nezadovoljstvom i otporom srpskog naroda.

Oštrica bugarske okupacione politike bila je uperena u prvom redu protiv Komunističke partije Jugoslavije, organizatora svenarodnog otpora okupatoru. Pritisak bugarskih vlasti osetili su i čestiti rodoljubi, javni i kulturni radnici afirmisani kao protivnici velikobugarske nacionalističke politike odnosno kao protivnici bilo čije nacionalističke politike.

U početku, okupatorskim viastima i vojsci pružan je pasivan otpor. Ali, po izbijanju ustanka u Srbiji, narod se počeo boriti sa oružjem u ruci. Oružani ustanak Komunistička partija Jugoslavije pripremala je odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941. godine, a napad nacističke Nemačke na Sovjetski Savez pružio je povoljnije uslove i onu pravu atmosferu za širenje masovnog narodnooslobodilačkog pokreta. Krajem juna KPJ organizuje prve partizanske odrede, a oružane akcije u Srbiji počele su 7. jula 1941. godine. Partizanski odredi množili su se vrlo brzo, pa ih je već u avgustu u Srbiji bilo 22. Oružana borba protiv bugarskog okupatora na anektiranoj teritoriji počela je nešto kasnije.

Bugarska vojska se odmah, i najaktivnije, uključuje u borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, videvši u njemu najopasnijeg protivnika za održavanje otetih teritorija i mogućnosti proširivanja okupacije još dublje u Srbiju.

»Početak ustanka označio je novu, višu fazu borbe protiv nacionalne asimilacije i bugarskog sistema vlasti«.²¹⁵⁾ Razvitkom narodnooslobodilačkog pokreta koji je u svoje redove širokog narodnog fronta primao sve rodoljube nezavisno od njihovog dotadašnjeg političkog, verskog ili nacionalnog opredeljenja, bugarska politika se na anektiranom delu Srbije suočila sa protivnikom koji je odbacio bugarske akte o aneksiji i taj postupak okvalifikovao kao napad na državno jedinstvo Jugoslavije.

Kao što je rečeno, bugarska okupatorska vlast, uvidevši odmah opasnost koja joj je pretila od komunista Jugoslavije i rodoljuba spremnih da pruže otpor okupatoru, još u toku avgusta 1941. hapsi levičarski orijentisane građane i komuniste, i predaje ih bugarskim vojnim vlastima, koje ih pod »strogim nadzorom« sprovede u Beograd i predaju nemačkim okupacionim vlastima²¹⁶⁾. Bugarska obaveštajna služba organizovala je velike potere u vranjskom srezu i samo u avgustu mesecu uspjela da pohapsi skoro ceo Mesni komitet u Vranju.²¹⁷⁾

No, uprkos hapšenjima i progonima, komunisti u vranjskom okrugu uspjeli su da organizuju Vranjski partizanski

²¹⁵⁾ Mirko Stojiljković: »Otpor naroda deia jugoistočne Srbije politici bugarske denacionalizacije 1941—1944«, rukopis, str. 6—7.

²¹⁶⁾ A VII, fond *Bugarska*, k. 1, 3/11—1.

²¹⁷⁾ A VII, fond *Bugarska*, k. 1, 3/11—1.

odred, koji je 18. septembra otpočeo akcije protiv bugarskih okupatora. Za odmazdu, bugarske vojne vlasti odmah su streljale oko 30 mladića iz vranjskog sreza.²¹⁸⁾

Tako su otpočele prve borbe bugarske vojske protiv jedinica narodnooslobodilačkog pokreta na okupiranoj teritoriji, borbe koje će postajati sve žešći i trajati neprekidno tri i po godine.

Protiv ustanka srpskog naroda bugarska vojska nije dejstvovala samo na okupiranoj teritoriji, već je povremeno prelazila preko privremene granice na teren koji je bio pod nemačkom okupacijom.²¹⁹⁾

Od polovine novembra 1941. godine pa do kraja rata, nemački komandanti u Srbiji stalno angažuju bugarske trupe u borbama protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriji južne Srbije. Ocenjujući da će dolazak bugarske vojske dići na noge celokupno srpsko stanovništvo, nemačke okupacione vlasti izdaju saopštenje da će bugarske jedinice samo obezbeđivati železničku prugu Niš—Leskovac i Niš—Piroć. Međutim, dva bugarska bataljona 6. etapnog puka i 2. motorizovani puk ojačan divizionom artiljerije,²²⁰⁾ koji su se već ovde nalazili, ubrzo dejstvuju u borbama protiv Kukavičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Napad delova bugarskog 2. motorizovanog puka u saradnji sa delovima nemačke 717. pešadijske divizije otpočeo je 27. novembra 1941. Pod pritiskom združenih snaga neprijatelja, Kukavički odred se povlači iz sela Vučja kraj Leskovca, a neprijateljska vojska pljačka i pali preko dve stotine domova i čini razna druga nasilja.²²¹⁾

U 1941. godini bugarska vojska je preduzela i napad na delove Vranjskog odreda, koji se još održavao na anektiranoj teritoriji. Pošto nisu uspeali da pređu granicu, borci Vranjskog odreda ulogorili su se u Sobinskoj šumi. Bugari su ih otkrili i napali u noći 20. decembra. U borbi je poginulo nekoliko partizana i zamenik komesara odreda.²²²⁾

²¹⁸⁾ Dr Milivoje Perović, »Južna Srbija u NOB«, Beograd 1961, str. 55.

²¹⁹⁾ Vojin Popović, n. č, str. 30—31.

²²⁰⁾ Dr Dimitrije Kulić: »Bugarska okupacija 1941—1944«, Niš 1970, knj. I, str. 98—99.

²²¹⁾ V. Popović, n. č. str. 33; M. Perović, n. d. 115.

²²²⁾ M. Perović, n. d. 56. U izveštaju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora navodi se da je tada u Sobinskom polju streljano 9 partizana. (A VII, fond Bugarska, k. 4, 1/8—8).

Učešće bugarskog 1. okupacionog korpusa u suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta 1942. godine

Odmah pošto je zaposeo deo Srbije, bugarski 1. okupacioni korpus po naređenju nemačkog vojnoupravnog komandanta Srbije, generala Badera, otpočeo je prve akcije protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

U to vreme položaj narodnooslobodilačkih odreda na ovoj teritoriji bio je dosta težak i zbog oštre zime, slabog naoružanja i otežanog snabdevanja, i zbog napora združenih neprijatelja da po svaku cenu unište partizanske odrede.

U istočnoj Srbiji dejstvovali su Timočki i Svrlijski narodnooslobodilački partizanski odred sa oko 500 boraca, a u južnoj Srbiji Rasinski, Toplički (od aprila 1942. Jastrebački), Leskovački, Jablanički, Ozrenski i Babički odred. Ukupno, odredi su imali oko 1.000 boraca. Uslovi za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta bili su nešto povoljniji u južnoj nego u istočnoj Srbiji, mada su i tu bugarske i kvislinške jedinice uspele da nanesu dosta štete; tome je delimično pripomogla i slaba saradnja između odreda, nepostojanje čvrstih proletherskih jedinica i neobjedinjeno komandovanje. To su, uglavnom, bili razlozi zbog kojih je narodnooslobodilački pokret i na ovom terenu 1942. godine prolazio kroz kratkotrajnu krizu.

Prve borbe delova bugarskog 1. okupacionog korpusa protiv Babičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda vodile su se od 2. do 5. februara 1942. godine na Beljani, kod Leskovca. Cilj neprijatelja bio je osvajanje slobodne teritorije koju je držao odred. Borbe su bile žestoke i obe strane imale su dosta gubitaka, dosta poginulih i zarobljenih. Komandant Babičkog odreda predlagao je Bugarima razmenu zarobljenika, ali do toga nije došlo jer su bugarski vojnici odmah pobili zarobljene partizane.²²³⁾

U operaciju širih razmera, na prostoriji južno od Prokuplja, Leskovca i Kočana, bugarske trupe krenule su 11. i 12. februara. To je trebalo da bude prvi deo ofanzive protiv narodnooslobodilačkog pokreta u južnoj Srbiji. Drugi deo ofanzive bio je predviđen da se izvede u prostoru Niš—

²²³⁾ M. Perović, n. d, 137—139; Hranislav Rakić: »KPJ Leskovačkog ratnog okruga 1942«, *Leskovački zbornik* VII, 1967, str. 199—200.

—Bela Palanka—Vlasotince—Babička gora.²²⁴⁾ Zbog ove ofanzive u Niš je doputovao nemački vojnoupravni komandant Srbije, general Bader, i na sastanku 13. i 14. februara izdao naređenja komandantu bugarskog 1. okupacionog korpusa, generalu Asenu Nikolovu.

U okviru prvog dela ofanzive bugarski 13. pešadijski puk preduzeo je akcije protiv partizanskih snaga na teritoriji Pasjače i Vidojevice. Jedan bugarski bataljon nastupao je pravcem Prokuplje—Dobrotić—Beli kamen; drugi bataljon u pravcu Vlahovo—Žitorađa—Pasjača; treći — Drenovac—Čukovac—Granica. U toku noći između 13. i 14. februara sukobili su se u selu Bojniku delovi Jablaničkog odreda sa delovima bugarskog 13. puka i obe strane pretrpele su znatne gubitke.²²⁵⁾ Tri dana kasnije, 17. februara, jedinice ovog istog bugarskog puka vratile su se u Bojnik i počinile teške zločine: za odmazdu zbog pretrpljenih gubitaka, do temelja su spalili sela Bojnik i Dragovac, pohvatali sve što nije uspelo da izbegne — žene, decu, starce — i sve streljali — oko 400 seljana. Prvo muškarce, pred ženama i decom, a zatim žene i decu. . .²²⁶⁾

Posle zločina u Bojniku, bugarski vojnici opkolili su sela Kosančić, Stubal, Belanovce i Petrovac i streljali još 150 seljaka.

U isto vreme, bugarski 14. pešadijski puk 17. divizije, zajedno sa kvislinškim snagama, napao je delove Topličkog odreda na Pasjači i Belom kamenu. Posle borbe u kojoj je bugarski puk imao 35 mrtvih i ranjenih, za odmazdu su spaljena sela na Pasjači i streljano i prognano oko 400 ljudi.²²⁷⁾

Tih dana i delovi bugarske 17. pešadijske divizije iz Prokuplja vodili su borbu sa partizanima u okolini Prokuplja ne bi li otvorili sebi put u pravcu Kuršumlije i Blaca. Bugarske jedinice stigle su do sela Gornje Stražave i Berilja, ali su se pod pritiskom Topličkog odreda povukle.

²²⁴⁾ "t Dnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije od 11. IX 1942. A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.247/842.

²²⁵⁾ V. Popović, n. č. 44; M. Perović, n. d. 134—5. *Zbornik*, tom I, knj. 3, dok. 65 i 127.

²²⁶⁾ Ovaj podatak uzet je iz izveštaja vojnoupravnog komandanta Srbije od 23. II 1942. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.247/872—3). Inače, ostali koji su pisali o ovom zločinu navode znatno veću cifru: tako M. Perović, n. d. str. 135, navodi prema bugarskim podacima da je streljano 470 lica, a D. Kulić, n. d. str. 126. da je streljano čak 560 lica.

²²⁷⁾ *Zbornik*, tom I, knj. 3, dok. 50.

Partizani su zarobili 17 bugarskih vojnika, objasnili im ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta, razoružali i pustili. I pored takvog postupka bugarski vojnici su 20. februara kao odmazdu zbog jednog poginulog u borbi, streljali 35 seljaka iz sela Gornja Stražava.²²⁸⁾

U drugoj polovini februara 1942. godine komanda bugarskog 1. okupacionog korpusa pripremila je napad na Babički odred i Nišavsku četu Svrliškog odreda da bi proterale partizane sa slobodne teritorije Zaplanja — između Lužnice, Nišave i Južne Morave. U ovoj operaciji učestvovali su delovi bugarskog 13. pešadijskog puka iz Jablanice i Puste Reke, nekoliko jedinica 21. pešadijske divizije iz Niša i jedinice 50. puka 1. divizije iz Pirota. Plan komandanta korpusa, generala Nikolova, bio je da nastupa iz prostora Leskovca, Niša, Bele Palanke, Babušnice i Vlasotinaca, da zatvori krug oko Babičkog odreda i Nišavske čete i uništi ih na prostoru Babičke gore. Neprijatelj je vojne akcije započeo 22. februara iz prostora Bela Palanka—Ljuberađa.²²⁹⁾ U saradnji sa kvislinškim snagama, bugarske jedinice iz Bele Palanke napale su Nišavsku četu u rejonu Resnika i zauzele teritoriju Bele Vode—Ljuberađa; jedinice iz Leskovca napredovale su u pravcu Vlasotinca—Lipovica—Beljanica i Orašec—Pečenjevci—Razgojna; jedinice iz Niša — prema Vlasotincima, a odatle prema Krčimiru. Posle žestoke borbe, četvorostruko brojnije bugarske jedinice prisilile su Babički i Svrliški odred da uz velike gubitke napuste slobodnu teritoriju. Oba odreda uspela su da se izvuku iz obruča i 3. marta prebace na Suvu planinu, a bugarska vojska sa kvislinškim jedinicama ovladala je slobodnom teritorijom između Suve planine, Selčevice i Babičke gore. Narod iz područja koje je činilo slobodnu teritoriju podvrgnut je strahovitom teroru. Zarobljeno je oko sto boraca i preko pet stotina talaca; oni koji nisu streljani internirani su u Norvešku.²³⁰⁾

²²⁸⁾ Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, (A VII, fond *Bugarska*, k. 3, 2/3—227; D. Kulić, n. d. 159—160).

²²⁹⁾ V. Popović, n. č. 49—50. Dnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije od 23. II 1942. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.247/872—3).

²³⁰⁾ Ivan Džina Gligorijević: »Partizanski odredi istočne Srbije«, Beograd 1969, 179—180. Prema dokumentima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora tada je iz zaplanjskog sreza internirano 94 čoveka, poslato u logor u Nišu 7, u bugarske logore 10 i streljan 21; popaljeno je 56 zgrada. (A VII, k. 3, 2/3—214).

Ove vojne akcije bugarska okupatorska vlast iskoristila je da sredinom marta pripoji anektiranoj teritoriji nekoliko sela u lužničkom i vlasotinačkom srezu, a krajem marta Bugari su prisvojili još desetinu sela i pomerili granicu anektiranog područja na zapad. Nekoliko dana kasnije nemački vojnoupravni komandant Srbije odobrio je da se lužnički srez pripoji Bugarskoj, a Srbiji vrati deo oko Čit-luka i Jelovik Izvora.²³¹⁾

Posle borbi u Zaplanju bugarske trupe u sadejstvu sa kvislinškim jedinicama preduzele su novu akciju protiv delova Topličkog, Jablaničkog i Leskovačkog odreda. Bugarske jedinice posele su liniju Žitorođa—Studenica—Konjarnik—Dubovo—Kosančić sa zadatkom da spreče prebacivanje partizanskih odreda severno od reke Toplice. Jablanički odred razbijen je na manje grupe; jedna četa Leskovačkog odreda pretrpela je poraz kod Tulara, a druga kod Leskovca. Posle četvorodnevnih borbi desetkovani Jablanički i Leskovački odred prebacili su se iz sela Dobre Vode sa Rađana na Pasjaču i spojili sa delovima Topličkog odreda.^{232}}

Bugarska vojska nastavila je borbu protiv Pasjačke i Vidojevačke čete Topličkog odreda i u prvoj polovini aprila 1942. uspeła da Pasjačku i Vidojevačku četu uništi: 9. aprila Pasjačku, a 12. aprila Vidojevačku. Jedinice bugarske 17. pešadijske divizije, koje su učestvovalе u ovim borbama, opkolile su selo Jugovac u kome su predanila četiri partizana; Bugari su dva partizana zarobili a dva ubili. Zatim su pokupili sve muškarce preko 16 godina i odveli u Prokuplje. Sutradan su partizane obesili, a seljake postreljali.^{233}}

Krajem aprila 1942. godine bugarske upravne i vojne vlasti pohvatale su i odvele u Bugarsku bivše aktivne oficire i podoficire Kraljevske jugoslovenske vojske, čak i one koji su pušteni iz nemačkog zarobljeništva. U drugom naletu pokupili su omladince iz đačkih klupa, obrazovali »radne jedince« i odveli u Jambol i na obalu Crnog mora.^{234}}

²³¹⁾ J. Popović, n. č. str. 51.

²³²⁾ Zbornik, tom I, knj. 3, dok. 140, 143, 162.

²³³⁾ Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, CA VII, fond Bugarska, k. 3, 2/3—34).

²³⁴⁾ Obaveštajni odsek SDS šefu kabineta Predsedništva Ministarskog saveta Bugarske 19. V 1942. (A VII, fond Bugarska, k. 3, 1/5—1).

Kako je vreme odmicalo, bugarski okupator je prema srpskom narodu bivao sve bezobzirniji. Zločini bugarske vojske počeli su da zabrinjavaju čak i nemačke predstavnike na teritoriji dodeljenoj Bugarskoj.

Početkom juna 1942. počela je smena bugarskih jedinica u Srbiji, uglavnom zbog organizacionih razloga bugarske armije, ali i zbog toga što su se dotadašnje jedinice toliko kompromitovale nasiljem i zločinima da je bilo razumno zameniti ih novim. No, broj bugarskih vojnika u Srbiji nije smanjen: korpus je i dalje brojao tri divizije, s tim što su došle dve nove, 7. i 9., i što je u 21. diviziji zamenjen komandni kadar. Smena je vršena postepeno i završena tek u julu mesecu.

U toku smenjivanja trupa, bugarske jedinice preduzele su akcije čiji je cilj bio uništenje partizanskih odreda na Jastrepcu, Svrliškim planinama i Ozrenu. Prva akcija počela je 19. juna iz Blaca, Prokuplja, Kruševca i Zitkovca, odakle su delovi bugarskog 1. okupacionog korpusa, u saradnji sa kvislinškim jedinicama, izveli koncentričan napad protiv Jastrebačkog i Rasinskog odreda na Velikom i Malom Jastrepcu. Ovom operacijom rukovodio je lično komandant korpusa, general Nikolov. Obuhvatajući Jastrebac, bugarski vojnici su uz put pretraživali sela, sazivali zborove, pretili narodu i odvodili sve one na koje su posumnjali da sarađuju sa narodnooslobodilačkim pokretom. Stradali su seljaci iz Male Plane, Bresničića, Končića, iz Velike Plane, Zdravinja, Gornje i Donje Bresnice i Gornje Jošanice — oko 200 talaca. Seljacima su naredili da ponesu sekire, vile, motike, pa su ih tako fotografisali da bi, ako zatreba, imali opravdanje da su pohvatali samo one buntovne!

Partizani Rasinskog i Jastrebačkog odreda trudili su se da izbegnu frontalnu borbu, te su bugarske jedinice sa severa i sa juga bez većeg otpora 21. juna izbile na vrh Jastrepca. Dan kasnije, nezadovoljni ishodom vojne akcije, bugarski vojnici počeli su da streljaju seljake — pobili su preko 140 seljaka, a ostale oterali u Kruševac.²³⁵⁾

Čim je ova akcija završena, preduzeta je druga protiv Svrliškog i Ozrenskog odreda. Jer, naređenje Feldkomandanture 809 u Nišu bilo je izričito: odmah produžiti gonjenje

²³⁵⁾ Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, (A VII, fond Bugarska, k. 3, 4/3—8).

partizana!²³⁶⁾ Plan neprijatelja sastojao se u sledećem: slabije bugarske snage posedale su levu obalu Nišave da bi spreile prodor dva narodnooslobodilačka odreda sa Svrljiških planina i Ozrena prema Suvoj planini; jače bugarske jedinice frontalnim napadom preko Knjaževca, Soko Banje i Niša opkolile su teritoriju na kojoj su se nalazili partizanski odredi, a granične bugarske jedinice posele su demarkacionu liniju Kalna—Bela Palanka da bi sprečile eventualni prodor partizana preko Stare planine na bugarsku teritoriju. U tom stegnutom obuču trebalo je uništiti oba partizanska odreda. Ali, i partizanima je bila jasna taktika neprijatelja. Zato su se podelili u manje grupe i izvukli iz obuča. Posle ove neuspele vojne akcije bugarski okupator i na ovom terenu čini teške zločine. Vojnici bugarske 21. divizije i 50. puka 1. divizije iz Pirota popalili su kuće, pobili seljake, silovali žene, pljačkali. Teror je bio takvih razmera da su čak i kvislinški sreski i okružni načelnici morali da priznaju da »akcija bugarskih trupa u srezovima Svrljiga i Knjaževca započeta 25. juna predstavlja jedan izuzetno težak slučaj uništavanja ljudi i imovine.«²³⁷⁾

Zbog odlaska starih i dolaska novih trupa, i zbog izvođenja *Aćimovićeve ofanzive*,²³⁸⁾ bugarske jedinice nisu bile u situaciji da u leto 1942. preduzmu neku veću akciju protiv narodnooslobodilačkih odreda. Zato se njihova aktivnost ograničila na pljačku srpskog naroda. Samo moravski okrug sa sedištem u Čupriji, na primer, morao je bugarskoj vojsci za nešto više od mesec dana da isporuči 1.726.000 kg sena, isto toliko slame i oko 15.000 kg povrća svake nedelje.²³⁹⁾ Jasnije rečeno, srpski narod je bio prinuđen da izdržava bugarske trupe, iako je nemačka komanda u Srbiji odredila da se one snabdevaju iz Bugarske. Očekivalo se da će barem nove bugarske jedinice čovečnije postupati prema stanovništvu, ali se ta očekivanja nisu ispunila. I one su počinile niz zločina. Bugarsku okupatorsku vojsku nisu mogli obuzdati čak ni neki predstavnici nemačke okupacione sile, koji su smatrali da držanje bugar-

²³⁶⁾ A VII, Mikroteka, Minhen 6/804.

²³⁷⁾ *Zbornik*, tom I, knj. 3, dok. 192, 195, 197. i 202.

²³⁸⁾ Ofanziva dobila ime po komandantu ovih operacija i ministru unutrašnjih poslova kvislinške vlade.

²³⁹⁾ Citira V. Popović, n. č. VIG, br. 4, str. 58.

skih trupa predstavlja »jedno teško opterećenje za Feldkomandanturu u Nišu.«²⁴⁰⁾

U drugoj polovini 1942. položaj narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriji na kojoj su se nalazile bugarske trupe nešto se poboljšao. U istočnoj Srbiji dejstvovao je Timočki odred, u južnoj Jastrebački i Rasinski, a sasvim na jugu Leskovački, Jablanički i Crnotravski.

Bugarski vojnici čuvaju žene taoce pred streljanje. Srbija 1942.

Bez obzira na sve teškoće i privremenu krizu kroz koju je Komunistička partija Jugoslavije prolazila u toku 1942. godine, u Srbiji se uspešno prilagodila teškim uslovima rada, uspeła da delimično stabilizuje partijske redove, ojača partizanske odrede i narodnu vlast. U izvesnom smislu, 1942. godine bila je prelomna za narodnooslobodilački pokret u Srbiji: jake neprijateljske snage i pored dobro organizovanih vojnih poduhvata nisu uspele ni da uguše usta-

">) Izjava Georga Kisela, [A VII, NA, 27—5/38) — prevod).

nak ni da razbiju Partiju. Naprotiv, u tim okršajima narodno-oslobodilački pokret je ojačao, još čvršće se povezao sa narodom; s druge strane, nemačkim i bugarskim okupatorima bilo je jasno da je upravo Komunistička partija Jugoslavije »motor koji pokreće čitav otpor i borbu naroda protiv okupatora«, pa su ulagali maksimum napora da unište i partijske organizacije i odrede.

Prva veća akcija bugarskih trupa u jesen 1942. godine bila je ona koju je preduzeo 36. pešadijski puk zajedno sa delovima nemačke SS divizije »Princ Eugen« u selu Krivoj Reci na Kopaoniku. Bugarski puk je nadirao od Brusa i Aleksandrovcu. Selo je opkoljeno 11. oktobra, a 12. oktobra počeo je pogrom muškaraca, žena i dece. Samo toga dana pobijeno je oko 320 ljudi i spaljeno preko 100 domova.²⁴¹⁾

Istog dana bugarske jedinice iz Prokuplja i Niša preduzele su napad na Jastrebački odred, koji je uspeo da izbegne opkoljavanje i prebaci na planinu Pasjaču. Pošto su im izmakli partizani, bugarski vojnici su spalili sve partizanske kuće u selima Lepaji i Baličevcu, a seljake oterali u logor.

Početkom novembra, delovi 1. okupacionog korpusa, i kvislinške jedinice, napali su Leskovački odred na planini Kukavici. U toku dvodnevnih borbi odred je bio prinuđen da se podeli na dva dela: jedan deo se prebacio u Crnu Travu, a drugi je ostao na planini Kukavici. Istovremeno, bugarska vojska u saradnji sa kvislinzima preduzela je akciju protiv Jablaničko-pasjačkog i Jastrebačkog odreda u Toplici i Jablanici. Oštre borbe vođene su sve do 20. novembra kod Dedinca, Trnovog Laza i Tovrljana kod Prokuplja. Pošto nije uspeo da uništi odrede, neprijatelj se povukao sa terena u svoje garnizone.²⁴²⁾

U decembru 1942. bugarske jedinice druge smene počinile su nekoliko zločina. Noću između 21. i 22. decembra delovi 1. pešadijske divizije iz Niša došli su u dobrički srez radi odmazde nad onim selima kroz koja su prolazili partizanski odredi i u njima noćivali. Čim je svanulo pohvatani su svi muškarci u selu Devči i streljani u zaseoku Čubure;

Saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, br. 7—33; opširnije o tome zločinu AIRPS, »Hronika Krive Reke«, str. 30—46; D. Kulić, n. d. 187, 193—5.

istog dana blokirano je selo Lepaja: pohvatane seljake bugarski vojnici povelili su sa sobom u pravcu Baličevca i u jednom potoku streljali. One nesretnike koji su čudom još živeli, dotukli su bajonetima. Slično se dogodilo i u Krajkovcu; ljude su zatvorili u školu, mučili i na kraju pobili.²⁴³⁾ Vojnici bugarske 9. divizije iz Čuprije pohapsili su 120 seljaka u okolini Ražnja i oko 40 građana iz Paraćina . . .

Krajem decembra 1942. bugarske jedinice blokirale su sela Krčimir, Kaonik, Lomnicu, Veliki Šiljegovac i Petinu, uhvatili 33 seljaka i na Cerovačkom mostu na Zapadnoj Moravi kod sela Trubareva, pobili i pobacali u jednu zapuštenu krečanu. Taj zločin otkriven je tek u proleće 1943. godine.²⁴⁴⁾

Borbe i zločini bugarske vojske u toku 1943. godine

Početkom 1943. godine narodnooslobodilački pokret u Srbiji bio je u usponu. U svim krajevima, izuzev jednog malog dela zapadne Srbije, dejstvovali su partizanski odredi: u zapadnoj Srbiji i Šumadiji — Valjevski, Čačanski i Kosmajski odred, od kojih je u junu 1943. formiran Šumadijski bataljon; u istočnoj Srbiji malobrojni Timočki odred prerastao je polovinom godine u Timočki bataljon; u južnoj Srbiji narodnooslobodilački pokret je bio najrazvijeniji — dejstvovali su Rasinski, Jastrebački, Jablaničko-pasjački, Leskovački i Crnotravski odred (od ovih odreda početkom februara 1943. formirana su dva jača partizanska odreda — 1. i 2. južnomoravski; samo je Rasinski ostao da dejstvuje samostalno). Ukupna jačina ovih odreda bila je oko 1.200 boraca.

Bolje organizovane narodnooslobodilačke snage na jugu Srbije vodile su tokom zime 1943. godine česte i ogorčene borbe protiv bugarskih jedinica. Za odmazdu, bugarski vojnici činili su zločine nad narodom: paljevine, pljačke, silovanja, mučenja, ubijanja — to su bile uobičajene mere bugarske vojske posle svake vojne akcije.²⁴⁵⁾

²⁴³⁾ Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora (A VII, fond Bugarska, k. 3, 2/3—82—92).

²⁴⁴⁾ Isto, k. 6, neregistrovano; D. Kulić, n. d. 179—180.

²⁴⁵⁾ Zbornik, tom I, knj. 5, str. 440.

Osnovni cilj bugarskih dejstava bio je uništenje tek formiranih južnomoravskih odreda. Dve ojačane bugarske »lovne rote« (poterne čete), zajedno sa nemačkim jedinicama i Srpskom državnom stražom,^{*)} preduzele su napad na 1. južnomoravski odred na planini Radan, no odred je uspeo da razbije združenog neprijatelja i nanese mu znatne gubitke. Ogorčen ovim porazom, komandant bugarske 7. pešadijske divizije naredio je da se blokiraju jablanički i delovi dobričkog i prokupačkog sreza i da se uništi 1. južnomoravski odred. Pre nego što je 7. divizija zatvorila obruč, jedan deo 1. južnomoravskog odreda prebacio se na planinu Kukavicu, a drugi deo na Mali i Veliki Jastrebac. Kad nije uspeo da uništi odred, bugarski komandant je naredio da se selo Gajtan spali, a stanovništvo pobije i protera. Do 20. marta bugarski vojnici u srezu jablaničkom spalili su 635 domova, a streljali i pohapsili blizu 800 ljudi.²⁴⁶⁾

Vojnici te iste 7. divizije, spalili su 22. marta 300 domova u opštini Predejane. Dan kasnije, bugarska vojska i Granična straža došle su u opštinu jastrebačku (Vladičin Han), sazvali zbor seljaka, izdvojili oko 200 talaca, odveli na Jelovu glavu i streljali, istoga dana spalili su dva naselja jastrebačke opštine, 368 domova, a u opštini Predejane streljali oko stotinu ljudi.²⁴⁷⁾

U toku marta 1943. izvršena je smena bugarskih jedinica. Na mesto 21. 9. i 7. došle su 22. 24. i 27. pešadijska divizija. I ove su jedinice, kao i u prethodne dve smene, vodile ogorčenu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije, i činile teške zločine nad stanovništvom. Primera ima bezbroj, po svireposti i okrutnosti sve nalik jedan drugom ..²⁴⁸⁾ Ali, sav taj strahoviti pritisak bugarske vojne sile i terora kao da je jačao snagu narodnooslobodilačkog pokreta, jačao a ne gušio otpor u narodu, množio redove boraca narodnooslobodilačkih odreda.

*) Kvislinška oružana formacija stvorena 3. III 1942. od bivše žandarmerije i policije Nedićeve vlade. Delila se na Graničnu, Gradsku i Poljsku stražu.

²⁴⁵⁾ Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora (A VII, fond Bugarska, k. 3, 2/3—157).

²⁴⁶⁾ Isto, k. 4, 4/2—3—9.

²⁴⁷⁾ V. Popović, n. č. VI, br. 4, str. 52.

nr 1711(II) Anlage 73

20.5.43

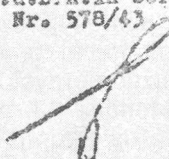
Am

Feldkommandantur 809

nrchr. D.V.O. d.I.Kgl.Bulg.Okz.Korps

Als Vergeltung für den am 1.3.43 bei der Bahnsicherung
3 km sidd. Leskovac von Kommunisten ermordeten bulgar.
Soldaten sind 50 Kommunisten zu erschieszen.
Vollzug ist unter Beifügung eines Exemplars der Ver -
öffentlichung zu melden. f

Kdr.Gen.u.Bfh.in Serbien
la Nr. 578/43

Naredba nemačkog komandanta za Srbiju od 20. maja 1943. Feldkomandanturi 809 u
Nišu da se strelja 50 komunista zbog ubistva jednog bugarskog vojnika.

Ogromne teškoće bugarskim trupama pričinjavao je 2. južnomoravski odred koji je dejstvovao duž pruge Niš—Skoplje i nanosio znatne gubitke okupatoru. Posle nekoliko uspešnih akcija ovog odreda, komanda bugarskog 1. okupacionog korpusa odlučila je da uz pomoć policije sofijske i skopske oblasti pretraži teren i razbije 2. južnomoravski odred.²⁴⁹⁾ Najoštrije borbe vođene su krajem aprila u Crnoj Travi. Bugarski vojnici, uz podršku četiri aviona, nadirali su iz pet pravaca: Darkovca, Vlasine, Crvenog Brega, Stremimirovaca i Trna. Da bi se izvukao iz okruženja, odred se podelio u nekoliko grupa i uz žestoke borbe probio iz obruča. I Bugari i partizani imali su velike gubitke.²⁵⁰⁾

Nekoliko napada bugarskih jedinica izdržao je i 1. južnomoravski odred. Početkom maja delovi bugarske 27. pešadijske divizije okružile su 3. bataljon na planini Jastrepču i 2. bataljon pD planini Radanu, ali oba bataljona uspela su da se izvuku iz okruženja. Za odmazdu zbog poginulih vojnika u ovim borbama, neprijatelji su u Nišu streljali 200 talaca.²⁵¹⁾

Dejstva protiv najjačih partizanskih jedinica u južnoj Srbiji nastavljaju se nesmanjenom žestinom. Polovinom jula 1943. neprijatelj preduzima operacije većih razmera na teritoriji Crne trave i Lužnice. Bugarske jedinice kretale su se iz pravca Pirota i Trna: 50. pešadijski puk, 3. bataljon, 5. pešadijski puk i policijske snage iz Pirota i Babušnice nadirale su preko Ljuberade—Dobrovišta—Tegošnice i preko Strelca — Radosinja — Jabukovika; jedinice 1. pešadijskog i 5. konjičkog puka iz rejona Trna nastupale su preko Kalne u pravcu Crne Trave; bugarske posade iz okolnih mesta zaposlele su raskrsnice kako bi onemogućile manevre partizanskih jedinica, Ali, i pored sve te strategije, narodnooslobodilačke snage koje su se zatekle u Crnoj Travi veštim manevrima izbegle su opkoljavanje . . .

U toku jula 1943. bugarske jedinice preduzele su ofanzivu i na slobodnu teritoriju Pčinja—Kozjak, na kojoj se nalazio 2. južnomoravski odred. Neprijatelj je krenuo u napad: iz Čustendila 13. pešadijski puk, iz Krive Palanke jedan bataljon, iz Skoplja 51. pešadijski puk, iz Vranja 52.

²⁴⁹⁾ Izjava Asena Bogdanova (A VII, SU Skopje, F.10/44).

¹⁵⁹⁾ Zbornik, tom I, knj. 5, str. 174—175; AIRPS, MG OK Vranje 35.

²⁼¹⁾ Zbornik, tom I, knj. 3, str. 187, 461.

pomoćni puk i jedinice iz Bujanovca, Vladičinog Hana i Surdulice. Ofanziva je trajala nekoliko dana i opet se završila neuspehom. . ,²⁵²⁾

Početkom avgusta bugarska 24. pešadijska divizija započela je u Šumadiji akciju protiv Šumadijskog bataljona, te Kosmajskog i čačanskog odreda, koji su se okupili na Bukulji radi savetovanja o daljim dejstvima. Bugarske jedinice iz Aranđelovca pokušale su 8. avgusta 1943. da ih opkole i unište, ali partizani su se na vreme izvukli, izbegli opkoljavanje i napali bugarsku kolonu kod sela Vrbice.. .²⁵³⁾

Jedinice bugarske 24. pešadijske divizije došle su polovinom avgusta kao kaznena ekspedicija u selo Oštru kod čačka da osvete jednog ubijenog bugarskog vojnika, pregazile skoro celo Dragačevo, popalile preko 200 kuća, pobile i pohvatale sve što nije izbegio.²⁵⁴⁾

Težak zločin počinili su bugarski vojnici zajedno sa nemačkom policijom južno od Arilja: zbog 18 zarobljenih bugarskih i 2 nemačka vojnika iz granične ispostave kod Ivanjice, pobili su 372 seljaka, 351 uhapsili, a 460 kuća spalili.

Za ovako savesno i uporno istrebljivanje »tih buntovnih Srba«, bugarske okupacione trupe dobile su posebnu pohvalu i priznanje nemačkog vojnoupravnog komandanta za Srbiju, generala Badera, prilikom njegovog odlaska na novu dužnost, avgusta 1943.²⁵⁵⁾ Ni za vreme Baderovog naslednika, generala Felbera, nije došlo do nekih bitnijih promena u držanju bugarskih okupacionih trupa ni prema snagama narodnooslobodilačkog pokreta, ni prema srpskom narodu. Istom žestinom nastavljaju vojna dejstva, istom okrutnošću sprovode odmazde nad narodom. Kaznene ekspedncije, mučenja, streljanja, teror. . . Pilića, Ribari, Bajina Bašta, Užice, čačak, Brzohode, Šljivar, Pirot, Bela Palanka... Sela, gradovi, gradovi, sela... Teror i nasilje pritislili Srbiu. . .

2») M. Perović, n. d. str. 300—301.

Zbornik, tom 1, knj. S, dok. 85, 100; A VII, k. 51, 39/9.

254) V. Popović, n. č. 58; Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina (A Vi I, fond Bugarska, k. 3, 2/3—195).

255) A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.253/113, 116, 120 i F.254/64.

Polovinom oktobra 1943. bugarska policija zajedno sa bugarskom vojskom pripremila je veliku operaciju protiv 2. južnomoravskog odreda u rejonu sela Kalna, Crvena Jabuka, Rakov Dol, Radosin i Preslop. Odred je otkriven u selu Rakov Dol. Bugarski vojnici su ga opkolili i tukli iz svih oružja, ali zahvaljujući smelom manevru odred je uspeo da se povuče. Ogorčen zbog neuspeha, komandant operacije, Kočo Stojanov, naredio je da se spale sva sela na tom području i da se pohvataju svi muškarci ispod 50 godina i pošalju na prinudan rad u Bugarsku. Dan kasnije, 26. oktobra, naredba je izvršena.²⁵⁶⁾

Čitavu jesen 1943. bugarske trupe sledile su svoj osnovni cilj: uništenje partizanskih jedinica u Srbiji. Do sukoba između 1. južnomoravske brigade i ojačanog bugarskog bataljona 122. puka 27. pešadijske divizije došlo je 18. oktobra kod sela Kosmače, blizu Kuršumlije. U višeečasovnoj borbi Bugari su imali znatne gubitke i bili prisiljeni da se u neredu povuku prema Kuršumliji. Bugarske jedinice koje su kasnije pristigle kao pojačanje, za odmazdu su spalile selo Kosmaču.²⁵⁷⁾ Između sela Bogojevca i Runjkovca na putu Lebane—Medveđa ponovo su se sukobile jedinice 1. južnomoravske brigade i bugarskog 3. bataljona 67. puka. Ovaj bugarski bataljon dobio je zadatak da zajedno sa jednim vodom nemačkih vojnika prikupi izginule Nemce kod Medvede. Tu su ih iznenadili partizani. Borba je trajala nekoliko časova. Ni ovoga puta bugarske jedinice nisu pro-pustile da popale i opljačkaju okolna sela.

Bugarski okupator je preko svoje vojne obaveštajne službe pokušavao da se ubaci u redove Komunističke partije Jugoslavije i otkrije punktove narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima. To mu je u nekoliko slučajeva i uspelo: polovinom februara 1943. godine bugarski policijski agenti uspeli su da pohapse članove partijske organizacije u Leskovcu; nekoliko dana kasnije, 28. februara, provaljena je organizacija u Grdelici. I jedna i druga provala bile su posledica ubacivanja bugarskih agenata u partijsku organizaciju Niša: predstavljajući se kao simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta, bugarski agenti su još novembra

256) Slavčo Trnski: „Neotdavná“, Sofija 1957, str. 326—327.

257) Zbornik, tom I, knj. 5, 375, 326—329.

1942. uspeali da dođu u vezu sa jednim članom Mesnog komiteta KPJ u Nišu i otkriju glavne partijske veze i punktove, a onda pohapse članove Mesnog komiteta.²⁵⁸⁾

Ohrabrena ovim uspehom, bugarska obaveštajna služba nastavila je borbu protiv partijskih organizacija, jezgra pokreta otpora. Početkom 1943. dva bugarska oficira i jedan podoficir uspeali su da se u Kruševcu eksponiraju kao simpatizeri borbe koju je vodio srpski narod. Kad su se detaljno upoznali sa načinom rada i vezama narodnooslobodilačkog pokreta, pozvali su vod vojne obaveštajne službe iz Niša i pohapsili saradnike pokreta koji su pod mukama otkrili članove partijske organizacije. Onda su usiedili hapšenja i progoni. Istragom je rukovodio lično kapetan Aleksandar Dočev, šef vojnoobaveštajne službe 1. okupacionog korpusa. Istraga je svedena na užasna mučenja, prebijanja, batinjanja, pečenje živih ljudi. . ,²⁵⁹⁾

Ali, narodnooslobodilački pokret i dalje je jačao. . .

Borbe 1. okupacionog korpusa na granici i izvan Srbije

Vojni komandanti fašističke Bugarske nisu se zadovoljili samo učešćem bugarskih trupa u okupaciji Srbije i gušenjem narodnooslobodilačkog pokreta, nego su imali i dalekosežnijih ambicija. Kada je nemačka Vrhovna komanda preko komandanta svih nemačkih trupa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, generala Litera, u maju 1943. pripremala odlučujuću bitku protiv glavne operativne grupe Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije na Sutjesci, tražila je na sve strane što više trupa da bi lakše uništila glavninu snaga narodnooslobodilačkog pokreta. U pregovorima između nemačkog komandanta Jugoistoka, Lera, i bugarskog ministra vojske, Mihova, dogovoreno je da i bugarske trupe mogu biti upo-

²⁵⁸⁾ Dragoljub Dejanović, Dragoslav Zivković, Miroslav Milovanović, Đorđe Stamenković: »Niš u vihoru oslobodilačkog rata«, Novi Sad 1968, str. 389—390.

²⁵⁹⁾ Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora (A VII, fond Bugarska, k. 6, neregistrovano; M. Perović, n. d. 264—265; V. Popović, n. č. 45; D. Kulić, n. d. str. 180—181).

trebljene u Crnoj Gori, o čemu je Ler odmah obavestio vojnupravnog komandanta Srbije, generala Badera.

Sa komandantom bugarskog 1. okupacionog korpusa dogovoreno je da pošalje jednu pukovsku grupu. Bio je to, u stvari, ojačan 61. pešadijski puk 24. divizije. Kad je ovaj bugarski puk u drugoj polovini maja stigao u varošicu Žabljak u Crnoj Gori, prva akcija koju je preduzeo bila je postavljanje pukovske zastave na najvišem vrhu Durmitora, Ćirovoj pećini. Druga akcija je bila pretraživanje okolnih sela. U selu Paležu, u neposrednoj blizini Žabljaka, bugarski vojnici uhvatili su 18 starijih seljaka i streljali ih na jednom proplanku. Posle zločina, kao i obično, sela su pljačkana i paljena. Inače, uloga ovog bugarskog puka u operaciji »Švarc« nije dovoljno rasvetljena. Zna se pouzdano da se puk borio na Sutjesci u okviru grupe »Ludviger« koja se prikupila na prostoriji Brodarevo—Prijepolje i započela napad 20. maja preko Kovrena na Đurđevića Tari.²⁶⁰) Bugarski puk zadržao se u Crnoj Gori oko mesec dana. U pregovorima koji su vođeni 18. juna između predstavnika nemačke Vrhovne komande i bugarskog ministra rata, Bugari su postavili pitanje šta da se radi sa ovim jedinicama. Nemci su odgovorili da su one izvršile svoj zadatak i da treba da se vrate u Srbiju.

* * *

Bugarske jedinice 1. okupacionog korpusa odigrale su značajnu ulogu u obezbeđivanju zapadnih granica nemačke okupacione zone u Srbiji, odnosno u sprečavanju prelaska partizanskih jedinica iz Bosne u Srbiju. Na tim zadacima naročito je bila angažovana bugarska 24. pešadijska divizija.

Ali, kao što je Srbija za okupatora bila važno strategijsko uporište, tako je i za narodnooslobodilački pokret, što se rat bližio kraju, imala sve veći značaj, jer je upravo na teritoriji Srbije trebalo razbiti još uvek snažne kontrarevolucionarne snage četnika Draže Mihailovića i kvislinške vlade Milana Nedića. Ovo je imao u vidu i vrhovni komandant narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije Josip Broz Tito kada je avgusta 1943. naredio

Fabijan Trgo: »Četvrta i Peta neprijateljska ofanziva«, Beograd 1968, str. 62; A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.250/235.

da 2. proleterska divizija krene u Sandžak i Crnu Goru i tu se pripremi za prelaz u Srbiju. Po Titovom naređenju 2. proleterskoj diviziji pridružila se 5. krajiška divizija koja je do 26. oktobra izbila na granicu Srbije kod Višegrada, Rudog i Dobruna. Početkom novembra 4. krajiška brigada 5. divizije izbila je na Palisad na Zlatiboru; 3. novembra uveče napala je dve bugarske čete, nanela im osetne gubitke, ali nije mogla da zauzme utvrđenje. Tri dana kasnije, 2. proleterska brigada sa tri bataljona napala je bugarsku jedinicu u Ljubišu kod Čajetine, potisla je na novi položaj, a sutradan se povukla ka Borovoj glavi.

Za to vreme 5. krajiška divizija nalazila se u Semegnjevu i odatle napadala 3. bataljon bugarskog 63. pešadijskog puka u Kremni. Jedinice 5. krajiške divizije uspele su 18. novembra da potisnu bugarski bataljon, koji se povukao u Biosku. Nemački komandant u Užicu odmah je naredio da se po svaku cenu povрати Kremna, što je Bugari ma pošlo za rukom. Međutim, 19. novembra Kremna je ponovo prešla u ruke narodnooslobodilačke vojske, a 20. novembra opet bila u rukama Bugara. Uporedo sa borbama za Kremnu, protiv 2. i 5. divizije narodnooslobodilačke vojske bugarska 24. divizija vodila je borbe kod Bajine Bašte, Mokre Gore, Šljivovice i Čajetine. Nemci nisu bili zadovoljni borbenom spremnošću ove bugarske divizije, pa su zatražili od Asena Nikolova da starije vojnike zameni mlađim, borbenijim vojnicima. Nikolov je odmah sproveo zahtev Nemaca.²⁶⁾

Da bi sprečio prodor jedinica narodnooslobodilačke vojske u Srbiju, komandant Jugoistoka, Felber, odlučio je da izvrši kontranapad i da što pre ovlada slobodnim teritorijama u istočnoj Bosni i Sandžaku, koje su služile kao baza partizanima za prodor u Srbiju. Ta operacija vođena je pod nazivom »Kugelblic« i trajala je mesec dana. U njoj je učestvovala i bugarska 24. divizija ojačana sa po jednim bataljonom 22. i 25. divizije. Posle pregrupisanja snaga, 24. divizija nastupila je prema Sandžaku na širokom frontu od Višegrada do Jasenova kod Ivanjice; njene glavne snage nalazile su se u prostoru Tikve nedaleko od No-

²⁶⁾ *Zbornik*, tom I, knj. 5, str. 363—4; Vojni zapovednik Jugoistoka vrhovnom komandantu Jugoistoka 24. XI 1943. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F.188/60 i T.313, F.485/124, 130).

ve Varoši. Sa desnog krila, iz Bajine Bašte, nastupala su tri bataljona, jedan iz Kremne i jedan iz prostora Višegrad — Dobrun; na levom krilu nastupao je jedan bataljon na liniji Jasenovno—Bukovica planina. Granica između bugarske 24. divizije i nemačke 1. brdske divizije vodila je između Višegrada i Vratara. Bugarske jedinice do 10. decembra dospele su do linije Bajina Bašta—Derventa, Stolic, Stari Brod na Drini; južno krilo ove divizije nalazilo se na liniji Čajetina—Jablanica. Akcija bugarskih trupa bila je završena oko 20. decembra; tada je naređeno da se jedinice dovedene kao pojačanje iz ostalih divizija vrate u svoj sastav; po jedan ojačan bataljon ostavljen je u Bajinoj Bašti, Mokroj Gori, Čajetini, Ljubišu, Arilju i Ivanjici sa zadatkom da spreče prodor »crvenih snaga«.²⁶²) Ali, i ova operacija nemačkih, bugarskih i četničkih snaga bila je bezuspešna, jer nije ostvarila glavni zadatak: nije uspela da razbije glavninu jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Još u toku izvođenja ove operacije, komandant Jugoistoka naredio je da se neutrališu jedinice narodnooslobodilačke vojske u južnoj Srbiji i Šumadiji. Glavni zadatak neprijateljskih snaga, u čijem se okviru borio bugarski 1. okupacioni korpus, bio je da onemoguće jedinicama narodnooslobodilačke vojske iz Srbije spajanje sa 2. i 5. krajiškom divizijom. Operacija »Erih«, kojom je komandovao šef nemačke policije i službe bezbednosti viši SS vođa August Majsner, a u kojoj su učestvovala i bugarske snage, pretrpela je neuspeh, jer su 1. šumadijska i 1. južnomoravska brigada uspele da se probiju u Sandžak i povežu sa jakim snagama narodnooslobodilačke vojske.

²⁶²) Izveštaj komandanta Jugoistoka 20. XII 1943. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.266/701).

Akcije bugarske vojske u zimu i proleće 1944. godine

Pobede snaga antifašističke koalicije u toku 1943. godine bile su prelomne za dalji razvoj toka drugog svetskog rata. Jedna od veoma važnih posledica ovih pobeda bila je razbuktavanje oslobodilačkih pokreta u skoro svim zemljama koje je okupirala nacistička Nemačka. Naročito značajne uspehe u borbi protiv nemačkih trupa postigle su jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, za šta su dobile javno priznanje svih članica antifašističke koalicije.

Celokupna vojnopolitička situacija u svetu, i u Jugoslaviji, povoljno je delovala i na dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Ali, za narodnooslobodilački pokret i ceo srpski narod situacija je još uvek bila teška, jer su se na zajedničkoj platformi okupili svi neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta — ne samo nemačka i bugarska vojska i policija, nego i domaći izdajnici: Srpska državna straža, Dobrovoljački korpus i četnici Draže Mihailovića. Odnos snaga još uvek je bio nesrazmerno veliki u korist okupatora i njihovih saradnika. Samo snage bugarske vojske u Srbiji bile su znatno brojnije od snaga narodnooslobodilačke vojske.

Koristeći nadmoćnost u ljudstvu i tehničkim sredstvima, bugarske trupe su krajem decembra 1943. preduzele ofanzivu protiv 2. južnomoravskog i 1. kumanovskog bataljona »Jordan Nikolov - Orce«, na levoj obali Morave, s ciljem da ih potisnu u dolinu Morave i tu unište. Za ostvarenje ovog cilja, bugarska komanda odredila je osam peša-

dijskih bataljona, jedan vojnopolicijski eskadron, jedan lovački bataljon i jedan konjički puk, deset oklopnih automobila i jedan združeni odred. Ali, jedinice narodnooslobodilačke vojske taktički su izbegavale veće sukobe s neprijateljem. U oštroj borbi 3. januara Kosovski bataljon i 4. bataljon 2. južnomoravskog odreda između Srpske čuke i Besne kobile kod Vranja odbili su napad bugarskih vojnika.²⁶³) Kao odmazdu, bugarski vojnici su 7. januara opljačkali nekoliko sela, streljali oko 30 seljaka, a 300 internirali u Bugarsku na prinudni rad.

Dok se bugarski okupator u južnoj Srbiji borio da uništi jedinice narodnooslobodilačke vojske, u zapadnoj Srbiji, kao što je rečeno, ulagao je napore da osujeti prodor jakih narodnooslobodilačkih snaga iz Sandžaka u Srbiju. Polovinom januara 1944. vodila se oštra borba kod sela Katića, u kojoj su obe strane pretrpele znatne gubitke; posle ovih borbi delovi 2. proleterske brigade povukli su se prema Sandžaku.²⁶⁴)

Krajem januara 1944. trupe bugarskog 1. okupacionog korpusa iz Leskovca, Lebana, Kuršumlije i Prokuplja, zajedno sa Srpskom državnom stražom, preduzele su koncentričan napad na 4. južnomoravsku brigadu, 1. južnomoravski odred i komande mesta na oslobođenoj teritoriji Puste Reke, Jablanice i delova Toplice. Posle oštarih borbi kod sela Turjana, Savinca i Ivanja, jedinice narodnooslobodilačke vojske bile su prinuđene da se prebace na planinu Kukavicu.²⁶⁵) Kao i uvek do tada, posle borbe usledila je odmazda. Vojnici bugarske kaznene ekspedicije iz Prokuplja, Blaca i Velike Plane, pregazili su sela Gornju, Donju, Malu i Veliku Dragušu, Pretežane, Lazarevac, Donju Svraču i Međuhane, pohvatali oko 130 seljaka i streljali ih u Velikoj Plani.²⁶⁶)

Neprijatelj se nije zadovoljio ovom akcijom, jer su se jedinice narodnooslobodilačke vojske i partizanski odredi ponovo vratile na teren Toplice. Zatišje nije dugo trajalo: 10. februara kod Bačinca blizu Prokuplja sukobili su se 3.

²⁶³) Zbornik, tom I, knj. 7, dok. 11.

²⁶⁴) Zbornik, tom I, knj. 7, dok. 64, 67, 87.

²⁶⁵) Zbornik, tom I, knj. 7, dok. 30.

Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina, [A VII, fond Bugarska, k. 3, 2/3—41).

južnomoravska brigada i 2. bataljon bugarskog 123. pešadijskog puka ojačan artiljerijom i minobacačima. Napad je podržavala i bugarska avijacija. Sledeću borbu protiv bugarskih jedinica, 3. južnomoravska brigada, zajedno sa Timočkim i Ozrenskim odredom, vodila je kod Džigolja (Prokuplje) 23. februara.²⁶⁷⁾

Sve akcije bugarske vojske u južnoj i istočnoj Srbiji u februaru 1944. vođene su pod šifrom »Bura«. Još u toku maja 1943. nemački vojnoupravni komandant Srbije naredio je da se pripreme spiskovi ljudi u Srbiji koje treba

Posle vojnih dejstava — odmazda.

pohapsiti u slučaju iskrcavanja saveznika ili opšteg ustanka. Hapšenje je trebalo da počne čim se da lozinka »Bura«. Komandama bugarskih jedinica lozinka je data tek u februaru 1944. Akcijom je rukovodio komandant bugarske 27. pešadijske divizije, koji je imao naređenje da u zoni dejstva sve jatake partizana poubija, a sve muškarce pohapsi i kao taoca odvede u Niš i Leskovac.

²⁶⁷⁾ Zbornik, tom I, knj. 7, dok. 24, 35, 40.

Prema nemačkim izveštajima rezultati akcije bugarske 27. pešadijske divizije bili su: u Leskovcu 6. februara uhapšeno 83 čoveka; u akciji zapadno od Lebana do 9. februara pobijeno 269 ljudi, 165 uhapšeno i 138 ranjeno; severno od Prokuplja do 16. februara 30 ljudi streljano, 18 uhapšeno; u rejonu Zaječara i Negotina do 19. februara 60 ljudi uhapšeno ..²⁶⁸⁾ Sva naređenja nemačke komande bugarske jedinice izvršavale su vrlo savesno. I više nego savesno: 1. bataljon 123. puka dobio je zadatak da spali četiri sela u Jablanici. Komandant bataljona je naredio da jedinica ne može krenuti dalje dok se on lično ne uveri da je i poslednja kuća spaljena . . .²⁶⁹⁾ Krajem februara akcija »Bura« je završena, a rezultati su bili na stotine streljanih, pohapšenih, prognanih ljudi, na stotine spaljenih domova, na stotine opustelih ognjišta . . .

Uprkos svemu, snage narodnooslobodilačkog pokreta su rasle. I pošto jedinice narodnooslobodilačke vojske na jugu Srbije nisu uništene u zimu 1944, u štabu bugarske 5. armije u Skoplju planirane su nove operacije. Bugarski komandanti su procenjivali da se glavnina partizanskih snaga nalazi u rejonu Crne Trave i zato su odlučili da ovaj rejon opkole i pretraže. Cilj je bio uništiti partizane i opustošiti ceo kraj. Akcijom je rukovodio komandant bugarske 14. pešadijske divizije; imao je na raspolaganju sedam pešadijskih bataljona 5. armije iz Skoplja, tri pešadijska bataljona iz 1. okupacionog korpusa, dva konjička divizion, dva jata izviđačkih aviona, pedeset kamiona, jedinice artiljerije i minobacača i svu policiju i žandarmeriju skopske i sofijske oblasti. Ukupna jačina svih bugarskih jedinica bila je oko 8.000 ljudi, podeljenih u četiri odreda: Trnski, Niški, Moravski i Vlasinski. Operacija je trebalo da traje od 15. do 20. marta, ali je već na početku napada zakašnila tri dana.

U to vreme na ovoj teritoriji od narodnooslobodilačkih snaga nalazili su se 2. južnomoravski odred i Kosovski bataljon, te lokalne jedinice crnotravskog vojnog područja. Akcija bugarskog okupatora protiv jedinica narodnooslobo-

²⁴⁵⁾ Izveštaj komandanta Jugoistoka 6. II i 13. II 1944. A VII, Mikroteka, (NAV-N-T-501, F.256/39, 49, 59, 66, 77).

²⁴⁶⁾ Dr Kiril Ignatov: »S zdanane i dejnost na III Blgarska narodno osvoboditelna brigada »Georgi Dimitrov«, [Spomeni], Voennioistoričeski Sbornik, VIS, br. 1, 1957, str.

dilačke vojske vođena pod šifrom »Radan« počela je 18. marta, lako je pripremana u tajnosti, partizani su na vreme otkrili koncentrisanje neprijatelja i njegovu zamisao o okruženju, pa su se sve jedinice narodnooslobodilačke vojske probijale dolinom Rupljanske reke ka planini Kačeru. U borbi je poginulo 30 partizana i 4 člana engleske vojne misije, ali je glavnina partizanskih snaga probila obruč.²⁷⁰⁾

Ibarska operacija

Najveća operacija bugarske vojske protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije bila je *Ibarska operacija* protiv 2. i 5. proleterske divizije koje su pokušale da preko Ibra prodru u Toplicu i sadejstvuju sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske u južnoj Srbiji. Istureni delovi proleterskih divizija bili su na granici Srbije polovinom marta, a 17. marta napadali su nemačko-bugarske posade između stanica Dobrun i Mokra Gora. Pored četničkih, nedićevskih, dobrovoljačkih i nemačkih snaga, 2. i 5. proleterskoj diviziji suprotstavila se i bugarska 24. pešadijska divizija. Brz prodor jedinica narodnooslobodilačke vojske prinudio je nemačke i bugarske okupatore da dovuku nova pojačanja jer su 2. i 5. proleterska divizija 22. marta već bile na liniji Ljubiš — Rionica — Semegnjevo. Istog dana po naređenju nemačkog komandanta Jugostoka počeli su pokreti bugarskih jedinica sa zadatkom da pojačaju odbranu 24. divizije: u Užice je iz Niša stigao 1. divizion 1. artiljerijskog puka, iz Mladenovca 1. bataljon 70. puka, iz Požarevca 25. bataljon teških mitraljeza; u Požegu je iz Niša stigla jedna baterija, iz Petrovca 19. baterija 1. artiljerijskog puka, iz Kučeva 11. četa 69. ipešadijskog puka. Osim toga pregrupisane su snage iz Požege i Užica u Kremnu i Palisad.

Da bi stekao uvid u situaciju na teritoriji zapadne Srbije, komandant Jugoistoka, general Felber, obišao je 20. i 21. marta položaje bugarske vojske i to prvo neuralgičnu tačku odbrane — klanac Klisure između Ivanjice i Arilja. Po Felberovom predlogu na to mesto postavljena su tri topa. Istog dana uveče Felber je stigao u Užice i vodio razgovo-

²⁷⁰⁾ Slavčo Trnski, n. d. str. 453.

re sa komandantom bugarske 24. divizije, Simeonom Simovim, Bugarski komandanti su procenjivali da će 2. i 5. proleterska divizija napasti Užice. Međutim, Felber je bio mišljenja da je to varka i da se partizani kreću ka Ivanjici i dolini Ibra. Sutradan, Felber je u pratnji Simova pošao u obilazak položaja u Mokroj Gori, ali je zbog velikog snega stigao samo do Kremne. Po njegovom naređenju po svaku cenu se morala braniti linija Mokra Gora—Šljivovica—Palisad—Rožanstvo—Arilje—Ivanjica—Komadine.

Bugarske trupe bile su raspoređene ovako: u Bajinoj Bašti 1. bataljon 64. puka i jedan top; u Kremni štab 64. puka, 2. bataljon i dve baterije sa pet topova; u Mokroj Gori jedan bataljon koji je obezbeđivao železnicu od Dobruna do Kremne; na Palisadu jedan bataljon i dva topa; u Čajetini mitraljeski bataljon i jedan brdski top; u Užicu štab divizije, jedan bataljon raspoređen po bunkerima i na straži, jedna lovačka četa i dve baterije sa pet topova; u Požegi se nalazio štab 61. puka, jedan pešadijski bataljon, jedan mitraljeski bataljon i divizijska rezerva, i dve baterije sa šest topova; u Arilju jedan bataljon (čija je četa čuvala Klisuru sa tri topa); u Ivanjici jedan bataljon i jedna baterija sa tri topa²⁷⁾

Jedinice bugarske 24. divizije bile su podeljene na dve grupe. *Grupa A* dejstvovala je na liniji Mokra Gora—Rožanstvo do reke Rzava zaključno; *grupa B* (borbena grupa »Moravica«) sa četiri bataljona i odgovarajućom artiljerijom imala je zadatak da na liniji Arilje - selo Komadine spreči prodor jedinica narodnooslobodilačke vojske na istok i, drugi, da uspostavi vezu sa četnicima na planini Goliji.

Već 23. marta bilo je jasno da 2. i 5. proleterska divizija neće napasti Užice i da su produžile prema Ivanjici. Zato je komandant Jugoistoka preko majora Egersa naredio bugarskom 1. okupacionom korpusu da ojača borbenu grupu »Moravica« i napadne 2. i 5. proletersku diviziju. Komandant bugarske 24. divizije stigao je na teren 26. marta, a 27. marta načelnik komandanta Jugoistoka, general-major Gajtner, došao je da izbliza prati razvoj situacije. U oštrim borbama za prelaz preko Moravice, i bugarske i

²⁷⁾ Izveštaj komandanta Jugoistoka od 20. i 21. III 1944. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.256/533—34).

oslobodilačke snage imale su gubitaka, ali su istog dana 2. i 5. proleterska divizija probile bugarsku odbranu kod Ivanjice i sručile se u dolinu Ibra. U poteru za njima pošla su četiri bataljona i ostali delovi 24. bugarske divizije.

Štab nemačke 2. oklopne armije, koji se nalazio u Jošaničkoj Banji, svestan opasnosti od ovog prodora, formirao je odmah borbenu grupu »Šreder« sa zadatkom da spreči jedinice narodnooslobodilačke vojske da pređu reku Ibar.²⁷³⁾

Jedinice narodnooslobodilačke vojske 28. marta počele su pripreme za forsiranje Ibra, a naređenje je izdato 30. marta. Istog dana Asen Nikolov predlaže nemačkom komandantu Jugoistoka da glavnokomandujući operacijama u dolini Ibra bude komandant bugarske 25. sabirne divizije, Nikola Grozdanov, što je odmah prihvaćeno.

Odbrana Ibra organizovana je od jedinica dobrovoljačkog i ruskog zaštitnog korpusa, zatim bugarskih i nemačkih trupa i četnika — ukupno 20.000 neprijateljskih vojnika prema 5.000 boraca narodnooslobodilačke vojske. Celokupna operacija vođena je pod šifrom »Kamerjeger«.

Napad 2. i 5. proleterske divizije počeo je u noći između 30. i 31. marta 1944, na prostoru Pusto polje — Bela stena. Jake nemačke, bugarske, nedićevske i četničke snage odbile su napad, iako su neki delovi jedinica narodnooslobodilačke vojske prešli Ibar. U ovoj borbi obe strane pretrpele su velike gubitke.²⁷³⁾

Žestina borbe prinudila je komandanta Jugoistoka, Felbera da, radi pojačanja i lakšeg komandovanja naročito bugarskim jedinicama, 31. marta obrazuje bugarsku 25. sabirnu diviziju. U sastav ove divizije ušle su sledeće bugarske jedinice: 61. puk (štab, 1. i 3. bataljon), 69. puk (2. bataljon), 70. puk (štab, 1, 2. i 3. bataljon), 123. puk (2. i 3. bataljon), jedan mešoviti artiljerijski divizion (četiri baterije i jedna korpusna inženjerijska četa). Za komandanta bugarske 25. sabirne divizije određen je general Grozdanov, kome je povereno i komandovanje celokupnom operacijom, s tim što je direktno bio potčinjen generalu Fel-

Izveštaj komandanta Jugoistoka za 23, 25. i 27. III (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.256/190—194; Petar Višnjić: »Prodor 2. i 5. divizije u Srbiju 1944«, Beograd 1968, str. 79—85).

²⁷³⁾ P. Višnjić, n. d. 124.

beru. Primopredaja dužnosti izvršena je 1. aprila; dotadašnji komandant operacije, pukovnik Šreder, komandovao je grupom »Jug« jačine šest bataljona i bio je potčinjen Grozdanovu; grupu »Sever«, takođe jačine šest bataljona, predvodio je bugarski pukovnik Kolev.

Trećeg aprila komandant Jugoistoka naredio je da se izvrši pregrupisavanje snaga da bi što pre počelo nastupanje na liniji Mirilovac - selo Rudno-selo Bilići — Banjska i dalje prema Ivanjici. Udarnu snagu neprijatelja činile su bugarska 25. sabirna divizija, ojačana 70. pešadijskom pukom i bugarska 24. divizija. Prva je napadala jedinice narodnooslobodilačke vojske iz doline Ibra, a druga iz doline Moravice sa linije Požega—Ivanjica. U stalnim borbama protiv združenih snaga neprijatelja, 2. proleterska divizija provela je oko šest dana u Dragačevu, a zatim se vratila u dolinu Studenice. Mada je bugarska 25. sabirna divizija uspjela da 16. aprila uhvati vezu sa istočnim krilom bugarske 24. divizije kod Tutina, nije bila u stanju da potisne na zapad jedinice narodnooslobodilačke vojske. Bugarski komandanti su ovaj neuspeh pravdali lošim snabdevanjem, slabom odećom, nedostatkom municije i velikim gubicima.²⁷⁴⁾

Zbog ovog zastoja bugarskih jedinica, u Kraljevo su 19. aprila došli Felber i Nikolov i vodili razgovore sa Grozdanovim. Felber je zahtevao da se odmah pređe u napad, a Grozdanov je izložio plan dejstva iz doline Ibra. Prema novom planu nastupanje neprijateljskih snaga otpočelo je od Ivanjice 19. aprila, a iz doline Ibra 25. aprila, pa je pretila opasnost da 2. i 5. proleterska divizija budu opkoljene. Stoga je štab Udarne grupe divizija odustao od prodora preko reke Ibra i odlučio da prodre na teren južno od Valjeva. Felber je 22. aprila naredio da se prodor spreči. U toj akciji učestvovala je bugarska 25. sabirna divizija napadajući s leđa, a 24. bila spremna da vodi borbe na liniji Užice—Bajina Bašta. Udarne grupe divizija narodnooslobodilačke vojske uspjela je da se probije pod stalnim borbama; najveći deo oslobodilačkih snaga prešlo je prugu Užice—Višegrad 28. aprila, a delovi 2. divizije drum Užice—Požega.

Nova vojna situacija ponovo je prinudila komandanta Jugoistoka da 29. aprila dođe u Požegu i Užice i razgovara

²⁷⁴⁾ Izveštaj o razgovoru Felbera sa Nikolovim i Grozdanovim u Kraljevu 19. IV 1944. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.256/517).

sa komandantom bugarske 24. divizije. Bugarska divizija dobila je zadatak da obezbedi put Užice—Dub—Rogačica i Požega—Kosjerić i izviđa od juga i zapada prema Jelovoj gori, i od Bajine Bašte do Dervente. Simov je prihvatio neposrednu komandu nemačkih majora Holmana i Vajela.

Za to vreme bugarska 25. sabirna divizija ispunila je zadatke koji su joj povereni i, pošto na njenoj teritoriji nije više bilo jedinica narodnooslobodilačke vojske, Felber je odao priznanje Grozdanovu za njegovo »jasno i savesno rukovođenje i njegove dobre taktičke predloge« tokom izvođenja ibarske operacije.

Neprijatelj je u daljim nastojanjima pokušao da okruži Udarnu grupu južno od Valjeva, te je odlučeno da se obe divizije povuku nazad preko Drine, lako su drum i pruga Bajina Bašta—Užice i Višegrad—Užice bili posednuti brojnim bugarskim i nemačkim trupama, 2. i 5. proleterska divizija prebacile su se 7. maja na Taru, a zatim pod pritiskom neprijateljskih snaga povukle ka Zlatiboru; polovinom maja bile su u Sandžaku.

Bugarska 24. divizija i dalje je imala zadatak da čuva granicu prema Sandžaku i prema Bosni.²⁷⁵⁾ U dvomesečnim neprekidnim borbama sa dvema divizijama narodnooslobodilačke vojske, bugarska 24. i 25. divizija dale su veliki doprinos u potiskivanju narodnooslobodilačkih snaga iz Srbije.

Dok su još trajale borbe u dolini Ibra, nemačka vojna komanda u Srbiji organizovala je krajem marta i početkom aprila akciju protiv jedinica narodnooslobodilačkog pokreta u Toplici pod šifrom »*Bergruč*«. I u toj akciji učestvovala su bugarske trupe; bugarski vojnici su spalili dva sela i streljali 15 uhapšenih seljaka koji su, navodno, pokušali da beže.²⁷⁶⁾

²⁷⁵⁾ P. Višnjić, n. d. 196—336. Izveštaj komandanta Jugoistoka od 24. 29. IV; 2, 3, 5—19. V 1944. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.256/626—7, 634, 636—7, 663—4, 672—3, 683, 685, 686—767).

²⁷⁶⁾ Izveštaj komandanta Jugoistoka za 1. i 5. IV 1944. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F.256/400, 424).

Topličko - jablanička operacija

Sredinom 1944. godine, zahvaljujući opštem razvoju situacije, narodnooslobodilački pokret u Srbiji snažno se rasplamsao i obuhvatio sve krajeve, a naročito ojačao u južnoj Srbiji; na tim terenima 21, 22, 23, 24. i 25. srpska divizija stalno su napadale neprijatelja, nanosile mu velike gubitke i ugrožavale značajne komunikacije.

Ali i pored ovakvog jačanja, snage narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji teško su odolevale još uvek neporedivo nadmoćnijem neprijatelju. Nemački i bugarski okupatori angažovali su veliku vojnu silu da razbiju divizije narodnooslobodilačke vojske i spreče prodor jakih oslobodilačkih snaga iz Crne Gore i Bosne. Zato je vojno-upravni komandant Srbije na brzu ruku preduzeo operaciju protiv srpskih divizija, poznatu kao *topličko-jablanička operacija*. Započela je pod šifrom »Trumf« a završila pod šifrom »Halali". Prema planu vojnoupravnog komandanta Srbije, glavninu srpskih divizija u južnoj Srbiji trebalo je nabaciti na planine Petrovac, Radan i Majdan, pa tu okružiti i razbiti, ili ih potisnuti prema liniji Orlova čuka—Kitka—Lisica—Prepolac; tu bi je sačekale jake balističke snage i zajedničkim dejstvima uništile.

Uoči ove operacije, u drugoj polovini juna 1944. godine, bugarski 122. i 123. pešadijski puk i konjički eskadron, i jedan nemački policijski bataljon ojačan artiljerijom, otpočeli su napad na 22. srpsku diviziju i 13. srpsku brigadu sa ciljem da ih obuhvate iz pravca Poreča i Sijarinske Banje, nabace u trougao Oruglica—Lipovica—Velja glava kod Lebana i tu unište. U borbama koje su vođene do 28. juna, oslobodilačke snage pretrpele su osetne gubitke, ali nisu uništene.²⁷⁷⁾

Prvi deo velike topličke - jablaničke ofanzive pod šifrom »Trumf« izveden je okruženjem planine Jastrebac. Po naređenju generala Nikolova u akciji »Trumf« učestvovala je bugarska 27. pešadijska divizija sa zadatkom da 10. jula iz doline Toplice nastupi ka severu i »očisti« južne padine Jastrepca, izbije na njegov vrh i zapreči prolaze sa severa ka jugu i obratno. Iz doline Zapadne Morave napadao je bugarski 3. policijski puk i 5. bataljon Srpskog državnog

korpusa, četnička 4. grupa jurišnih korpusa i Rasinsko-toplička grupa sa linije Beloljin—Jankova klisura—reka Rasina; jedan združeni odred bugarske 22. pešadijske divizije nalazio se na liniji Aleksinac — Donja Trnava spreman da stupi u akciju sa severoistoka. Po naređenju Nemaca operacija je počela 10. jula. U to vreme na Jastrepcu su se nalazili 16. brigada 25. divizije i Jastrebački narodnooslobodilački partizanski odred. Isto veče brigada je uspela da se probije jugozapadno od Prokuplja i uđe u sastav svoje divizije.

Za akciju pod šifrom »Halali« neprijatelj se koncentrisao južno od Toplice. Protiv 21. 24. i 25. divizije narodnooslobodilačke vojske učestvovali su bugarska 29. divizija, nemački 4. policijski bataljon, delovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa, delovi ruskog zaštitnog korpusa i 5.000 pripadnika albanske milicije; od 19. jula ovim neprijateljskim snagama priključila se i bugarska 27. divizija. Operacija je otpočela 20. jula sa polukružne osnovice Kuršumlija—Tulare—Prokuplje—Kosančić—Lebane. Jedinice 21. 24. i 25. divizije narodnooslobodilačke vojske pružile su jak otpor, ali je neprijatelj ipak uspeo da prođe na slobodnu teritoriju. Bugarska 27. divizija potisla je 19. brigadu 25. divizije narodnooslobodilačke vojske i izbila na Vidojevicu i Rgačku planinu. Ovo napredovanje predstavljalo je opasnost da divizije narodnooslobodilačke vojske budu potpuno opkoljene; zato su se u noći između 23/24. jula prebacile na desnu obalu Jablanice, na prostor Medveda—Đulekare—Donja Oruglica—Tupalski vis. Odatle su se povukle prema Gnjilanu. Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, odmah obavešten o teškoj situaciji u kojoj su se našle ove srpske divizije, razmotrio je mogućnost i naredio operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba 2. 5. i 17. da hitno krenu prema Kopaoniku. Neprijatelj je sada obustavio dalje nadiranje i deo snaga orijentisao prema Kopaoniku, a srpske divizije odmah su prešle u protivnapad i za kratko vreme ponovo oslobodile Jablanicu, Pustu Reku i Toplicu.²⁷⁸⁾

. . .

Bugarski 1. okupacioni korpus, i ostale bugarske trupe, u toku avgusta 1944. vodili su borbe protiv narodno-

²⁷⁸⁾ A VII, fond *Bugarska*, k. 5, B-29—30, 42; *Zbornik*, tom I, knj. 9, dok. 35,178.

oslobodilačkog pokreta sve do kapitulacije i povlačenja iz Srbije — do početka septembra 1944. godine. U južnoj Srbiji borbe su vođene u Toplici, Jablanici i oko Vranja, a u zapadnoj Srbiji na Zlatiboru.

Kad je već bilo sasvim izvesno da će trupe Sovjetskog Saveza ući u Bugarsku, Glavni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije za Srbiju 27. avgusta izdao je naredbu svojim jedinicama da stupe u vezu sa bugarskim garnizonima i predlože im da, ili sadejstvuju sa snagama narodnooslobodilačke vojske ili pristupe bugarskoj otečestvenofrontovskoj vojsci: ukoliko ne prihvate ni jedan ni drugi predlog — neka predaju oružje i vrate se kućama u Bugarsku. No, ovi pregovori nisu urodili plodom. Naprotiv, komandant 1. okupacionog korpusa naredio je okupljanje svih bugarskih jedinica na prostoru Grdelica—Leskovac—Niš kako bi se sve jedinice zajedno, pod zaštitom bugarske 6. divizije, povukle preko Pirota u Bugarsku. A kada je i vlada carske Bugarske uvidela da je rat izgubljen, naredila je 29. avgusta povlačenje 1. okupacionog korpusa iz Srbije.

Kako se rat bližio kraju i poraz sila Osovine bio izvesniji, tako je slabila i bugarska denacionalizatorska politika na anektiranom delu Srbije. Još sredinom 1943. osetilo se da bugarski okupatori posustaju, ali ni tada ni kasnije nisu priznali da je njihova politika denacionalizacije jednog nacionalno opredeljenog naroda bila pogrešna. I umesto da uvide prave uzroke kraha svoje nasilne politike, Bugari su neuspeh pravdali nedostatkom vremena za sprovođenje svoje zamisli.

Vojska fašističke Bugarske borila se u Srbiji tri i po godine, prvo na manjem delu a zatim skoro na celoj srpskoj teritoriji, protiv narodnooslobodilačkog pokreta i protiv srpskog naroda. Posle svakog oružanog sukoba sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske, bugarska vojska je činila teške zločine nad srpskim narodom. Prema procenama Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora u toku okupacije 1941—1944. bugarski vojnici i policija ubili su 11.170 građana Srbije. Od toga je streljano 3.657 muškaraca, 366 žena, 167 dece, obešeno 87 muškaraca i 14 žena,

zaklano 179 muškaraca, 14 žena i petoro dece. Koliko je ljudi spaljeno, koliko podleglo mučenju, koliko nestalo!²⁷⁹⁾

Primenjujući represalije prema srpskom narodu, bugarska vojska se nije obazirala na međunarodno ratno pravo, niti se držala međunarodnih konvencija. Narodnooslobodilački pokret u Srbiji nije priznavala kao ratujuću snagu, iako je prema normama međunarodnog ratnog prava to bio. Borce narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bugarska vojska tretirala je kao bandite, a zarobljenike odmah streljala ili slala u koncentracione logore u Nemačkoj i Bugarskoj. Bugarski vojnici surovo su kažnjavali narod Srbije i proglašavali ga sukrivcem za sve akcije narodnooslobodilačkog pokreta. Takav teror mogao je da izazove i privremene krize u narodnooslobodilačkom pokretu, ali je iznad svega izazivao mržnju srpskog naroda prema bugarskom okupatoru i jačao odlučnost da se bori do konačne pobede.

Na kraju rata srpski narod pružio je ruku pomirenja bugarskom narodu spreman da strašne godine okupacije i crnog terora fašističke Bugarske ostavi istoriji. To nije bila samo ruka pomirenja. To je bila ogromna, spasonosna mogućnost da se bugarski narod oslobodi žiga sramnog savezništva sa najmračnijim silama čovečanstva, mogućnost da pokaže svoju pravu dušu, mogućnost da krene putem slobodne socijalističke zemlje.

²⁷⁹⁾ Uporedi V. Popović, n. č. VI G, br. 4, str. 74 i dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina (A VII, fond *Bugarska*, k. 3, 16/5—2).

**SARADNJA IZMEĐU
NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA
JUGOSLAVIJE I
ANTIFAŠISTIČKOG POKRETA OTPORA
BUGARSKE**

PLATFORMA ZA SARADNJU IZMEĐU KPJ I BRP

Saradnja i veza između komunističkih partija zemalja Balkana postojala je do početka drugog svetskog rata, uglavnom, preko Kominterne. Progresivne snage na Balkanu, predvođeno komunističkim partijama Jugoslavije, Grčke i Bugarske, inspirisane zajedničkom marksističkom ideologijom, bile su upućene jedna na drugu iako je svaka od njih imala svoje sopstvene puteve i načine za pokretanje masa u borbu za nacionalnu nezavisnost i novi društveni poredak.

Porobljavanje i podela Balkana u drugom svetskom ratu nametnuli su pojačanu saradnju komunističkih partija balkanskih zemalja, posebno partija Jugoslavije i Bugarske, koje su za sobom imale bogatu internacionalističku tradiciju.

Borbu Sovjetskog Saveza protiv fašističke Nemačke jugoslovenski komunisti su od prvog dana shvatili i prihvatili kao sopstvenu borbu, a borbu protiv fašističkog okupatora na jugoslovenskom tlu kao internacionalistički dug komunista prema prvoj zemlji socijalizma, Sovjetskom Savezu.

U duhu te internacionalističke solidarnosti, Komunistička partija Jugoslavije je u 1941. godini pomogla stvaranje, a kasnije i učvršćivanje komunističke partije Albanije i razvijanje oružanog ustanka u Albaniji.

Saradnja sa komunističkom partijom Grčke i narodno-oslobodilačkom borbom grčkog naroda, mada je postojala i ranije, od leta 1943. naročito se dobro razvijala.

Odnosi Komunističke partije Jugoslavije i Bugarske radničke partije, koji su inače imali tradiciju dobre sarad-

nje, u drugom svetskom ratu izgrađivani su u donekle složenim okolnostima, uglavnom zbog različitih uslova u kojima su ove dve partije delovale. Prvo, Bugarska je čvrsto stajala u hitlerovskoj koaliciji i to od 1940. godine do 9. septembra 1944. godine. Drugo, posle komadanja Jugoslavije, 1941, Bugarska je okupirala deo Makedonije i Srbije — integralne delove jugoslovenske teritorije. Treće, bugarske oružane snage na čitavoj okupiranoj teritoriji činile su glavne snage za gušenje narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Pored ovih vrlo značajnih okolnosti, teškoće su dolazile i otuda što su KPJ i BRP imale različite pogledu na neka bitna pitanja nacionalnog integriteta i identiteta makedonskog naroda: dok je KPJ u svojoj programskoj platformi priznavala postojanje makedonske nacije i njeno pravo na oružanu borbu za oslobođenje, nacionalno konstituisanje i samoopredeljenje, BRP je odbacivala postojanje makedonskog naroda kao nacije i smatrala da u Makedoniji ne postoje uslovi za oružanu borbu protiv okupatora.

U takvim okolnostima, u toku drugog svetskog rata KPJ je izgrađivala i dugoročnu i praktičnu političku saradnju sa progresivnim snagama u Bugarskoj. Dugoročne ciljeve saradnje jugoslovenska strana videla je u zajedničkoj borbi protiv fašizma, u najvećim nastojanjima da svaka partija u svojoj zemlji svenarodnim otporom i oružanom borbom — tim najefikasnijim oblicima antifašističke borbe, i svake narodnooslobodilačke borbe, — pruži svoj praktičan doprinos slomu fašističkih sila. Jugoslovensko partijsko rukovodstvo polazilo je od nekoliko osnovnih principa kao pretpostavki za saradnju: prvo, KPJ i jugoslovenski narodnooslobodilački pokret nisu prihvatili ni bugarsku ni bilo čiju drugu okupaciju i komadanje jugoslovenske teritorije¹⁾; drugo, bugarske okupatorske vlasti sa svim svojim organima — vojskom, policijom, sudstvom — bili su u Makedoniji i delu Srbije okupatori kao i svi drugi okupatori u Jugoslaviji — nemački, italijanski, mađarski — protiv kojih je treba-

¹⁾ "Zemlja je rasparčana i podeljena između nekoliko neprijateljskih osvajača, ali to ne može da bude nikakva zapreka za daljnje jedinsteno djelovanje KPJ, to ne može biti nikakva zapreka za zajedničku borbu naroda Jugoslavije za njihovu nezavisnost i slobodu, to ne može biti zapreka za zajedničku borbu naroda i svih pokrajina protiv okupatora i njihovih agenata u zemlji«, zaključeno je na Majskom savetovanju CK KPJ, 1941. godine — (Zbornik, tom II, knj. 2, dok. 1).

io voditi dugu, bespoštednu i tešku borbu; treće, KPJ i jugoslovenski narodnooslobodilački pokret nisu ni u jednom trenutku identifikovali bugarski narod sa bugarskom okupatorskom vlašću u Jugoslaviji, niti sa bugarskim vojno-fašističkim režimom; naprotiv, uložili su ogromne napore da se, i pored teških zlodela bugarskog okupatora, u narodima Jugoslavije ne rasplamsa antibugarsko raspoloženje.

Ovakva platforma KPJ pretpostavljala je borbu protiv bugarske okupacije, ali u isto vreme i saradnju s demokratskim snagama Bugarske, sa BRP i bugarskim pokretom otpora.

U ratnim uslovima ta saradnja ostvarivana je ilegalnim putevima i metodama. Nastavljena je veza rukovodstava obeju partija, koja je već postojala preko Kominterne. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije bio je u stalnom kontaktu sa Zapadnim biroom BRP koji se tada, sa Georgi Dimitrovim na čelu, nalazio u Sovjetskom Savezu.²⁾ Sa izvesnim prekidima, preko PK KPJ za Makedoniju održavana je veza i sa rukovodstvom BRP u Bugarskoj.

Kada je sredinom 1942. godine u Skoplje došao na rad u Pokrajinski komitet KPJ instruktor CK KPJ Dobrivoje Radosavljević, koji je ujedno bio i predstavnik KPJ za vezu sa BRP, intenzivirana je razmena iskustava, mišljenja i materijala obeju partija.³⁾ Radosavljević se povezao sa predstavnikom BRP Bojanom Blgaranovim, koji se tada već nalazio u Skoplju.⁴⁾ Pokušaji da se u to vreme preko Niša ostvari i direktna veza između CK KPJ i CK BRP nisu urodili plodom.

Početkom 1943. godine u Makedoniju dolazi Svetozar Vukmanović Tempo, ovlašćeni delegat Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije; njegovim dolaskom saradnja

²⁾ Sekretar CK KPJ Josip Broz Tito u pismu CK BRP od 6. septembra 1941. godine javlja: »Mi stojimo u stalnoj vezi sa Đorđem Cprimebda autora: Georgi Dimitrov) ... Po potrebi bismo vam mogli poslati i nekoliko naoružanih odreda«. (*Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 9).

³⁾ D. Radosavljević stigao u Skoplje 25. VIII 1942. (*Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 18; tom II, knj. 3, dok. 10; *Izvori za osloboditeinata vojna i revolucija vo Makedonija* 1941—1945. (u daljem tekstu *Izvori* 1941—1945), Skopje, 1968, knj. 1, dok. 45, 46, 51).

⁴⁾ *Zbornik*, tom VII, knj. 1, dok. 13.

između dve partije i pokreta dobija nešto širi obim i značaj, mada je i dalje opterećena teškoćama. Značajno je da u južnoj Srbiji, u to vreme, slobodna teritorija Crne Trave postaje baza za stvaranje bugarskih partizanskih jedinica, a započinju i drugi vidovi saradnje.⁵⁾

U toku leta 1943. godine preko Makedonije su ojačani kontakti sa albanskom, grčkom i bugarskom komunističkom partijom; čvršće su povezani i narodnooslobodilački pokreti između Jugoslavije, Albanije, Grčke i Bugarske. Cilj ovih nastojanja KPJ bio je da se borba protiv fašizma u ovom delu Balkana čvršće poveže i učini što efikasnijom.

Rukovodstvo KPJ vodilo je u toku rata posebnu brigu oko prihvatanja i prebacivanja bugarskih revolucionara iz Sovjetskog Saveza. Jedna grupa, sa Blagojem Ivanovim Kostom i Šterjom Atanasovim Viktorom na čelu, koju je Zagраниčni biro CK BRP sa važnim zadacima i ovlašćenjima 1943. godine uputio iz Sovjetskog Saveza, prebacila se u Bugarsku preko jugoslovenske teritorije.⁶⁾

Posebne napore KPJ je uložila da bi stvorila partijske veze u bugarskoj okupacionoj vojsci, razvila kontakte i saradnju u graničnim rejonima, i na tlu Jugoslavije pomogla stvaranje bugarskih partizanskih jedinica. Jer, ni KPJ ni jugoslovenskim narodima nije moglo biti svejedno koje će snage pobediti u Bugarskoj i kakav će status imati posleratna Bugarska.

Što se više bližio kraj rata, saradnja dveju partija bivala je sve intenzivnija i plodnija, iako su neka značajna pitanja i dalje ostajala sporna — makedonsko pitanje, celishodnost oružane borbe, na primer. No, i jugoslovenski i bugarski komunisti u tim teškim vremenima rata davali su prednost trenutno onom najhitnijem: slomiti sile Osovine, poraziti fašizam, a potom rešavati sve ono što bi smetalo daljem zbližavanju i saradnji.

⁵⁾ Delegat CK KPJ I VS stigao u Skoplje krajem februara 1943. i ostao na radu u Makedoniji do kraja rata.

⁶⁾ Spušteni su padobranima 18. septembra u rejonu Bugojna, šterju Atanasov kretao se sa 5. divizijom NOVJ, zatim sa štabom 2. korpusa; avgusta 1944. stigao u GS Srbije, odakle je prebačen u Crnu Travu. Grupa Ivanov (Crvulanov i Pejčev) prešla je sa oružanom pratnjom dugi put preko Sandžaka, Crne Gore, Albanije, zapadne Makedonije do planine Kožuf, zatim ih je Đevdelijski (Plačkovički) partizanski odred prebacio na sektor Osogovskih planina, gde se početkom maja sastala sa bugarskim Trnskim partizanskim odredom.

STAV BRP PREMA MAKEDONSKOM NACIONALNOM PITANJU I ORUŽANOM USTANKU U MAKEDONIJI

BRP priključuje partijsku organizaciju Makedonije

Velike teškoće kroz koje je prolazio makedonski narod pružajući otpor nemačkom, bugarskom i italijanskom okupatoru, bile su uvećane još jednom okolnošću: odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, u odnosima između rukovodstava KPJ i BRP došlo je do neslaganja u pogledu organizovanja KPJ u Makedoniji i tretiranja makedonskog nacionalnog pitanja, iz čega je proizlazio i različit odnos ovih dveju partija prema organizovanju oružane borbe makedonskog naroda.

Odmah pošto su bugarske fašističke trupe okupirale delove Vardarske Makedonije, Egejske Makedonije i zapadne Trakije, Centralni komitet BRP preduzeo je mere da partijsku organizaciju Makedonije prisajedini Bugarskoj radničkoj partiji. Raspuštena je Makedonska komisija⁷⁾ i formirana nova komisija od tri člana⁸⁾ sa zadatkom da se poveže sa partijskim organizacijama u okupiranim krajevima radi njihovog lakšeg priključenja BRP. Ovakvu politiku

⁷⁾ Centralni komitet BRP formirao je u Bugarskoj u godinama pre drugog svetskog rata Makedonsku komisiju kao svoj pomodni organ koji je trebalo da radi po »makedonskoj liniji«. Ciljevi komisije su bili: da kroz prosvetnu delatnost pojedine Makedonce u emigraciji približi BRP i otrgne ih od uticaja buržoaskih partija. Međutim, platforma BRP je ostala ista: Makedonija je bugarska zemlja; Makedonci su Bugari; treba sačekati samo pogodnu priliku da se prisajedine »majci otadžbini« (Lazar Mojsov: *Bugarska radnička partija fkomunista*) i *makedonsko nacionalno pitanje*, Beograd 1948, str. 50—51).

⁸⁾ U tu komisiju su ušli Todor Pavlov, član CK BRP, zadužen za pripajanje partijske organizacije Egejske Makedonije Bugarskoj radničkoj partiji; Mitko Zafirov, zadužen za pripajanje partijske organizacije Vardarske Makedonije i Risto Kalajdžiev, zadužen za pripajanje partijske organizacije Trakije. (Lazar Mojsov, n. d. str. 75).

CK BRP tumačio je postavkom: »Jedna teritorija — jedna partija«. Naime, zbog toga što je deo Makedonije okupacijom postao sastavni deo bugarske države, proizlazila je, navodno, neophodnost da se i partijska organizacija Makedonije priključi Bugarskoj radničkoj partiji, jer »u jednoj državi ne mogu postojati dve partije ni dva partijska rukovodstva«. Da bi opravdao ovaj nedopušten postupak u odnosima komunističkih partija, Centralni komitet BRP pozivao se na Statut Kominterne i na primere iz istorije Boljševičke partije.

Ovakav stav bio je neprihvatljiv za KPJ i zato što je CK BRP devizom »Jedna teritorija — jedna partija« de facto priznao bugarsku okupaciju Makedonije. Time je jasno došao do izražaja stav koji je u BRP dominirao uoči drugog svetskog rata: Makedonija je bugarska zemlja, a Makedonci su Bugari.⁹⁾ Istina, između dva rata bilo je perioda kada je BRP bila veoma blizu pravilnog gledanja na makedonsko pitanje, ali ni u vrhu BRP ni u širem članstvu nikada nije zauzet odlučan stav o ovom toliko značajnom pitanju za odnose između dveju partija.¹⁰⁾

⁹⁾ Taj stav se objašnjavao istorijskom povezanošću Makedonije i Bugarske, usiovljenom jezičkim i etnografskim svojstvima Južnih Slovena (naseljenih u današnjoj Bugarskoj i Makedoniji), političkim okolnostima stvorenim u toku VIII i IX veka i paralelnim razvitkom kapitalističkih odnosa u Makedoniji i Bugarskoj, što je dovelo do jednovremenog oformljenja »bugarske nacije« na teritoriji današnje Makedonije i Bugarske. Prema statističkim podacima u knjizi Otečestvenata vojna na Blgarija 1944—1945, krajem XIX veka i početkom 1912. godine u Makedoniji nema ni jednog Makedonca! Krajem XIX veka Makedonija je, po tim podacima, imala 2,258.224 stanovnika (Bugara 1,181.366, Turaka 449.204, Albanaca i drugih 228.702); početkom 1912. godine 2,301.767 stanovnika (Bugara 1,095.355, Turaka 541.615, Grka 253.367, Albanaca i drugih 184.335).

Stav BRP o makedonskom pitanju otvoreno je izražen u knjizi Otečestvenata vojna na Blgarija: »Borba BKP protiv rata i politike buržoazije u odnosu na Makedoniju i Trakiju nije sasvim označavala odricanje Partije od pravednih nacionalnih interesa bugarskog naroda. Ona je videla da je do balkanskih ratova 1912/1913. i posle njih, izvan granice naše zemlje ostalo porobljeno bugarsko stanovništvo«. U istoj knjizi se govori o stavu KPJ u odnosu na Makedoniju i kaže da je KPJ zauzela otvoren nacionalistički stav, naročito posle oslobođenja Jugoslavije. Tada se od makedonskog stanovništva tražilo »da zaboravi svoju prošlost i da se odrekne svoje istorije koja je zajednička sa istorijom bugarskog naroda«. (Otečestvenata vojna na Blgarija 1944—1945, Ministarstvo na narodnata odbrana, Sofija 1961, tom 1, str. 253—256).

¹⁰⁾ Kominternu je stav prema makedonskom nacionalnom pitanju iznela u svojoj odluci od aprila 1934. godine: »Buržoazija triju vladajućih nacija u trima imperijalističkim državama koje su međusobno podelile Makedoniju pokušava da prikrije nacionalno ugnjetavanje, odričući nacionalne posebnosti makedonskog naroda i postojanje makedonske nacije.

Situaciju je otežavalo i to što partijska organizacija Makedonije nije spremno dočekala događaje koji su usledili. Na čelu Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju nalazio se Metodije Šatorov Šarlo,¹¹⁾ koji se u nekoliko navrata, još od Pete zemaljske konferencije KPJ, oktobra 1940, pa do aprilskih dana 1941. godine, nije slagao sa nekim ocenama CK KPJ koje su se odnosile na političku situaciju u zemlji, i suprotstavljao se nekim odlukama Centralnog komiteta.

U Makedoniji su 1941. godine objektivno postojali povoljni uslovi za vođenje oružane borbe protiv okupatora: težak ekonomski i socijalni položaj radnika i ekonomsko izrabljivanje radničkih i seoskih masa; otvorena denacionalizatorska i asimilatorska politika bugarskog okupatora; uticaj Komunističke partije na široke slojeve i povezanost sa narodom; marksističko-lenjinistički stav KPJ prema makedonskom nacionalnom pitanju i podrška stremljenjima makedonskog naroda za sticanje nacionalne slobode i ravnopravnosti; zajednička i ravnopravna oslobodilačka borba makedonskog naroda sa svim narodima Jugoslavije bila je garantija da će u budućoj zajednici slobodnih i ravnoprav-

Zbog toga glavna parola treba da bude: pravo makedonskog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo da se izdvoji iz porobljivačkih država i izvojuje ujedinjenje«. (*Makedonsko delo*, Viena 1934, prikaz Dušanke Ristove u JIČ-u br. 3—4/1970. str. 158—164).

Kominternu je podvlačila da će balkanske zemlje imati još veću podršku makedonskih masa, ali samo ako one bezrezervno prihvate gledište da je makedonski narod samostalna nacija.

Stav Kominterne znatan broj rukovodilaca BRP tumačio je kao direktivu koja prvenstveno sadrži taktički manevar a ne suštinu tretmana makedonske nacije. U akcionom smislu izgledalo je da se radi samo o makedonskim masama, jer se ta direktiva ograničavala samo na delatnost VMRO (Obedineta), a ne i na odnos celog članstva BRP prema tim masama. Neki rukovodioci u BRP su smatrali da ovaj, za njih novi momenat u tretiranju makedonskog pitanja, treba da se razmotri u svim organizacijama BRP. Takva su bila insistiranja i istaknutijih rukovodilaca VMRO (Obedineta), jer bi se time odstranila i izvesna neprevaziđena shvatanja ne malog broja komunista, iako nije bila do kraja i od svih rukovodilaca BRP prihvaćena, direktiva Kominterne o pravilnom postavljanju makedonskog pitanja nije sprečavala sve snažniju delatnost VMRO (Obedineta), usmerenu na njeno prerastanje kao borbenog tumača makedonske nacionalne svesti među Pirinskim Makedoncima i širokim emigrantskim krugovima u Bugarskoj. Tako su makedonski pesnici u Bugarskoj dobili značajnu podršku od BRP. *Vstori'a na makedonskiot narod*, knj. 3, str. 229—231, 235, 242).

¹¹⁾ Metodije Šatorov Šarlo, rođen u Prilepu. Emigrirao 1921. godine iz Jugoslavije u Bugarsku, a zatim u Sovjetski Savez. U Jugoslaviju se vratio 1939. go-

nih naroda Jugoslavije, makedonski narod imati slobodan i ravnopravan položaj.

Međutim, Šatorov i pokrajinsko rukovodstvo nisu preduzeli ništa da pripreme i organizuju komuniste Makedonije za predstojeće događaje. Široki narodni slojevi bili su prepušteni uticaju defetističke propagande raznih protiv-narodnih elemenata — petokolonaša, probugaraša i profašista. U tim danima većina istaknutijih makedonskih komunisti nalazila se van Makedonije, u raznim krajevima Jugoslavije, u vojsci, u zatvorima, na radu ili studijama, te nisu u pravom trenutku mogli uticati u duhu smernica i direktiva CK KPJ. Tako su oportunistički stav Šatorova i uticaji BRP paralisali rad Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, koji kao rukovodeće partijsko telo nije efikasno delovalo.¹²⁾ Umesto da se partijsko rukovodstvo učvrsti i par-

dine. Februara 1940. izabran za sekretara PK KPJ za Makedoniju. Od početka rada u Makedoniji počeo da se suprotstavlja liniji CK KPJ; smatralo se da to nije svestan pokušaj nepoštovanja usvojenih odluka i stavova, već posledica nepoznavanja stanja u zemlji.

Kao član CK KPJ Šatorov je na Petoj zemaljskoj konferenciji zastupao pogrešan stav o pitanju iseljavanja kolonista iz Makedonije, bez obzira da li su oni bili oslonac velikosrpskog režima ili siromašni seljaci iz Srbije i Like, aktivni borci protiv politike ugnjetavanja velikosrpske buržoazije i aktivni pomagači KPJ. Tim stavom Šatorov je razgarao mržnju prema srpskom narodu i to u vreme kada je osnovni zadatak bio učvršćenje jedinstva naroda Jugoslavije i borba za odbranu zemlje.

Pogrešno gledište imao je i prema stvaranju narodnog fronta u Makedoniji. Nasuprot okupljanju svih antifašističkih i demokratskih snaga u jedinstveni narodni front za borbu protiv režima Cvetković — Maček, Šatorov je bio za stvaranje »nacionalnog fronta«, koji bi okupljao sve protivnike velikosrpskog režima, bez obzira da li su oni vančomihajloviisti, prikriveni fašisti i raspirivači mržnje prema srpskom narodu. Takva politika vodila je razbijanju jedinstva antifašističkih snaga Jugoslavije.

Iako su ti stavovi osuđeni na Petoj zemaljskoj konferenciji, što je Šatorov prihvatio, u praksi ih je i dalje sprovodio. Zbog toga zaključci Pete zemaljske konferencije nisu dali u Makedoniji rezultate kao u ostalim krajevima Jugoslavije (Plenum PK, na primer, održan je tek januara 1941 godine); Šatorovu su se suprotstavile neke partijske organizacije i neki članovi Plenuma PK i zbog toga isključe Kuzman Josifovski Pitu.

Šatorov se nije slagao sa ocenama Centralnog komiteta KPJ o političkoj situaciji uoči aprilskih događaja, smatrajući da nema nikakve opasnosti od fašističke agresije, i otvoreno se suprotstavljao stavu da se zemlja mora braniti. Povodom potpisivanja Trojnog pakta, u Pokrajinskom komitetu došlo je do oštrog sukoba oko organizovanja demonstracija, Šatorov je bio protiv masovnih demonstracija, te nije ni data direktiva za njihovo organizovanje, ali su neke partijske organizacije na svoju inicijativu organizovale demonstracije. (Prvi kongres KPM, str. 49—53, 151—153; »Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 123—124).

¹²⁾ »Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 123—124, 307; Prvi kongres KPM, str. 52—53.

tijsku organizaciju osposobi za borbu u uslovima okupacije, ono je razbijeno. Iz Pokrajinskog komiteta odstranjeni su Blažo Orlandić i Dobrivoje Vidić, jer »kao Srbi sada nemaju šta da rade u Makedoniji«. Druga tri člana Pokrajinskog komiteta upućena su u unutrašnjost, u njihova rodna mesta, bez ikakvih partijskih zadataka. Šatorov je krajem aprila, na poziv CK BRP, otišao u Sofiju i, bez odobrenja CK KPJ i konsultovanja makedonskog partijskog rukovodstva i članstva, partijsku organizaciju Makedonije priključio Bugarskoj radničkoj partiji. U partijskim dokumentima Makedonije prestaje da se pominje Jugoslavija, a neka dokumenta potpisana su sa »Pokrajinski komitet Radničke partije u Makedoniji«.

Tako je Makedonija u tim prvim danima bugarske okupacije — u danima kada je bilo od ogromnog značaja brzo i organizovano dejstvovati, čvrsto zbijati redove Partije i jačati nacionalnu svest makedonskog naroda — skoro mesec dana ostala bez partijskog rukovodstva, a partijske organizacije bile prepuštene same sebi.¹³⁾

Neorganizovan i, takoreći, raspušten Pokrajinski komitet nije mogao dati ni ocenu situacije posle okupacije i rasparčavanja Makedonije, ni odrediti zadatke komunista u uslovima okupacije. Šatorov je prekinuo vezu sa CK KPJ, odbio da distribuira partijsku štampu u organizacijama, rasturio tehniku za štampanje materijala Pokrajinskog komiteta, odbio da prisustvuje Majskom savetovanju, odbio dva poziva CK KPJ da dođe u Beograd da bi se zajednički razmotrilo stanje u Makedoniji i primile direktive za dalji rad. Takvim postupcima Šatorov je faktički ocepio partijsku organizaciju Makedonije od Komunističke partije Jugoslavije.¹⁴⁾

Ali, to ipak nije značilo da je CK KPJ ostao bez uticaja na komuniste Makedonije. Odluka CK KPJ da se preduzmu hitne pripreme za dizanje svih naroda Jugoslavije na oružani ustanak preneti je i do partijskih organizacija u Makedoniji, jer je CK KPJ tamo poslao na partijski rad Dragana Pavlovića, kao instruktora, a Lazara Koliševskog i Maru Nacevu, kao članove PK. I partijski aktivisti — Mirče Acev, Blagoj Talevski, Kuzman Josifovski, Stevan Naumov, Stra-

¹³⁾ Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 2; Prvi kongres KPM, str. 57, 156—157.

¹⁴⁾ I kongres na KPM, str. 57.

šo Pindžur, Krste Crvenkovski — koji su pre dolaska u okupiranu Makedoniju upoznati sa stavovima i linijom CK KPJ, preneli su te stavove partijskim organizacijama Makedonije. Uputstva su prenošena i preko Srbije — preko Vranja i drugih mesta.

Suprotno stavovima CK KPJ i jasnoj odluci o dizanju oružanog ustanka, Pokrajinski komitet sa Šatorovim na čelu, podlegavši uticaju BRP, tvrdio je da u Makedoniji nema uslova za oružanu borbu i »da treba sačekati bolja vremena«, pa je u maju mesecu izdao direktivu da se oružje ne prikuplja, a ono što je prikupljeno preda okupatoru, kako bi se »sačuvali kadrovi od represalija okupatora«. Partijske organizacije su upozorene da se strogo pridržavaju ove direktive, dobrodošle kolebljivcima i oportunistima u Partiji, a iznad svega dobrodošle bugarskom okupatoru. No, i pored snažnog pritiska, znatan broj organizacija i komunista odupreli su se ovoj direktivi, suprotstavili politici pripajanja makedonske partijske organizacije Bugarskoj radničkoj partiji, suprotstavili oceni da je politička situacija u Makedoniji takva da je besperspektivna oružana borba. Kumanovska partijska organizacija prekinula je vezu sa dotadašnjim Pokrajinskim komitetom a otpor pružaju i pilepska, veleška, tetovska, kavaderska i druge organizacije; samoinicijativno formiraju vojne komisije i štabove, prikupljaju oružje, organizuju akcije za oslobođenje komunista iz zatvora i zarobljeničkih logora, uništavaju policijske i sudske arhive, rasturaju partijsku štampu, pozivaju stanovništvo da bojkotuje doček bugarskih okupatorskih trupa, formiraju diverzantske grupe i organizuju obuku u rukovanju oružjem, prikupljaju i sklanjaju oružje na sigurna mesta, sakupljaju novac, odeću, obuću, sanitetski materijal i drugu opremu.¹⁵⁾ Neke organizacije javno su se izjasnile protiv pasivnog držanja partijskog rukovodstva i protiv direktive da se oružje preda; druge su, opet, izvestile Pokrajinski komitet da su oružje predale bugarskim vlastima, a u stvari su ga sakrile. Ali, i pored ispoljene nacionalne i partijske svesti velikog dela članstva, direktiva Šatorova i PK, odnosno posledice koje je ona izazvala, zadale su udarac partijskoj organizaciji Makedonije i oslobodilačkoj bor-

¹⁵⁾ I kongres KPM, str. 57—62; Istorijski arhiv, KPJ, tom VII, dok. br. 4 i 5, str. 383—385; L. Koliševski, navedeni članak; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Beograd 1964, str. 33.

bi makedonskog naroda u trenutku kada su i jedinstvo akcije, i jasni stavovi, i čvrsta organizacija bili najpotrebniji.¹⁶⁾

1 još nešto: stavom »Jedna teritorija — jedna partija«, Šatorov i njegovo rukovodstvo ocepilo je partijsku organizaciju u zapadnoj Makedoniji, teritoriji pod italijanskom okupacijom, i uputilo je na povezivanje sa albanskom komunističkom partijom, koja u to vreme faktički još nije ni postojala. Time je ova partijska organizacija, i inače ne tako masovna i jaka, bila prepuštena sama sebi.

Svim ovim postupcima Šatorov i njegovo rukovodstvo objektivno su priznali fašističku okupaciju i podelu Makedonije i stavili komuniste u situaciju da vode borbu na dva fronta: na jednom — protiv bugarskog fašističkog okupatora i njegove denacionalizatorske politike, a na drugom — protiv otvorenog mešanja CK BRP u rad partijske organizacije u Makedoniji, posebno izraženog u insistiranju na stavovima o preuranjenosti ustanka i oružane borbe. To je nanelo veliku štetu radu partijske organizacije i izazvalo ozbiljne posledice u početnom periodu razvitka ustanka u Makedoniji.

Kao što je rečeno, CK KPJ imao je suprotna gledanja od CK BRP o ovim krupnim pitanjima. CK KPJ je smatrao da nasilno komadanje Jugoslavije predstavlja strateški potez neprijatelja i da je to privremeno stanje koje može trajati samo dotle dokle traje najezda fašističkih sila. Komadanje jugoslovenske teritorije nije predstavljalo prepreku ni za jedinstveno delovanje KPJ ni za zajedničku borbu svih naroda Jugoslavije za nezavisnost i slobodu. U zaključcima Majskog savetovanja, u delu u kome se analizira situacija u Makedoniji i postavljaju zadaci komunistima Makedonije, piše:

» ... Makedonija je takođe doživela tu nesreću da je dijele međusobno nekoliko osvajača. Ispod velikosrpskog ugnjetavanja ona je dospijela pod bugarski, a delimično i pod italijanski jaram. . . I bugarski osvajači ne priznaju pravo makedonskog naroda, i oni ga progone i svim silama rade na njegovom odnarodnjavanju. Svugde u Makedoniji se uvodi bugarski jezik. Bugarski osvajači pljačkaju make-

¹⁶⁾ Isto, str. 57—62; Lazar Koliševski; *Majski i junski dani 1941. u Makedoniji*, -Borba-, Beograd, 4, 5, 6. i 7. VI 1961; -Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd, 1963, str. 323.

donski narod isto tako kao što rade nemački i italijanski grabežljivci. Zadatak makedonskih komunista jeste da okupljaju narodne mase u borbu protiv nasilnog pripajanja i dijeljenja Makedonije, a za slobodno nacionalno opredjeljenje makedonskog naroda, i za njegovu nacionalnu nezavisnost i slobodu«.17)

CK KPJ nije mogao da dozvoli da jedan deo Komunističke partije Jugoslavije, makedonska partijska organizacija, bude proizvoljno i bespravno pripojen Bugarskoj radničkoj partiji, jer je to predstavljalo osporavanje osnovnih prava radničkoj klasi i makedonskom narodu da se bori za svoju slobodu, nezavisnost i nacionalnu državnost.

Intervencija CK KPJ Kominterni

U prvim danima okupacije, Centralnom komitetu KPJ nije odmah bilo poznato da je makedonska partijska organizacija priključena BRP. Da bi pružio neposrednu pomoć Pokrajinskom komitetu Makedonije, CK KPJ je — smatrajući da je Pokrajinski komitet oslabljen odlaskom Orlandića i Vidića — uputio kao nove članove Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju Maru Nacevu, aprila, a Lazara Koliševskog, maja meseca 1941. godine. Koliševski i Naceva pomenili su najvažnije direktive i partijski materijal, između ostalog i aprilski i majski proglas CK KPJ.

Već prilikom prvog susreta, Koliševski je rekao Šatorovu da se pripreme za oružanu borbu sprovode u čitavoj zemlji i upoznao ga sa zaključcima Majskog savetovanja i drugim merama Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Šatorov je izrazio neslaganje sa linijom KPJ, ističući da su za njega merodavne odluke CK BRP. Sa njegovim stavovima složili su se i neki članovi Pokrajinskog komiteta. I pored otpora, sredinom juna održan je sastanak Pokrajinskog komiteta na kome je Koliševski izneo stavove Komunističke partije Jugoslavije o nužnosti pružanja svenarodnog otpora neprijatelju i dizanju oružanog ustanka. Izneo je mišljenje da je makedonski narod spreman da prihvati liniju KPJ i oštro osudio odluku Pokrajinskog komi-

17) Citirano iz zaključaka Majskog savetovanja CK KPJ, Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 3.

teta o predaji oružja okupatoru, osudio samovoljno priključenje partijske organizacije Makedonije BRP, pasivnost Pokrajinskog komiteta, šovinistički odnos prema kolonistima i Srbima u Makedoniji i sabotiranje rasturanja aprilskog i majskog proglašenja CK KPJ. Šatorov je ostao na svojim pozicijama ističući, pored ostalog, staru tezu da u Makedoniji ne postoje uslovi za oružanu borbu. Međutim, sada je većina članova Pokrajinskog komiteta prihvatila liniju KPJ; formirana je i Pokrajinska vojna komisija. Posle tog sastanka Koliševski, Naceva i Pindžur neposredno su se angažovali na zadatku da se u partijskim organizacijama Makedonije sprovede linija KPJ i da se razjasne oportunistički stavovi Šatorova. Centralni komitet KPJ, upoznat sa stanjem u partijskoj organizaciji Makedonije i samovoljnom priključenju Bugarskoj radničkoj partiji,¹⁸⁾ odlučno se suprotstavio bilo kakvoj promeni statusa partijske organizacije Makedonije i politici koja je zatvarala mogućnost i perspektivu makedonskom narodu da se bori protiv nemačke, italijanske i bugarske okupacije. Preduzete su energične mere: Šatorov je isključen iz Pokrajinskog komiteta i KPJ; 24. jula CK KPJ izveštava pismom Pokrajinski komitet da se Šatorov smenjuje sa dužnosti sekretara Pokrajinskog komiteta i isključuje iz KPJ zbog kontrarevolucionarne i antipartijske delatnosti; Pokrajinskom komitetu i čitavoj partijskoj organizaciji Makedonije postavljeni su zadaci za izvođenje sabotaža i formiranje partizanskih odreda.¹⁹⁾ Na sastanku od 3. avgusta Šatorov i još dva člana PK ponovo su odbili da prime pismo i direktive CK KPJ s obrazloženjem da za njih nisu merodavne odluke KPJ, pošto su pod rukovodstvom CK BRP; Šatorov je odbio da primi i odluku o isključenju iz KPJ i preda partijsku organizaciju povereniku CK KPJ Draganu Pavloviću. Zbog toga je Dragan Pavlović, po ovlašćenju CK KPJ, suspendovao ceo Pokrajinski komitet.²⁰⁾

Politbiro CK KPJ razmatrajući na sednici od 31. avgusta situaciju u partijskoj organizaciji Makedonije, i okolnosti pod kojima je Pokrajinski komitet delovao, doneo je

¹⁸⁾ I kongres KPM, str. 57—62; Istorijski arhiv, tom VII, str. 385; L. Koliševski, n. članak.

¹⁹⁾ Pismo J. B. Tita Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, Istorijski arhiv, tom VII, dok. 12.

²⁰⁾ Isto, dok. 12; I kongres KPM, str. 59—63; L. Koliševski, n. članak.

odluku da o svemu obavesti Izvršni komitet Kominterne, Centralni komitet BRP i članove partije u Makedoniji. Generalni sekretar KPJ, Josip Broz Tito, uputio je 4. septembra telegram Izvršnom komitetu Kominterne i izneo: da je Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju prekinuo vezu sa CK KPJ i povezao se sa CK BRP; da je Šatorov isključen iz KPJ zbog sabotaže, grubog kršenja discipline i harange na rukovodstvo KPJ; da mu podršku pruža CK BRP; da je partijsku organizaciju Makedonije samovoljno pripojio Bugarskoj radničkoj partiji; traži objašnjenje da li je to učinjeno po odluci Kominterne, napominjući da bi takva odluka imala štetne posledice.

Odgovoreno je da je Izvršni komitet Kominterne još krajem avgusta doneo odluku²¹⁾ da partijska organizacija Makedonije ostane i dalje u sastavu Komunističke partije Jugoslavije »iz razloga praktičnih i celishodnih«,²²⁾ ali nije osuđen postupak BRP prema partijskoj organizaciji Makedonije; istaknuta je samo potreba za saradnjom između jugoslovenske i bugarske partije u Makedoniji. Takav stav Kominterne praktično je omogućavao mešanje BRP u rad partijske organizacije Makedonije, što je neminovno moralo imati negativne posledice na jedinstvo, partijnost, organizovanost i celokupno delovanje komunističke Makedonije u složenim uslovima bugarske okupacije.²³⁾

U pismu koje je 6. septembra Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije tim povodom uputio Centralnom komitetu BRP, između ostalog piše:

»Dragi drugovi, slučaj sa makedonskom organizacijom ponukao nas je da vam se obratimo ovim pismom, jer smatramo da ste do izvesnog stepena i vi odgovorni za ono što se dogodilo u makedonskoj organizaciji...«

U pismu se, dalje, osuđuje priključenje partijske organizacije Makedonije BRP:

²¹⁾ CK KPJ nije bio na vreme obavešten o ovoj odluci jer je ona upućena preko CK BRP. Isti slučaj je bio i sa pismom CK BRP od kraja avgusta 1941. u kome se ovaj bez rezerve slaže sa pomenutom odlukom Kominterne. (Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 17, 18, 20 i 21).

^{a)} Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 17.

²³⁾ Pero Morača »Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine«, JIČ, br. 1—2/1969; Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 20.

»Mi smatramo takav postupak sasvim nepravilnim, jer je o tom pitanju trebalo sa nama razgovarati i zajednički tu stvar urediti.. .

Po čitavoj Jugoslaviji — Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Dalmaciji — vode se masovne akcije i sabotaže, vodi se žestoka borba naših partizana protiv okupatora i njihovih domaćih agenata, a samo u Makedoniji nema akcija, nema partizanskih odreda, uprkos kolosalnim objektivnim i subjektivnim uslovima, uprkos našim zahtevima i direktivama i materijalnoj pomoći koju smo pružili. Nikakvi izgovori ne mogu opravdati tu sabotažu...

Zar fašistička osvajanja mogu biti povod za proširenje jedne bratske komunističke partije, a ne potreba stvarne, uspešne organizacije narodne borbe, dobre veze i kontinuiteta u radu?²⁴⁾

Zajedno sa odlukom Kominterne, prema kojoj partijska organizacija Makedonije i dalje ostaje u sastavu KPJ, dostavljene Centralnom komitetu KPJ preko Centralnog komiteta BRP u prvoj polovini septembra 1941. godine, došlo je i pismo Centralnog komiteta BRP²⁵⁾ u kome, pored ostalog, piše:

»Mi se bez rezerve slažemo sa rešenjem Kominterne. Predlažemo makedonskim drugovima bezuslovno pridržavanje i neodložno uspostavljanje veze sa Jugoslavijom i aktivno sprovođenje rešenja pod rukovodstvom Jugoslavije.

Slažemo se sa linijom Jugoslavije izloženom u pismu poslatom nama . . . «²⁶⁾

Stavovi BRP u pogledu organizovanja oružane borbe u Makedoniji i dalje su se svodili na procene da u Makedoniji za to ne postoje uslovi.²⁷⁾ Pošto je izneo stanje u Bugarskoj, Centralni komitet BRP u pismu naširoko izlaže situaciju u Makedoniji nastojeći da dokaže da je ona specifična i da se ne može identifikovati sa situacijom u Srbiji i Hrvatskoj; ocenjuje da je makedonski narod spreman da

») Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 18.

²⁵⁾ Isto, dok. 21.

Misli se na pismo od 24. jula 1941. godine poslato Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, čiju je kopiju dostavio Centralnom komitetu BRP Lazar Koliševski.

²⁷⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 25.

se bori, ali samo protiv nemačkih i italijanskih vojnika — za sada ne i protiv bugarskih vojnika, izuzev u skopskom i kumanovskom području (ova područja je CK BRP smatrao »srbo-manskim« — *pirmedba autora*). Svodeći sve ove procene, CK BRP izvukao je zaključak da u Makedoniji, u ovom trenutku, ne postoje uslovi za oružani ustanak, kao što ne postoje ni u Bugarskoj; zato predlaže da se u Makedoniji, kao i u Bugarskoj, nastave političke i organizacione pripreme.²⁸⁾

Centralni komitet BRP u proglasu makedonskom narodu u decembru 1941. godine poziva u borbu protiv nemačkih i italijanskih okupatora na Balkanu, u borbu za obaranje bugarskih fašista sa vlasti, u borbu za narodno-demokratsku vladu u Bugarskoj, ali ne i u borbu protiv bugarskih okupacionih trupa u Makedoniji!²⁹⁾

Sredinom septembra 1941. u Skoplju je formiran novi Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju sa Lazarom Koliševskim na čelu. Prvi i najvažniji zadatak novog PK bio je organizaciono i političko učvršćenje partijske organizacije, čišćenje partijskih redova od kolebljivih i oportunističkih članova, osposobljavanje partijskih kadrova za rukovođenje oružanom borbom. Nekako u isto vreme formiran je i Pokrajinski vojni štab.

Novi Pokrajinski komitet uputio je direktivno pismo mesnim komitetima, članovima KPJ i SKOJ-a i vanpartijcima pozivajući makedonske komuniste da organizuju partijske odrede i nadoknade izgubljeno vreme:

»Drugovi, u Makedoniji je bilo dosta čekanja! Zar jedan komunista može danas da sedi skrštenih ruku! . . . Drugovi, glavni uslov za naš uspeh — pored hrabrosti i rešenosti, jeste da sa nama bude i naš narod. Moramo našem

²⁸⁾ U pomenutom pismu pored ostalog stoji:

». . . Ali u ostalom delu Makedonije stanovništvo još nije spremno za jednu takvu odlučnu borbu i prethodno se postavlja da se pripremi za nju masovnim političko-propagandnim radom i borbom za zaštitu neposrednih političkih i ekonomskih interesa makedonskog stanovništva protiv bugarskih vlasti, a tako isto postepenim uvlačenjem makedonskog naroda u odlučnu borbu putem sabotaže i diverzionih akata protiv okupatora, pa će u procesu te borbe sazreti uslovi za jednu širu oružanu akciju«. (Isto, str. 60).

²⁹⁾ Isto, dok. 34.

narodu naširoko i stalno objašnjavati u kakvu ga borbu zovemo, i zašto baš danas. Narod mora da shvati da od ishoda borbe koja se vodi u svetu zavisi i njegova sudbina. . . Napred, drugovi, hrabro i odlučno u borbu da napišemo nove i svete stranice u makedonskoj istoriji, da povedemo ceo narod s nama! Zemlja koja je dala jedan Minden daće i drugi«. ³⁰⁾

Pokrajinski komitet uspostavio je vezu i sa partijskim organizacijama na teritoriji pod italijanskom okupacijom; organizacije su učvršćene, ojačane i osposobljene da otpočnu neposredne pripreme za dizanje oružanog ustanka. . .

I skojevska organizacija razvila je živu aktivnost protiv pokušaja fašizacije omladine preko fašističkih i profašističkih organizacija koje je okupator osnovao u školama širom Makedonije. Štrajkovi u gimnazijama u Skoplju, Kumanovu, Prilepu, Velesu, Bitolju protiv zabrane upotrebe makedonskog jezika, protiv upisa u fašističke organizacije, protiv uvođenja školskih taksa i drugih nameta, činili su samo deo otpora skojevske organizacije; njena glavna aktivnost usmerena je bila na prikupljanje oružja i opreme, na propagiranje narodnooslobodilačkog pokreta i na odlazak omladinaca u partizane.

Partijske organizacije jednodušno su prihvatile poziv Partije na oružanu borbu. Još pre poziva i direktiva novog PK, krajem avgusta, na Skopskoj crnoj gori formiran je Skopski narodnooslobodilački partizanski odred, sredinom septembra na prilepskom području Prilepski narodnooslobodilački partizanski odred, a 12. oktobra Kumanovski narodnooslobodilački partizanski odred. ³¹⁾ Veleška, bitoljska, resenska, kruševska, strumička i druge partijske organizacije privodile su kraju pripreme za formiranje partizanskih odreda.

Odlučeno je da partizanski odredi počnu akciju 11. oktobra. Tog dana Prilepski narodnooslobodilački partizanski odred, podeljen u tri grupe, porušio je telegrafsko-telefonska postrojenja i napao policijsku stanicu i zatvor u Prilepu u kome su bili politički zatvorenici.

») Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 23.

³¹⁾ »Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 310.

Tim akcijama počeo je oružani ustanak makedonskog naroda.*) Bugarski okupator više nije bio u nedoumici: i narod Makedonije kreće u oružanu borbu!

Formiranje prvih partizanskih odreda, i njihova oružana dejstva, imali su ogroman značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji. Makedonski narod je dokazao da u njemu postoje čvrsto organizovane snage spremne da zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije povedu borbu protiv okupatora za nacionalno i socijalno oslobođenje, borbu do pobeđe.

BRP ne menja svoju politiku

Iako je partijska organizacija Makedonije, po odluci Kominterne, ostala u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, Bugarska radnička partija, i pored izjave da se »bezrezervno«³² slaže sa odlukom Kominterne, nije prestala da se meša i utiče na rad partijske organizacije Makedonije.

Početkom oktobra 1941. u Skoplje je upućen delegat BRP, Bojan Blgaranov, koji je trebalo da preko partijske organizacije Makedonije uspostavi vezu sa CK KPJ i koordinira rad u Makedoniji. No, Blgaranov se ne povezuje sa novoizabranim Pokrajinskim komitetom, koji je rukovodio oružanom borbom, nego živi u Skoplju ilegalno sve do hapšenja sekretara Pokrajinskog komiteta, Lazara Koliševskog. Neki članovi Pokrajinskog komiteta sve do februara 1942. godine nisu ni znali da je Blgaranov u Skoplju.

U oktobru mesecu partijskoj organizaciji Makedonije stiglo je pismo J. B. Tita³²) u kome se ponovo ističe potreba za formiranjem partizanskih odreda čija dejstva treba usmeriti na komunikaciju Niš—Skoplje—Solun. Na osnovu tog pisma, i objektivne situacije u Makedoniji, Pokrajinski komitet na sastanku od 5. novembra procenjuje situaciju posle formiranja prvih partizanskih odreda i odlučuje da u prvoj polovini novembra partizanske odrede formiraju još veleška, bitoljska, resenska i kruševska partijska orga-

*) Pre početka oružanog ustanka u Makedoniji, oktobra 1941, Metodije Šatarov otišao je u Sofiju i postao sekretar Oblasnog komiteta RRP za Sofiju.

Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 12, str. 41—42.

nizacija; takođe odlučuje da se u zapadnoj Makedoniji, italijanskom okupacionom području, stvore uslovi za dizanje ustanka i pojača rad na terenu. Međutim, ova odluka Pokrajinskog komiteta nije sprovedena, jer su bugarske vlasti već sutradan uhapsile sekretara PK, Koliševskog, i uspele da provale u mnoge partijske organizacije i mesne komite- te Makedonije.

Posle pada Koliševskog u ruke bugarske policije, 6. novembra 1941. sekretar Pokrajinskog komiteta postao je Bane Andreev. I Andreev i jedan broj članova Pokrajinskog komiteta potpadaju ponovo pod jak uticaj bugarskog delegata Bigaranova, izgrađenog i elokventnog političkog radnika. Počinju stara kolebanja oko dva osnovna pitanja: određivanje jasnih ciljeva i metoda narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji i odnos prema narodnooslobodilačkoj borbi u ostalim krajevima Jugoslavije. Ova kolebanja bila su naročito ispoljena posle razbijanja Kumanovskog i rasformiranja Skopskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

Jedan broj članova PK još jednom je pogrešno procenio političku situaciju i raspoloženje masa za borbu i nije se pridržavao poslednjih odluka Pokrajinskog komiteta od 5. novembra. U tek sređenim redovima komunista Makedonije rađaju se nove nedoumice, nastaju nove nesuglasice i rasprave o ispravnosti ili neispravnosti politike Pokrajinskog komiteta. Počele su se razvijati razne oportunističke teorije oko toga da li postoje ili ne uslovi za oružanu borbu u Makedoniji. Pod uticajem Bigaranova počinju iscrpljujuće teoretske rasprave čak i o tome da li se Makedonci, s obzirom na nekadašnju zajedničku borbu makedonskog i bugarskog naroda protiv turskog ropstva, uopšte mogu pokrenuti u borbu protiv bugarske vojske, pa bila ona i okupatorska.. .

Taktičke neuspehe prvih partizanskih odreda jedan broj članova makedonskog političkog rukovodstva shvatio je kao vojnički i politički poraz narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, zanemarujući ono najznačajnije a to je da je sama činjenica što su odredi formirani bio ogroman politički uspeh. No, ipak je ocena većeg broja članova bila da su prvi partizanski odredi, još nevični borbi protiv dobro naoružane bugarske fašističke vojske i policije, pretrpeli samo taktički neuspeh, ali da su postigli veliki politič-

ki uspeh, jer je narod partizanske borbe prihvatio kao oslobodilce. Posle duge diskusije i oprečnih mišljenja o mestu i ulozi partizanskih odreda, ipak su, pod uticajem bugarskog delegata, donete dve teške odluke: prva, da se rasformira Prilepski narodnooslobodilački partizanski odred,*) jedini odred koji se održao u 1941. godini; i druga, da se raspusti Pokrajinski vojni štab.³³⁾

U januaru 1942, posle partijskog savetovanja, Pokrajinski komitet, odnosno sekretar, izdao je direktivno pismo³⁴⁾ u kome se iznosi sledeće: »Partizanski pokret ne treba da se shvati kao nekakav akt koji se donosi dekretom. On treba da se razvija po jednom prirodnom procesu u samoj borbi, u sazrevanju objektivnih uslova . . . Preporučuje se da nekompromitovani drugovi ne odlaze u partizane nego da rade po gradovima i selima, a u partizane neka odlaze ilegalci; formirani u grupe na terenu treba da razvijaju agitaciono-organizacioni rad i izvode diverzantske akcije«. Ovi stavovi bili su unešeni sa strane i sa njima se nisu slagali članovi Pokrajinskog komiteta koji su bili za jasan i čvrst kurs KPJ — oružanu borbu protiv okupatora!

I pismo koje je Centralni komitet BRP 15. januara 1942. godine uputio Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju oko odazivanja makedonskih komunista za odlazak u bugarsku okupatorsku vojsku, razbijao je otpor naroda. Naime, bugarsko partijsko rukovodstvo savetuje makedonskom partijskom rukovodstvu da agituje protiv mobilizacije Makedonaca u bugarsku fašističku vojsku: međutim, ako se i pored toga odazovu mobilizaciji, onda treba i članove Partije upućivati u vojsku u kojoj će raditi na »pripodbijanju« vojnika i njenom »razjedanju«. Tako »razjedena« vojska, kaže se dalje u pismu, pretvoriće se u organizovanu revolucionarnu snagu koja će, pri ostvarenju krajnjih ciljeva, biti od odlučujućeg značaja; sa tako »preporođenom« vojskom treba ». . . mi da ostanemo u gradovima i selima, a našim neprijateljima pružimo to zadovoljstvo da beže u planine.«³⁵⁾ Ovakav stav bugarskog partijskog ru-

*) Borci Priepskog odreda prešli su u ilegalnost, kao što su to učinili i preživeli borci Kumanovskog i Skopskog odreda.

»Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 310—311, 319; I kongres KPM, str. 65—66.

Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 38.

Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 36.

kovodstva još jednom je pokolebao deo članova Pokrajinskog komiteta Makedonije i uticao da izmeni prvobitnu pravilnu odluku prema mobilizaciji, to jest, odluku da se na mobilizaciju odgovori kontramobilizacijom svih narodnih snaga, sabotiranjem i odlaskom u partizanske odrede.³⁶⁾ Pokrajinski komitet daje novu defetističku direktivu partijskim organizacijama: ukoliko bugarska mobilizacija masovno zahvati Makedonce, komunisti treba da idu u bugarsku vojsku da bi neposrednim uticajem nastavili političko-propagandni rad.³⁷⁾

S druge strane, pošto je odlukom Kominterne od avgusta 1941. partijska organizacija Makedonije ostala i dalje u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, Centralni komitet BRP početkom 1942. godine u Kominterni ponovo pokreće pitanje makedonske partijske organizacije. Sada traži da se stvori »samostalna partijska organizacija Makedonije«, navodno zbog teškog položaja komunista u Makedoniji i teškoća oko održavanja veze sa Centralnim komitetom KPJ, od koga je »makedonska partijska organizacija odsečena već puna tri meseca«. O ovom zahtevu bugarske partije, Kominternu je 27. i 28. februara telegramom tražila mišljenje Josipa Broza Tita. U svom odgovoru Josip Broz Tito je, u ime Centralnog komiteta KPJ, obavestio Kominternu da će uputiti u Makedoniju predstavnika CK KPJ koji će pružiti pomoć makedonskom rukovodstvu i, ujedno, biti stalna veza sa BRP.³⁸⁾ Tako je i ovaj pokušaj Centralnog komiteta BRP da ocepi partijsku organizaciju Makedonije od Komunističke partije Jugoslavije ostao bez uspeha.

* * *

Svi ovi uticaji sa strane, i kolebljivo ponašanje Pokrajinskog komiteta Makedonije, neminovno su unosili dezorijentaciju u partijske redove. I u Pokrajinskom komitetu došlo je do oštrog sukoba: članovi koji su bili za stavove Centralnog komiteta KPJ ustali su ponovo protiv kolebljive i konfuzne politike i neaktivnosti sadašnjeg PK sa Andreevim na čelu zahtevajući da se sprovedu direktive PK od

³⁶⁾ Izvori, knj. 1, dok. 16.

³⁷⁾ Direktivno pismo PK KPJ za Makedoniju od januara 1942. Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 16.

³⁸⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 26, 27.

5. novembra 1941, godine³⁹⁾ i poštuju stavovi u pismu Centralnog komiteta KPJ od 15. marta 1942. u kome se kritikuje pasivan stav Pokrajinskog komiteta, a makedonski narod ponovo poziva u oružanu borbu.⁴⁰⁾ Zahtevali su i smenjivanje Baneta Andreeva sa dužnosti sekretara. Anreev je reagovao na kritiku i iz Biroa Pokrajinskog komiteta odstranio Veru Acevu i Borka Talevskog, okarakterisavši ih kao frakcionaše.⁴¹⁾

No, većina članova Pokrajinskog komiteta, mesnih komiteta i partijskih organizacija na terenu, i pored tih konfuznih odnosa u rukovodstvu, počeli su da formiraju partizanske odrede. Suočen sa tom činjenicom, Blgaranov se zalaže da, kada se već stvaraju partizanski odredi, to budu mali odredi od 10 do 15 politički kompromitovanih drugova, »komitske družine«, organizovane poput nekadašnjih komita iz Ilindenskog ustanka i ranijih ratova, sa širokom mrežom jataka i saradnika koji bi ih snabdevali hranom i drugim potrebama. Osnovni cilj »komitskih družina«, prema gledanju Bigaranova, ne treba da bude oružana borba protiv okupatora, već politički i organizacioni rad u masama, naročito na selu, i postepeno pripremanje naroda da preuzme vlast kad se za to stvore uslovi. Osnovno, prema stavovima i preporukama Bigaranova, bilo je: izbegavati sukobe sa okupatorom; čim zapreti opasnost jednoj grupi da bude otkrivena treba da se rasformira, a članovi grupe sakriju po rupama, bunkerima, tavanima, i čekaju povoljno vreme za ponovno sakupljanje. Preporučivao je da »komitskim družinama« rukovode štabovi iz gradova.

Ovakva taktika praktično je značila onemogućavanje svenarodne oružane borbe i svođenje partizanskih odreda na ilegalce izolovane od naroda. U stvari, Blgaranov se u Makedoniji zalagao za takvu koncepciju antifašističke borbe kakva je sprovedena u Bugarskoj, iako njegovi stavovi nisu bili u celini prihvaćeni, imali su svog odraza i posledica na organizovanje narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji u prvoj polovini 1942. godine.⁴²⁾

³⁹⁾ Tada se na čelu Pokrajinskog komiteta nalazio Lazar Koliševski.

⁴⁰⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 41.

⁴¹⁾ Pismo Mirče Aceva, člana PK KPJ za Makedoniju, upućeno Plenumu PK 8. V 1942. (Izvori, knj. 1, dok. 28, str. 163 i dok. 33).

⁴²⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 1, str. 230; Referat Svetozara Vukmanovića Tempa, V kongres KPJ, str. 272—273; Istorijski arhiv KPJ, tom VII, str. 229—245; Lazar Mojsov, n. knjiga, str. 14—143.

U maju 1942. godine veći broj članova Pokrajinskog komiteta, mesnih komiteta i partijskih organizacija uputili su pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju i oštro kritikovali njegovu neaktivnost, pogrešnu ocenu stanja i uslova za oružanu borbu i neodržavanje veze sa Centralnim komitetom KPJ; komunisti su zahtevali i sazivanje partijskog savetovanja na kome će se razmotriti greške i neaktivnost Pokrajinskog komiteta, zauzeti stav saglasan stvarnom stanju i doneti konkretne odluke za akciju. Komunisti su takođe tražili da krivci za ovakvo stanje u partijskoj organizaciji Makedonije budu kažnjeni. Pod ovim odlučnim pritiskom, početkom juna 1942. smenjen je Pokrajinski komitet sa Banetom Andreevim na čelu i obrazovan Privremeni pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju.⁴³⁾

Privremeni pokrajinski komitet odlučio je da se odmah poveže sa Centralnim komitetom KPJ, da učvrsti partijske organizacije i partizanske odrede, da obnovi Pokrajinski vojni štab, da formira operativne štabove za pojedine oblasti i da aktivnije pristupi stvaranju jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Privremeni pokrajinski komitet je, prema direktivi Centralnog komiteta KPJ, uspostavio vezu sa Centralnim komitetom KP Albanije i partijskim rukovodstvom Kosova i Metohije.⁴⁴⁾ Pismom od 5. juna partijske organizacije Makedonije obaveštene su o ovim promenama u rukovodstvu, novom čvrstom političkom kursu i pozvane da odlučnije povedu narod u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.⁴⁵⁾ Tada je obnovljen i Pokrajinski vojni štab, koji je krajem juna 1942. godine dobio naziv Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Makedonije.⁴⁶⁾ Već u drugoj polovini 1942. godine sve ove mere dale su pozitivne rezultate. To je bila velika pobeda makedonskih komunista koja se, pored ostalog, odražavala i u tome što je od sredine 1942. godine onemogućen svaki direktni uticaj BRP na delovanje partijske organizacije Makedonije.

«J Pismo Mirče Aceva Plenumu PK KPJ za Makedoniju; pismo MK Skoplja, Kumanova, Prilepa i Bitolja Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju od maja 1942, Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 47, 48, 49, 50.

“) Pismo PK KPJ za Makedoniju Centralnom komitetu KPJ, Arhiv VII, k-XXI. Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 50.

⁴⁶⁾ Sastav Glavnog štaba NOP odreda Makedonije bio je: Mihajlo Apostolski, Cvetan Uzunovski, Mirče Acev, Strašo Pindžur i Ljupčo Arsov («Oslobodilački rat naroda Jugoslavije», knj. 1, str. 230—231; »Istorija na makedonskiot narod«, knj. 3, str. 325—326).

U toku čitavog rata, u bugarskim partijskim i otečestvenofrontovskim dokumentima, proglasima, člancima, diskusijama, govorima, Centralni komitet BRP nijednom nije otvoreno i jasno rekao da makedonska nacija postoji. A kada je bio u situaciji da to mora učiniti, svoj stav o makedonskom pitanju iznosio je okolišno i dvosmisleno. To potvrđuje polemika vođena o ovom pitanju između Todora Pavlova*) i Centralnog komiteta BRP. Todor Pavlov je u maju 1941. godine uputio pismo rukovodstvu BRP⁴⁷⁾ u kome je dokazivao da je Makedonija bugarska zemlja, a Makedonci Bugari, da ne postoji makedonska nacija, da su se Makedonci kroz čitavu svoju istoriju osećali Bugarima; to, navodno, potvrđuju borba crkve, preporod, itd. Centralni komitet BRP kritikovao je isključivost Todora Pavlova, znajući da se takvom kategoričnošću, osim bure nezadovoljstva makedonskog naroda, neće ništa postići. Zato je, formalno kritikujući velikobugarska shvatanja Todora Pavlova, Grigorov⁴⁸⁾, odgovarajući u ime rukovodstva BRP, u stvari, opravdavao i obrazlagao ove teze »teoretskom analizom« političke situacije u Makedoniji. Odgovor Grigorova je nedosledan, nejasan i kontradiktoran. Na jednom mestu kaže: »Spor oko toga da li su Makedonci Bugari ili su makedonski Sloveni bilo bi, zaista, u sadašnjim uslovima, doktrinersko i sektaško češkanje jezika«. Dalje kaže da treba imati u vidu činjenicu da jedan veliki deo makedonskog stanovništva već ima makedonsku, a ne makedonsko-bugarsku nacionalnu svest; makedonska nacionalna svest naročito je duboko usađena mlađoj generaciji. Govoreći dalje, Grigorov kaže: »Parola o vraćanju Makedonije bivšoj Jugoslaviji i o davanju autonomije makedonskom narodu unutar nove jugoslovenske države. . . ne odgovara stvarnom stanju stvari na Balkanu; ona nije aktuelna za postradale oslobođene narodne mase; ona je politički nepravilna i štetna u faktički stvorenoj situaciji. . . Prvu polovinu ove parole danas postavljaju anglo-američki imperijalisti . . .«. Zatim govori da makedonsko pitanje danas (1941.) nije aktuelno: »To se zna, mi ne možemo, i ne treba, da pokrećemo kao

*) Todor Pavlov, član CK BRP

⁴⁷⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VII, str. 383.

⁴⁸⁾ Pseudonim Trajče Kostova, člana CK BRP. Odgovor na pismo CK BRP k je od kraja maja 1941. godine. (Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 5).

aktuelno pitanje, kao zadatak koji treba neposredno rešavati, zahtev da Makedonija bude ocepljena od Bugarske i da bude oformljena kao nezavisna makedonska država. To ne bi odgovaralo današnjoj situaciji«. Razmatrajući pitanje administracije u Makedoniji, kaže: »Narod u Makedoniji uopšte nije ushićen bugarskom administracijom, on traži svoju makedonsku administraciju u kojoj će biti ljudi izabrani od strane makedonskog stanovništva, a ne ljudi postavljeni od Gabrovskog,*) Filova i drugih bugarskih trgovaca i direktora nemačkih firmi. . . Treba da podržimo borbu makedonskih masa protiv njima nametnutih mera od bandita, i njihovo pravo da sami nađu i izaberu svoje činovnike na najdemokratskiji način, treba podržati njihovu borbu protiv pljačkanja, nepravde i terora«. Odgovor koji je Grigorov u ime Centralnog komiteta BRP dao Todoru Pavlovu, cirkulisao je po odobrenju Šatorova i Pokrajinskog komiteta (to je bilo pre njihovog smenjivanja), kroz sve partijske organizacije Makedonije. Svojim dvosmislenim i neodređenim stavovima dokument je imao cilj da dezorijentišu partijsko članstvo i ostavi ga u iluziji o »demokratskom rešenju mirnodopskim sredstvima« makedonskog nacionalnog pitanja. Makedonskom narodu se preporučuje borba za izbor činovnika na »najdemokratskiji način« ali dokument nigde ni ne pominje bugarsku okupaciju Makedonije, niti se, pak, ona osuđuje.

O stavu BRP prema »nacionalnim idealima« i »nacionalnom ujedinjenju«, i stavu prema fašističkoj okupaciji Makedonije, najrečitije govori činjenica što CK BRP nigde i nikad nije otvoreno rekao da je Bugarska radnička partija protiv ulaska bugarske fašističke vojske u Makedoniju. Isticana je samo činjenica da je ta vojska ušla pod upravom jedne fašističke vlade i uz pomoć Hitlera,⁴⁹⁾ ali se

*) Ministar unutrašnjih poslova fašističke Bugarske.

U vezi s tim Kolarov kaže:

»Garantija Hitlera za Makedoniju i Trakiju jeste garantija jednog propalog razbojnika. Bugarski narod ima samo jedan put za ostvarenje svojih nacionalnih stremljenja, naime da raskine sramni savez sa hitlerovskom Nemačkom«. I dalje: »Mi ćemo moći da postignemo nacionalno ujedinjenje, kao i da osiguramo našu državnu nezavisnost, samo ako potražimo podršku i pomoć slobodoljubive Evrope, samo ako steknemo njene simpatije kroz svoju borbu protiv Hitlera« . . . »Ako mi djelujemo odlučno i smelo, time ćemo uneti i svoj deo u opštu pobjedu slobodoljubivih naroda nad hitlerovskom Nemačkom. U takvom slučaju mi ćemo ne samo izbjeći ubitačne posledice ratnog poraza, nego ćemo i dobiti mogućnost da izdržimo na našim nacionalnim zahtevima i interesima«. (Vasil Kolarov, Protiv hitlerizma i njegovih bugarskih slugu (izdanje BRP(k), Sofija 1947, str. 773, 10, 636).

nigde ne postavlja zahtev da se bugarsko-fašističke okupacione snage povuku iz Makedonije. Takav zahtev postavljen je samo za Srbiju.

Ni u zvaničnom programu Otečestvenog fronta Bugarske, odnosno BRP, koji je 16. jula 1942. pročitao preko ilegalne radio-stanice »Hristo Botev« nema ni jedne reči o Makedoniji i borbi makedonskog naroda, ne pominje se da je bugarska okupaciona vojska poslata u Makedoniju već samo u Srbiju, ne traži se povlačenje bugarskih trupa iz Makedonije već samo iz Srbije; ne pominje se da treba pomoći borbu makedonskog naroda protiv nemačkog, italijanskog i bugarskog fašističkog ropstva, niti ima reči o pravu makedonskog naroda na nacionalnu slobodu, nezavisnost i samoopredeljenje.⁵⁰⁾

Norodnooslobodilačka borba Makedonije se, prema tumačenju Bugarske radničke partije, i pisanju bugarskih istoričara, razvijala kao deo zajedničke borbe bugarskog naroda:

»... U 1941. godini, — kaže se u knjizi »Otečestvenata vojna na Blgarija« — neposredno po razbijanju Jugoslavije, a naročito kada je hitlerovska Nemačka objavila rat Sovjetskom Savezu, u Makedoniji je počela oružana antifašistička borba, koja je bila deo zajedničke borbe bugarskog naroda protiv hitlerizma i monarhofašizma. . . BRP je u njemu (tj. narodnooslobodilačkom pokretu u Makedoniji — *primedba autora*) imala svoje predstavnike i ispoljavala veliki uticaj na njegov razvitak. . .«⁵¹⁾

Kao odgovor na istorijske odluke Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, kojim je makedonski narod prvi put u svojoj istoriji dobio pravo da na osnovu revolucionarnih i bratskih odnosa u novoj federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda, izgradi svoju državnost i razvija svoj nacionalni život, Otečestveni front Bugarske je decembra 1943. izdao deklaraciju o makedonskom pitanju u kojoj negira pravo makedonskog naroda da po svojoj suverenoj volji, izraženoj kroz njegovo učešće u narodnooslobodilačkoj borbi i preko

⁵⁰⁾ Dimo Kazasov — n. d. str. 697—698 — Program Otečestvenog fronta od 16. jula 1942; L. Mojsov, citirano delo, str. 69.

⁵¹⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 257.

njegovih najboljih predstavnika, stupi u federativnu državu sa ostalim jugoslovenskim narodima. U deklaraciji, Otečestveni front makedonskom narodu preporučuje drugi, »spasonosni«, put:

»... Da bi se izbegle bilo kakve nove istorijske greške i da bi se Makedoniji dale čvrste garancije, Otečestveni front izbacuje parolu »Makedoniju Makedoncima!«. Tom parolom učiniće se kraj suparništvu između balkanskih država. Nikakva izmena sadašnje raskomadnosti Makedonije od njenih neprijatelja, niti pak njeno celokupno prisajedinjavanje bilo kojoj balkanskoj državi. Jedinstveno spasonosno rešenje je celokupna slobodna i nezavisna Makedonija. Samo tako će ona prestati da bude jabuka razdora i pretvoriće se u zdravu kariku ujedinjenja među balkanskim narodima. Sovjetski Savez i snage demokratije biće garanti jedne slobodne i nezavisne Makedonije...«⁵²⁾

U deklaraciji su data i ovakva obrazloženja:

»... Makedoniji se smireno i sa poštovanjem klanja svaki Bugarin. Ona je kolevka bugarskog preporeda i njena stara i najnovija istorija ispunjena je delima apostola Ćirila i Metodija... Posle stvaranja slobodne bugarske države, sudbina porobljene Makedonije bila je uvek bliska srcu bugarskog naroda koji je dao dragocen prilog za njeno oslobođenje...«

Ocenjujući suštinu deklaracije Otečestvenog fronta i pretenzije izražene u njoj, Josip Broz Tito je 24. januara 1944. godine uputio Georgi Dimitrovu sledeći telegram:⁵³⁾

»Otečestveni front Bugarske izdao je letak o makedonskom pitanju. Linija letka je suprotna odluci AVNOJ-a za federaciju i zahtijeva se ujedinjena Makedonija koja ne treba da se prisajedini nikome, već da bude potpuno samostalna. To je u današnje vrijeme njemačka politika, koja je neprijateljska narodnooslobodilačkoj borbi.

Po našem mišljenju, Otečestveni front bi pametnije uradio kada bi se obratio bugarskim vojnicima u Jugoslaviji da prekinu sa ratom protivu nas«.

Dimitrov se u svom odgovoru od 8. februara 1944. ogradio od stava Otečestvenog fronta o makedonskom pi-

⁵²⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 95.

⁵³⁾ Isto, dok. 96, str. 287.

tanju, napomenuvši da takav stav ne bi trebalo da bude platforma Otečestvenog fronta.

Tek kada se Georgi Dimitrov vratio u Bugarsku, krajem 1945, Centralni komitet BRP (k) delimično ispravlja svoje stavove i gledišta o makedonskom nacionalnom pitanju. Ali, posle rezolucije Informbiroa, 1948. godine, ponovo ističe iste stare ciljeve.

FORME I VIDOVI SARADNJE IZMEĐU DVA POKRETA

Odnos narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije prema bugarskoj okupatorskoj vojsci ^ Jugoslaviji

Komunistička partija Jugoslavije od samog početka rata zauzela je stav da treba delovati na vojnike bugarske okupatorske vojske, tumačiti im besperspektivnost i neopravdanost rata u kome učestvuju na strani fašističkih probojivača, tumačiti im razloge i ciljeve narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora, pridobijati ih za zajedničku borbu protiv agresora. Pretpostavljalo se da će dezertera iz bugarske okupatorske vojske biti znatno više i da će oni stvarati oružane partizanske odrede, koji će se prebacivati u Bugarsku i uključivati u oslobodilački pokret bugarskog naroda.⁵⁴⁾

Svaki bugarski vojnik, spreman da se bori protiv fašizma, prihvaćen je u redove narodnooslobodilačke vojske. Komunistička partija Jugoslavije morala je da ulaže ogromne napore da bi se taj internacionalistički odnos prema bugarskom narodu uistinu prihvatio, da bi borci narodnooslobodilačke vojske i srpski i makedonski narod uistinu shvatili razliku između bugarske okupacione vojske i bugarskog naroda. »Treba pozivati bugarske vojnike da pomažu partizane i da im se priključuju, — piše u pismu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 27. januara 1942. upućenom Pokrajinskom povereništvu KPJ za Niš. — To je jedna strana našeg političkog rada, a druga strana je stav da je bugarska vojska okupatorska vojska, da ona sprečava oslobo-

») Pismo CK KPJ od 17. januara 1942. upućeno PK KPJ za Srbiju povodom okupacije jugoistočne Srbije od bugarskih fašističkih trupa. (Zbornik, tom II, knj. 2, dok. 130).

đenje našeg naroda, a time i bugarskog. Zato se prema njoj treba odnositi kao prema okupatoru. . .«⁵⁵⁾

U garnizonima u Srbiji i Makedoniji, među bugarskim vojnicima rasturani su leci, proglasi i drugi propagandni materijali, u kojima se pozivaju da se ne bore protiv partizana, da ne prolivaju krv jugoslovenskih boraca za slobodu, da odlaze u partizanske odrede. Poznat je poziv partizana niškog okruga u februara 1942. godine bugarskim vojnicima okupacionih jedinica u Srbiji:

»Doveli su vas da u ropstvu držite srpski narod koji se junački odupire fašističkoj tiraniji. Doveli su vas da pomognete Hitleru da pošalje što više vojnika na istočni front... Doveli su vas da gušite antifašističku revoluciju koja se razgara na Balkanu. Doveli su vas zato da bi vas omrznuo srpski narod, da bi vas proklinjao za zločine i nedela koja vi treba da izvršite protiv naših naroda za račun naših zajedničkih vekovnih neprijatelja. . . Mi, srpski borci za slobodu, partizani, ne mrzimo Bugare kao narod. Mi mrzimo prodane i verne slugе Hitlera, pa bili oni Bugari ili Srbi. Mi ćemo se dosledno boriti protiv njih do njihovog uništenja. Onaj ko verno služi fašiste i njihove slugе, taj je naš neprijatelj i sa njim nema pomirenja.«⁵⁶⁾

Rad među bugarskim vojnicima uziman je do te mere ozbiljno da je u nekim partijskim organizacijama i rukovodstvima imao status važnog sektora vojno-revolucionarne delatnosti.⁵⁷⁾ I sve do početka 1942. godine provejavala je nada da će se bugarski vojnici uzdržavati od nasilja prema narodu okupiranih područja i da će BRP svojim uticajem uplivisati na držanje bugarskih okupacionih jedinica. Spremni da razumeju položaj mobilisanog bugarskog vojnika, partizani su u borbama zarobljene bugarske vojnike puštali na slobodu.⁵⁸⁾ Iako je to imalo izvesnog efekta, vrlo brzo se pokazalo da se bugarski vojnici po brutalnom postupku prema zarobljenim partizanima i narodu ni u čemu ne razlikuju od Nemaca.⁵⁹⁾

⁵⁵⁾ Isto, tom X, knj. 3, dok. 11.

⁵⁶⁾ Isto, tom I, knj. 3, dok. 36.

⁵⁷⁾ Pismo CK KPJ od 15. marta 1942. upućeno PK KPJ za Makedoniju (Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 19).

⁵⁸⁾ Zbornik, tom I, knj. 3, dok. 16 i 45.

⁵⁹⁾ Isto dok. 48.

Na osnovu izveštaja Glavnog štaba Srbije iz kojih se videlo da partizanske jedinice u Srbiji vode žestoke borbe protiv bugarskih okupacionih snaga, Centralni komitet KPJ interveniše u martu 1942. godine kod Kominterne »...da se skrene pažnja bugarskim drugovima da pojačaju rad među bugarskim okupacionim jedinicama da se ne bi borili protiv srpskih partizana.«⁶⁰⁾

Uprkos teškom iskustvu, i dalje je pridavan veliki značaj radu među bugarskim vojnicima. Ivo Lola Ribar, član Centralnog komiteta i član Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, u drugoj polovini marta 1942. godine preneo je rukovodstvu ustanka u Srbiji Titovu poruku da i dalje čine sve što je moguće u pogledu agitacije među bugarskim vojnicima i da u tom smislu Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju izda proglas.⁶¹⁾ Zato se Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 22. juna 1942. godine, u jeku bugarske junske ofanzive protiv partizana, obraća proglasom vojnicima, podoficirima i oficirima bugarske okupatorske vojske i poziva ih da prestanu sa pljačkom i nasiljem nad srpskim narodom i da se priključe narodnooslobodilačkim partizanskim odredima: »Ubi li ste nam heroje i junake Mišu Mamića, »Starog« Kostu Stamenkovića. »Selju« Zeleta Veljkovića, »Miku« Štefana Mladenovića, »Srećka« Tomu Krstića i druge junake koji su beskrajno voleli slobodu i borili se za nju kao i vaši Botev, Levski, Dimitrov. .. Vaša je dužnost da ne služite fašizmu i reakciji, da ne prolivate nedužnu krv srpskog naroda...«⁶²⁾ Nekoliko dana pre toga, 15. juna, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju dao je i uputstvo Okružnom komitetu KPJ za Niš o držanju prema bugarskoj okupacionoj vojsci.⁶³⁾

I u Makedoniji su učinjeni veliki naponi da bi se čestiti Bugari iz okupatorskog aparata i bugarske vojske, koji su želeli da pristupe narodnooslobodilačkoj borbi, prihvatili i uključili u antifašistički narodnooslobodilački pokret. U 1941, a pogotovu u 1942. godini, sa razvojem narodno-

⁶⁰⁾ "J Odgovor CK KPJ od 11. marta 1942. na telegram Kominterne. (Isto, tom VII, knj. 1, dok. 18).

⁶¹⁾ Isto, tom IV, knj. 3, dok. 66.

⁶²⁾ Isto, tom I, knj. 3, dok. 90.

⁶³⁾ Isto, dok. 86.

oslobodilačkog pokreta i narastanjem partizanskih odreda koji se često sukobljavaju sa bugarskom okupacionom vojskom i policijom, KPJ, preko Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, preduzima ozbiljne mere za politički rad u bugarskoj vojsci. U takve akcije spadaju i okružnica Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju od 25. septembra 1942, i direktiva Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Makedonije od 27. oktobra 1942. godine, u kojima PK ponovo ukazuje na oblike i sredstva rada sa bugarskim vojnicima i na to da »... nemamo ništa protiv bugarskog naroda, već se borimo protiv Nemaca, a ukoliko bugarski fašisti napadaju na nas, znači da su direktne sluge fašizma i mi ćemo udarati na njih kao na fašizam«. ⁶⁴⁾ U oktobru 1942. godine Glavni štab Makedonije upućuje proglas, namenjen isključivo bugarskoj okupatorskoj vojsci, u kome predočava da je bugarska vojska postala oružje za porobljavanje susednih naroda pa i svoga, a posredno je »...u ratu i protiv bratskog slovenskog ruskog naroda«. Proglas završava sa: »Ne pucajte u makedonske partizane, prelazite na njihovu stranu, zahtevajte povratak bugarske vojske u Bugarsku«. ⁶⁵⁾

Propagandni rad u bugarskoj okupacionoj vojsci, pojedinačno povezivanje sa bugarskim vojnicima i stvaranje kontakata sa progresivnim vojnicima i oficirima, bio je stalni zadatak članova KPJ. Januara 1942. godine Okružni komitet KPJ za Leskovac uspeo je da se poveže sa grupom bugarskih vojnika, da im doturi nešto propagandnog materijala a od njih primi malo oružja. ⁶⁶⁾ Takve veze ostvarivane su i u Nišu, Kruševcu, Resnu. ⁶⁷⁾

Rad među bugarskim vojnicima bio je veoma težak i vrlo opasan, tim više što je i bugarskim vojnicima u Srbiji bilo najstrožije zabranjeno da imaju bilo kakve kontakte sa stanovništvom.

Iako je KPJ u toku rata pridavala značaj političkom radu sa bugarskim vojnicima, nije živela u iluzijama da su to put i metod za raspadanje bugarske okupatorske vojske.

Isto, tom VII, knj. 1, dok. 37, 43.

⁶⁵⁾ Isto, dok. 44.

«) Isto, tom I, knj. 1, dok. 12, 13.

⁴⁷⁾ Isto, knj. 3, dok. 48; dr Milivoje Perović -Južna Srbija-, -Nolit- — »Prosveta-, Beograd, 1961, str. 192.

Bugarska okupatorska vlast i vojska, a to znači i bugarska fašistička država, mogli su biti srušeni samo organizovanom oružanom i političkom borbom.

I BRP je preduzimala mere da bi uticala na bugarsku okupatorsku vojsku u Jugoslaviji. U proglasima i pozivima koji su pretežno emitovani preko bugarske radio-stanice »Hristo Botev« u Sovjetskom Savezu, BRP je preporučivala bratimljenje sa srpskim partizanima i zahtevala povlačenje bugarske vojske sa okupirane jugoslovenske teritorije.⁶⁸⁾ No, u tim pozivima nije pominjano bratimljenje sa makedonskim partizanima, nisu pominjani paljevine, pljačkanja, ubistva, zločini bugarskih vojnika u Makedoniji, nije pominjana oružana borba makedonskog naroda. U prvoj programskoj deklaraciji Otečestvenog fronta, koju je Georgi Dimitrov pročitao 16. jula 1942. godine preko radio-stanice »Hristo Botev«, kao drugi po važnosti hitan zadatak Otečestvenog fronta bio je da »... neodložno povuče bugarsku vojsku upućenu da guši borbu srpskog naroda protiv nemačkog i italijanskog ropstva«.⁶⁹⁾ Ni u ovom značajnom dokumentu nije bilo ni reči o povlačenju bugarske vojske iz Makedonije. Inače, taj stav programske deklaracije o povlačenju bugarske vojske iz Srbije dugo je i često ponavljan, ali sve do kapitulacije Bugarske, do 9. septembra 1944. godine, nije ostvaren. Mnogi od tih programa, deklaracija i poziva koje je BRP uputila bugarskim vojnicima, zbog teškoća raznih vrsta — udaljenosti, jakog obaveštajnog aparata u bugarskoj vojsci, stroge cenzure i slično — nisu ni doprli do vojničkih masa. Rad BRP u vojsci imao je i drugu dobro poznatu koncepciju: među bugarskim vojnicima voditi organizovanu agitacionu delatnost čiji je cilj unutrašnje »razjedanje« vojske, odnosno pripremanje vojske za predstojeće revolucionarne zadatke, to jest za izvođenje narodnog ustanka u Bugarskoj.

No svi ti metodi agitacionog i propagandnog rada u bugarskoj vojsci, nisu dali očekivane rezultate. Rezultate su dali snažno razvijena organizovana borba naroda Jugoslavije i odlučnost srpskog i makedonskog naroda da se bori za slobodu i nacionalni integritet. Ta odlučnost i ta

Rabotata na BKP v armijata — dokumenti i materijali 1941—1944, Sofija, 1959, dok. 5, 13, 16, 53 itd.

) Dimo Kazasov, n. d. str. 697.

spremnost na najveće žrtve, razbijali su bugarsku okupatorsku vlast i njene okupacione snage i moralno delovale na bugarske okupatorske vojnike.

Krajem 1942. godine jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*) brojale su 150.000 naoružanih boraca i svojim dejstvima vezivale 6 nemačkih, 18 italijanskih, 5 bugarskih i 3 mađarske divizije i veliki broj kvislinških jedinica. A samo nakon godinu dana, u jesen 1943, narodnooslobodilačka vojska već je bila izrasla u takvu oružanu snagu koja je u okviru antihitlerovske koalicije, iako još direktno nepovezana sa njenim snagama, vodila teške borbe na odvojenom frontu, u samoj hitlerovskoj evropskoj tvrđavi. U to vreme se narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije sa 300.000 boraca svrstanih u osam korpusa (26 divizija), nekoliko samostalnih brigada i 108 partizanskih odreda, bori protiv 650.000 okupatorskih i kvislinških vojnika (19 nemačkih divizija, 8 bugarskih i 3 mađarske). Oslobođeno je bilo više od polovine celokupne jugoslovenske teritorije (oko 130.000 km²), na kojoj su funkcionisali narodnooslobodilački odbori — organi nove narodne vlasti — od najnižih mesnih, preko sreskih, okružnih, oblasnih i pokrajinskih odbora pa do najvećeg organa zakonodavne i izvršne vlasti — Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

U vreme kada su saveznički frontovi bili udaljeni od Jugoslavije stotinama i hiljadama kilometara, u porobljenoj Evropi pojavila se nova država, nova državna zajednica jugoslovenskih naroda i narodnosti kojoj su temelji izgrađeni odlukama II zasedanja AVNOJ-a (29. XI 1943). Ta nova Jugoslavija, sa svojom razbuktalom oružanom borbom, imala je uticaja na pokrete otpora u Evropi i na Balkanu, a posebno na pokrete otpora u susednoj Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji. Ne samo u moralnom pogledu, što jeste bilo veoma značajno, već i u vojničkom slamanju okupatora.⁷⁰⁾ Istina o ustanku naroda Jugoslavije konačno je doprla do svetske demokratske javnosti, a krčila je svoje puteve i u Bugarskoj. U ne malom broju dokumenata viših i nižih rukovodstava BRP, na Jugoslaviju je ukazivano kao na primer koji treba odlučno slediti u borbi protiv fašizma.

*) Sastav: 2 korpusa, 9 divizija, 38 brigada, 36 partizanskih odreda i veliki broj manjih jedinica.

⁷⁰⁾ »Beogradska operacija«, Beograd, 1964, str. 42, 49.

Proces »razjedanja« bugarske vojske iznutra, ta osnovna koncepcija BRP u radu među vojnicima, nije imao nikakvog uticaja na ponašanje bugarskih trupa u Jugoslaviji. Bugarska fašistička vojska, uprkos pretplojenim vojnim udarcima na okupacionim područjima, i uprkos propagandnim uticajima kojima je za sve vreme bila izložena, održala je svoju organizacijsko-formacijsku celinu do same kapitulacije Bugarske. To je bilo moguće zbog toga što su do kraja rata, iako oslabljeni, ostali nenarušeni stabilnost i celina bugarske državne organizacije, kompaktnost njene vlasti i društveno-ekonomskog sistema pa, dosledno tome, i kompaktnost bugarske vojne sile.

Fašistička vlast u Bugarskoj, iako je bila potresana i oslabljena nezadovoljstvom naroda u zemlji zbog oštre ekonomske eksploatacije koju je rat nametnuo, oslabljena borbom porobljenih naroda, Srba i Makedonaca, oslabljena narastanjem pokreta otpora u Bugarskoj, uspela je da sve do kapitulacije, izuzev na okupiranim delovima Jugoslavije, očuva svoju kompaktnost. Razloga za to ima više. Jedna od jačih komponenata snage fašističke vlasti u Bugarskoj, sastojala se u tome što je uspela da identifikuje ostvarenje Sanstefanske Bugarske*) sa težnjama naroda kao nacionalnim idealima. Megalomanska nacionalistička fikcija o Sanstefanskoj Bugarskoj, koja je u jednom dužem periodu predstavljala cilj ekspanzionističke politike bugarske buržoazije i koburškog dvora, nametnuta je bila bugarskom narodu kao »nacionalni ideal«, kao »veliki nacionalni zadatak«. Takvi »nacionalni ideali« Bugarske i bugarske vojske, poslužili su u drugom svetskom ratu kao opravdanje za ostvarenje zavojevačkih ciljeva tuđih bugarskom narodu. Na žalost, u tom nacionalističkom zanosu

*) Sanstefanska Bugarska stvorena je mirom u Sanstefanu, 3. marta 1878. godine, posle rusko-turskog rata 1877. do 1878. koji se završio turskim porazom. Nova država »Velika Bugarska«, preko koje je ruski carizam težio da uspostavi svoju dominaciju na Balkanu, trebalo je da se prostire od obala Crnog mora i donjeg Dunava (izuzev Dobruđe), prema zapadu i jugozapadu do Drima i Soluna, zahvatajući od jugoslovenskih krajeva: celu Makedoniju, deo Kosova i gotovo celokupnu teritoriju u slivu Južne Morave. Njeno prostranstvo je iznosilo 180.000 km², a imala je oko 4.000.000 stanovnika. Tadašnje velike sile Austro-Ugarska, Nemačka, Francuska, i Engleska, radi zaštite svojih interesa na Balkanu i Mediteranu, suprotstavile su se takvoj »Velikoj Bugarskoj«, te su na Berlinskom kongresu, održanom juna - jula 1878. potpuno revidirane sve odluke Sanstefanskog ugovora. Sanstefanska »Velika Bugarska« nije nikad realizovana: ona je postojala 132 dana, i to samo na papiru.

čak je i deo progresivnih snaga u Bugarskoj okupaciju i porobljavanje makedonskog i srpskog naroda shvatio kao ostvarenje bugarskih nacionalnih ideala, ne videći u kakvu zabludu upada. Bugarski vojnici poneseni takvim »idealima« smatrali su čašću što služe vojsku u »novooslobođenim« krajevima, verujući da time ispunjavaju svoj veliki patriotski dug.⁷¹⁾

Spori razvoj oružane borbe u Bugarskoj, i sporo menjanje odnosa snaga bez dubljih kvalitetnih promena u samoj bazi društva, nisu podsticali ni raspadanje bugarske buržoaske države, ni slabljenje njenih organa, ni razjeda-
nje njene fašističke vojske.

Prva etapa antifašističke borbe u Bugarskoj, koja je trajala do polovine 1943. godine, karakterisala se stvaranjem prvih borbenih grupa, partizanskih četa i malih odreda, koji su dejstvovali još nepovezano jedni s drugim pod neposrednim rukovodstvom mesnih partijskih komiteta. Početkom 1944. u Bugarskoj ima 39 partizanskih odreda i nekoliko četa skromnog brojnog stanja, a prva bugarska partizanska brigada »Čavdar« formira se aprila 1944. godine. Aktivnost bugarskih partizanskih jedinica bila je ograničenih razmera. Sastojala se iz manjih akcija i dejstava i imala karakter pasivnog otpora, koji je trebalo da razvija borbenost masa. Zbog tako ograničenih okvira sve te aktivnosti nisu bitno uticale na uhodano funkcionisanje društvenog poretka, nisu ga ozbiljno ugrožavale niti ga revolucionarno menjale.⁷²⁾

Ni delovanje BRP u bugarskoj armiji nije dalo velike rezultate, mada se ambiciozno očekivalo da će se vojska »preobratiti« u snagu ustanka, lako je na ovom zadatku u

⁷¹⁾ Georgi Dimitrov često je upozoravao na apsurdnost postojanja posebnih »nacionalnih ideala« Bugarske i bugarske vojske. Obraćajući se grupi oficira i pitomaca vojne akademije, 17. februara 1946. godine, rekao je: »Takozvani nacionalni ideali Bugarske i bugarske vojske do 9. septembra bili su paravan za ostvarivanje zavojevačkih ciljeva, tuđih našem narodu. Pre svega je Nemačka, kojoj je naša dinastija bila oruđe, agentura, raspirivala te »nacionalne ideale«, gurajući Bugarsku u neprijateljstva sa ostalim balkanskim narodima, da bi Nemci prokrčili sebi zavojevački put na Istok. Pod njenim uticajem podržavana je velikobugarska ideja da bugarsko pleme treba da bude vladajuće pleme na Balkanu. Naša vojska je postala oruđe tuđih ciljeva i interesa. Naša vojska i zemlja preživeli su tri velike katastrofe i jedva se spasila potpunog poraza i propasti 9. septembra«. (Georgi Dimitrov, Govori, članci i izjave, »Kultura«, 1947, str. 191).

⁷²⁾ »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, Sofija, 1958, str. 31—47.

bugarskoj armiji otkriven veliki broj ilegalnih grupa (oko 110), uloga armije kao čuvara buržoaskog poretka u Bugarskoj, i kao okupatora i sile za gušenje ustanka u okupiranim područjima Jugoslavije i Grčke, nije se promenila sve do kapitulacije fašističke Bugarske. Faktički, i u samoj Bugarskoj vojska je bila sila za gušenje antifašističke borbe bugarskog naroda. Pa i pored te činjenice, progresivne snage u Bugarskoj isuviše dugo su gajile iluzije da ta i takva vojska treba da bude jedna od osnovnih snaga za izvođenje revolucije u Bugarskoj. BRP je na osnovu vlastitih ocena razvoja svetske situacije i spoljnog i unutrašnjeg položaja Bugarske, na osnovu ocena odnosa snaga progresa i reakcije u svetskim i unutrašnjim razmerama, procenjivala da dugo u toku drugog svetskog rata u Bugarskoj nisu postojali svi uslovi za oružani ustanak.⁷³⁾ Smatralo je da bi ustanak, ukoliko bi se digao, bio preuranjen i da bi ga lako ugrozile jake vojne i policijske snage bugarske fašističke države.⁷⁴⁾ Zbog toga je stalno institirala na pripremama za oružani ustanak, na pripremama za revoluciju u kojoj treba jednim oružanim naletom, jednim prevratom, svrgnuti buržoasku vladu i preuzeti vlast. Borba protiv fašizma po toj koncepciji bila je shvaćena samo kao jedna etapa u pripremama svih snaga za »odsudni« trenutak, koji će nastupiti onda kada se pre vashodno spoljni a potom i unutrašnji uslovi klasne protivurečnosti u zemlji zaoštre do revolucionarne situacije.⁷⁵⁾ Do tog trenutka treba pripremati i revolucionarisati

⁷³⁾ Koncepcija BRP o vođenju antifašističke borbe detaljno je izneta u knjizi »Otečestvenata vojna na Blgarija 1944. do 1945«, tom I, Sofija, 1961, str. 53—81, 124.

⁷⁴⁾ »Jedan oružani ustanak sada i u najbližem periodu, — kaže se u odgovoru BRP od oktobra 1941. na pismo CK KPJ od septembra 1941., — ne bi mogao da bude masovan, bio bi lako ugušen od organizovanih snaga još netaknutog policijskog i vojnog aparata bugarske države . . . prema tome, ne bi bio u stanju da ukaže nikakvu efikasnu pomoć borbi Crvene armije«. {Zbornik, tom VII, knj. 1, dok. 13}.

⁷⁵⁾ Prema navedenom delu »Otečestvenata vojna 1944—1945« ovako se opisuje revolucionarna situacija u Bugarskoj nastala krajem leta 1944: »Klasna borba bila je dovedena do svog najvišeg stadijuma. Bugarska je preživljavala opštenacionalnu krizu i bila je ušla u revolucionarnu situaciju. Na licu su bili svi uslovi za dizanje narodnog ustanka«. Na osnovu takve procene, CK BRP je 26. avgusta 1944. izdao *Okrružnicu br. 4* i pozvao sve snage Partije, RMS, OF, radničku klasu, partioe u vojsci, partizane da organizuju sastanke, mitinge, demonstracije, koji će dovesti do sveopšteg političkog štrajka. Istog dana GŠ NOVA naredio je partizanskim jedinicama da pređu u napad u sadejstvu sa pridobijenim vojnim jedinicama

narodne mase/} Bugarska vojska je, prema toj koncepciji, tretirana kao jedna od osnovnih snaga — (ostale snage bile su narodne mase i partizanski pokret) — na koju se trebalo osloniti i u pripremanju i u izvođenju ustanka u zemlji, i u preuzimanju vlasti od bugarske buržoazije i monarhofašističke klike."*) Bugarska vojska smatrana je narodnom i često joj se tako i obraćalo. Geslo je bilo: Ne zaoštravati odnose sa vojskom, jer će biti potrebna kao snaga za izvođenje revolucije.⁷⁶⁾

A vojska, kao što je rečeno, niti je »razjedana« iznutra, niti je promenila svoj karakter i svoju ulogu. Samo su retki pojedinci ispadali iz njenih redova, dezertirali ili se posle zarobljavanja priključivali partizanima.

Beznačajan je broj vojnika koji je iz bugarskih okupacionih jedinica na teritoriji Jugoslavije u toku 1941. 1942. i do kraja 1943. godine prešao na stranu partizana: u Srbiji u toku 1941. godine partizanima su prebegla tri bugarska vojnika. Nije poznato da je u to vreme u Makedoniji partizanima prišao i jedan bugarski vojnik.⁷⁷⁾ U 1942. godini taj broj nije povećan, iako su razvojem ustanka uslovi postali mnogo povoljniji. Na čitavoj teritoriji Jugoslavije jedinicama narodnooslobodilačke vojske prišlo je šest bu-

i narodom za isterivanje hitlerovskih jedinica i ustanovljavanje vlasti OF. (Isto, str. 146, 150—153). Sutradan, posle objave rata SSSR-a Bugarskoj (6. septembra 1944), Glavni štab ustaničke vojske, obraćajući se bugarskoj vojsci, ukazuje da su narod i bugarska vojska došli u situaciju da učestvuju u ratu protiv bratskog ruskog naroda i nada se da će smoci snage da se tome odupru. (*Rabotata na BRP v armijata*, dok. 225).

*) Osnovne forme borbe bugarskih aktivista protiv nemačkih fašista bile su Jievrzantske i sabotažne akcije u gradovima, diverzije u fabrikama, na železničkim prugama, sakrivanje hrane; kroz takve akcije BRP je revolucionisala narodne mase i pripremala ih za ustanak.

**) U vojnim jedinicama bugarske fašističke armije progresivni vojnici stvarali su vojne komitete, koji su imali zadatak da propagandno i organizacijski iznutra »razjedaju« armiju i dovedu je na kolosek ustanka.

⁷⁴⁾ Vidi direktivu CK BRP od februara 1943, u kojoj je obrađena uloga bugarske armije u ustanku. (*Rabotata na BKP v armijata 1941—1944*, dok. 53, 83; *Zbornik*, tom VII, knj. 2, dok. 31).

⁷⁷⁾ U 1941. godini prišli su partizanima: Kirim Mitrov Levski, poginuo u borbi sa četnicima u Okruglici; Kiril Velkov Botev, prema nekim podacima poginuo 1944. godine u čustendilskom kraju, i Kiril Dimitrov. (Stojan Račev: »Učastije na blgarski voeno služasti antifašisti ot okupacionija korpus v partizanskoto dviženije na Srbija«, *Voeno istoričeski Sbornik (VIS)*, br. 3/1969, Sofija; M. Perović, n. d. str. 113; list »Narodna armija«, 17. II 1948).

garskih vojnika.⁷⁸⁾ Ni prelomna situacija nastala posle staljingradске bitke, početkom 1943. godine, nije uticala da veći broj bugarskih vojnika priđe narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Zabeleženi su samo retki slučajevi: to su pretežno bili zarobljeni vojnici koji su dobrovoljno stupali u redove narodnooslobodilačke vojske, mada su i oni najčešće odbijali da pristupe partizanima, pa su razoružavani i puštani na slobodu. Februara 1943. godine, 2. južnomoravskom odredu priključio se bugarski Megalac Denče Znepoljski, a krajem godine iz bugarskog garnizona u Užicu dezertirala su tri bugarska vojnika.⁷⁹⁾ Decembra 1943. sa Lužničkim bataljonom 2. južnomoravskog odreda kretala se i grupa od 40 bugarskih partizana, koja je uz jugoslovenske partizane sticala borbena iskustva.”)

U Makedoniji je do decembra 1943. godine narodnooslobodilačkoj vojsci pristupilo šest bugarskih vojnika, a ukupno u svim jedinicama narodnooslobodilačke vojske bilo ih je svega osam — svi u jedinicama 3. operativne zone (Tikveš). Od 12 zarobljenih bugarskih vojnika u napadu na karaulu »Porta« i »Šarenka«, 19. i 20. maja, partizanima su prešli samo jedan vojnik i jedan podoficir. A od 30 zarobljenih bugarskih vojnika pri napadu na graničnu karaulu »Lukar«, 22. oktobra, partizanima su se priključila samo četvorica. Ostali su razoružani i pušteni.⁸⁰⁾

Tek krajem 1943. godine i u toku 1944, pod uticajem snažnog razvoja narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i Makedoniji, otpočelo je formiranje bugarskih partizanskih jedinica; činili su ih uglavnom zarobljenici i onaj mali broj

Kod Kuršumlije su, uoči bugarske junske ofanzive, prebegli srpskim partizanima tri vojnika (njihovi pseudonimi su Balkanski, šumski i Benkovski). U Niškom partizanskom odredu nalazio se bugarski partizan Lomski koji je pri razbijanju ovog odreda, uhvaćen kod sela Ribara i otada se o njegovoj sudbini ništa pouzdano ne zna. Kod Prokuplja je prišao partizanima podoficir Kiril Markov Zlatan. U Makedoniji, Veleškom NOP odredu prišao je bugarski vojnik Petkov, za koga se kasnije utvrdilo da je bio ubačeni provokator.

Po Tempovom naređenju Balkanski (T. Trifunov) i šumski (G. Geolišev) početkom 1943, prebačeni su na teritoriju Makedonije, u 3. operativnu zonu. (Tikveš). Šumski je poginuo 26. decembra 1943. u napadu na bugarsku posadu u selu Konjsko (blizu Đevdeliје), a Benkovski (Bojan Milušev) 13. januara 1943. u napadu Crnotravskog odreda na Momin kamen.

*) Lj. Đurić je u *Ratni dnevnik* (VIZ, Beograd, 1966) zapisao da su 15. aprila posle dugog lutanja stigla u selo Kušicu tri Bugarina. Grupa bugarskih partizana pripadala je Trnskom partizanskom odredu. (M. Perović, n. d. str. 290, 308).

*) To su bili borci bugarskog Trnskog partizanskog odreda.

*) Od maja 1943. na ovoj su se teritoriji nalazili Balkanski i šumski. (B. Mitrovski i T. Ristovski, »Tikveš u NOV 1943«, VIG, br. 1, 1970, str. 99, 105, 106).

bugarskih vojnika koji su dobrovoljno prišli jedinicama narodnooslobodilačke vojske. Ali, masovnijeg prilazanja narodnooslobodilačkim snagama i vidnijeg raspadanja bugarskih okupatorskih jedinica nije bilo ni do početka septembra 1944, do proglašavanja Otečestvenofrontovske Bugarske. Naprotiv, činjenica je da su bugarske okupatorske jedinice još sredinom avgusta 1944. godine vodile teške borbe protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslaviji na Palisadu, Kopaoniku, u Toplici, na Plačkovici, u vranjsko-kumanovskom području. . .

I prema zvaničnim podacima iz bugarskih izvora u toku rata, prelazak bugarskih vojnika narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije ili bugarskim i grčkim partizanima, nije brojao. Iz svih bugarskih jedinica, lociranih u Bugarskoj i na okupiranim područjima u Jugoslaviji i Grčkoj, od 1941. godine do septembra 1944. godine partizanima je prešlo ukupno oko 3.000 vojnika.⁸¹⁾ Najveći broj prešao je posle kapitulacije fašističke Bugarske, septembra 1944. godine.

A kada se zna da je bugarska vojska u te četiri godine rata u svom sastavu imala 17 do 22 divizije kroz koje je prošao veliki broj regruta i obveznika, lako je zaključiti koliko je mali broj onih koji su prišli partizanima.⁸²⁾ Taj je broj još manji kada je reč o vojnicima iz bugarskih jedinica na teritoriji Srbije i Makedonije.

Svaki bugarski vojnik koji je prišao jugoslovenskim partizanima prihvaćen je svesrdno i imao je potpuno isti položaj kao i svi ostali borci — odanost narodnooslobodilačkoj borbi, sposobnost i hrabrost, isključivo su odlučivali kakve će zadatke dobijati i koju će funkciju vršiti. Bugarski partizani koji su na tlu Jugoslavije poginuli u borbi protiv bugarskog okupatora, kao Šumski, Benkovski, Levski, ostaće u trajnoj uspomeni jugoslovenskih naroda.

Crna trava — područje najplodnije saradnje između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i antifašističkog pokreta otpora Bugarske

Širi rejon južne Srbije na desnoj obali Južne Morave (od Babičke gore i Suve planine na severu do planine Bujan

⁸¹⁾ KBE, knj. 1, Sofija, 1963, str. 370.

⁸²⁾ VIS, godina XVIII, br. 58/1946, str. 30, 31.

i reke Pčinje na jugu), a unutar njega crnotravsko područje — to je teritorija na kojoj je saradnja između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i pokreta otpora u Bugarskoj bila najplodnija. Pored prirodnih uslova (to je pogranična oblast) najznačajnije je to što se narodnooslobodilačka borba na ovom području stalno uzlazno razvijala. Početkom 1943. godine u južnoj Srbiji delovalo je šest jačih partizanskih odreda, što je imalo velikog uticaja i na jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, u Crnoj travi.⁸³⁾ U susjednom trnskom kraju, u Bugarskoj, pokret otpora je u to vreme bio još u dubokoj ilegalnosti.

Prvi kontakti rukovodstva KPJ za vranjski srez sa bugarskim komunistima iz trnskog kraja uspostavljeni su novembra 1942. godine. U početku su to bile pojedinačne veze i razmena ilegalnog materijala, a kasnije se ova saradnja šire i brže razvijala. Bugarski komunisti i antifašisti prelazili su u Crnu travu i u jugoslovenskim partizanskim jedinicama sticali prva iskustva u organizovanju i dejstvovanju partizanskih odreda, u vođenju oružane borbe, u stvaranju organa narodne vlasti. Bugarske aktiviste posebno su oduševljavali privrženost naroda narodnooslobodilačkoj borbi i aktivnost omladine u popaljenoj Crnoj travi.⁸⁴⁾

Početkom 1943. godine, na putu za Makedoniju, u Crnoj travi je boravio delegat Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije Svetozar Vukmanović Tempo. Na partijskim i vojnim skupovima u Jablanici i Ravnoj gori Tempo je govorio o bogatim iskustvima narodnooslobodilačke borbe iz drugih krajeva Jugoslavije. Zaključeno je da se i na ovom području formiraju krupne vojne jedinice — bataljoni, brigade — i stvaraju slobodne teritorije. Po nalogu vrhovnog komandanta narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije Josipa Broza Tita, koji je insistirao na tešnoj saradnji sa narodnooslobodilačkim pokretom Bugarske, dogovoreno je da se na ovom području počnu formirati bugarske partizanske jedinice, jer su uslovi za to

⁸³⁾ »Oslobodilački rat«, knj. 1, drugo izdanje, str. 411.

⁸⁴⁾ Prva veza je uspostavljena početkom novembra 1942. između člana Okružnog povereništva KPJ za vranjski srez Vase Smajevića i predstavnika Trnske partijske organizacije Slavča Trnskog. (Zbornik, tom I, knj. 5, dok. 56; S. Trnski: n. d. str. 69—87; 0 novoj Bugarskoj — Zbornik članaka i dokumenata, VIZ, 1947, str. 45—49).

u Bugarskoj bili veoma teški. Trebalo je da Crna trava postane značajna operativna baza odakle bi bugarske partizanske jedinice prodirale i djelovale na bugarskoj teritoriji.⁸⁵⁾

Posle ovih dogovora, 2. južnomoravski odred razvio je u martu i aprilu 1943. godine vrlo uspešna borbena dejstva — razrušio rudnik Rakitu, srušio železnički most na pruzi Niš—Skoplje, vodio borbu kod sela Crna Trava, naterao neprijatelja na povlačenje i stvorio slobodnu teritoriju u Crnoj travi. Na toj slobodnoj teritoriji razbijena je bugarska okupatorska vlast i uspostavljeni su organi nove narodne vlasti. Tako je Crna trava, iako popaljena i opljačkana, postala žarište i baza ustanka za čitavo područje između Južne Morave i Nišave.⁸⁶⁾

Podstaknuti ovako uspešnim razvojem borbe u Crnoj travi i uspostavljenim vezama sa bugarskim drugovima u okolini Trna, jedna grupa bugarskih komunista, uz pomoć 2. južnomoravskog odreda, obrazovala je u proleće 1943. Trnski partizanski odred, prvi odred u ovom kraju Bugarske. Istina, u trenutku kada se formirao odred je imao samo tri partizana, ali već avgusta meseca taj broj je upetostručen — broji 16 bugarskih partizana. Jugoslovenski partizani naoružali su odred sa dva puškomitraljeza i desetak pušaka, a nekoliko bugarskih partizana boravili su u jugoslovenskim jedinicama da bi stekli svoja prva borbena iskustva.⁸⁷⁾

Kada je Trnski odred u borbi protiv bugarskih jedinica bio razbijen na Juničovoj čuki, 4. i 5. septembra, (4 borca ubijena, 3 zarobljena i 1 nestao), preživeli borci prebacili su se na jugoslovensku teritoriju. Bugarski partizani pri-

⁸⁵⁾ »Oslobodilački rat«, knj. 1, str. 491, 495; *Zbornik*, tom V, knj. 5, dok. 25; IA KPJ, tom VII, dok. 77; vidi šire: Svetozar Vukmanović »Sjećanja iz narodno-oslobodilačke borbe u Makedoniji, Kosovu i Metohiji«, VIG, br. 2/1959, str. 26.

⁸⁶⁾ U toku aprila i maja bugarski okupator zapalio je 1.200 kuća i ubio 2.000 ljudi. (*Zbornik*, tom I, knj. 5, dok. 221).

⁸⁷⁾ Jedna desetina iz 2. južnomoravskog odreda, sa pet bugarskih partizana, 16. juna napala je policijsku stanicu u selu Glavanovci (Bugarska), šestog jula 3. četa istog odreda, sa grupom bugarskih partizana, zapalila je bačiju u s. Strezimirovci. Četiri dana kasnije, 10. jula, zajedničkom akcijom spaljene su opština i bačija u s. Smrdanu. Sredinom septembra (15. IX) jedna četa jugoslovenskih partizana, sa bugarskim partizanima, ponovo su napali policijsku četu u Glavanovcu. (*Zbornik*, tom I, knj. 5, dok. 75, 81, 102; S. Trnski, n. d. str. 142, 188, 239, 295—302).

hvaćeni su u selu Kalni a tu je odred i reorganizovan. Boraveći pretežno na jugoslovenskoj teritoriji, Trnski odred je početkom decembra 1943. godine izrastao u bugarsku partizansku jedinicu koja je tada brojala 44 borca.⁸⁸⁾

Bugarski okupator skoncentrisao je snage na Crnu travu da bi ugušio ovo žarište ustanka u južnoj Srbiji čiji se uticaj počeo ozbiljno osećati i u Bugarskoj. Ni interniranjem stanovništva u toku 1943/1944. godine, ni tzv. *otanzl-vom Radan*, neprijatelj nije pokorio Crnu travu. Ustanak se sve više razbuktavao. Do aprila 1944. ovde dejstvuju jake jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije: 5. i 6. južnomoravska brigada, 3. makedonska brigada, Kosovski, Kumanovski i Vranjski narodnooslobodilački partizanski odred i bugarski Trnski partizanski odred. Slobodna teritorija ne samo što je očuvana, već je i proširena.⁸⁹⁾

Crnotravsko područje postalo je značajna baza i za razvitak pokreta otpora u Bugarskoj koji se u to vreme, kao što je rečeno, još kretao u okvirima manjih diverzantskih akcija koje su izvodili partizanski odredi i naoružane grupe.

Početkom 1944. godine u Crnu travu su došli članovi Glavnog štaba bugarskog pokreta otpora sa Vladom Tričkovim na čelu, zatim neki članovi Centralnog komiteta BRP, RMS*) i neki rukovodioci iz bugarskih partijskih organizacija, koji su u Bugarskoj radili u teškim ilegalnim uslovima. Bugarski rukovodioci nosili su se mišlju da se iz Crne trave rukovodi celokupnom borbom partizanskih jedinica u Bugarskoj i da se tu, u Crnoj travi, oformi vlada Otečestvenog fronta. Sarađujući sa jugoslovenskim rukovodstvom, bugarsko rukovodstvo neometano je sprovodilo pripreme za razvoj oružane borbe u susjednim bugarskim područjima.⁹⁰⁾

⁸⁸⁾ Isto, str. 370.

») »Oslobodilački rat«, knj. 2, drugo izdanje, str. 190—192, 234.

*) Rabotnički mladinski sojuz (Radnički omladinski savez).

^{M)} U Crnoj travi tada su se nalazili visoki bugarski partijski i vojni rukovodioci: Georgi Cankov, Jordanka čankova, Načo Ivanov, Vlado Tričkov, Veselin Georgijev, Svilen Rusev, Dobri Aleksijev, Ninko Štefanov i dr. Svetozar Vukmanović je depešom od 30. aprila 1944. obavestio Vrhovni štab: »Ovde se nalazi deo GŠ Bugarske po rešenju Politbiroa, sa zadaćom da naslanjajući se na oslobođenu jugoslovensku teritoriju koja se nalazi neposredno kod bugarske granice — organizira omasovijavanje i aktiviziranje partizanskih odreda u celoj sofijskoj oblasti, uključujući i Rilsko - Pirinski masiv«. (1A KPJ, tom VII, str. 315).

Na teritoriji Crne trave prikupljali su se i bugarski vojnici koje su zarobljavali jugoslovenski partizani. Crna Trava prihvatila je i preko 300 ilegalaca iz Sofije i susednih bugarskih srezova (pernički, radomirski i dr.) koji su, posle vojne i političke obuke, ulazili u sastav bugarskih partizanskih jedinica.

Krajem februara 1944. stigli su u Crnu travu delegat Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ Svezotzar Vukmanović, nekoliko članova Centralnog komiteta KPM i Glavnog štaba Makedonije, i grupa bataljona (bugarski »Hristo Botev« i makedonski »Stevan Naumov«); tako je bila uspostavljena saradnja i između visokih političkih i vojnih rukovodilaca Jugoslavije i Bugarske.

Predstavnici KPJ i BRP, i predstavnici glavnih štabova imali su više sastanaka na kojima je povoljno ocenjena dotadašnja saradnja i dogovoreno kako će se i ubuduće koordinirati operativno-taktička dejstva duž jugoslovensko-bugarske granice. Zaključeno je da se odmah, u Crnoj travi, formiraju i krupnije bugarske partizanske jedinice — brigade — što je početkom maja 1944. i učinjeno.⁹¹⁾ Jugoslovenska strana obezbeđivala je bugarskim partizanima ishranu i naoružanje zaplenjeno u teškim i krvavim borbama jugoslovenskih partizana protiv bugarskih i nemačkih vojnika, pošto je to bio jedini izvor naoružavanja jugoslovenskih narodnooslobodilačkih jedinica.⁹²⁾ Čak su i oružje, koje su saveznici krajem 1943. godine makar i u ograničenim količinama, počeli da bacaju na ovu teritoriju, jugoslovenski partizani delili sa bugarskim drugovima. Kasnije, kada je došla engleska vojna misija za

⁹¹⁾ S. Trnski, n. d. str. 528.

⁹²⁾ Po naređenju S. Vukmanovića jedna srpska brigada dala je bugarskim drugovima naoružanje čitavog svog bataljona; 8. srpska brigada dala je bugarskim partizanima 11 puškomitraljeza, 110 pušaka i 21 automat; jedna četa iz bugarske brigade »Cavdar« dobila je naoružanje od Glavnog štaba Makedonije. »Politika«, 12. i 13. 1917. (Iz memoara S. Vukmanovića); AIRPS — pKS — 518; Mihajlo Apostolski, »Jugoslovensko - bugarska saradnja tokom drugog svetskog rata u borbi protiv fašizma«, JIČ, br. 4/1969, str. 209.

vezu sa bugarskim pokretom, oružje i opremu bugarski partizani dobijali su direktno od saveznika⁹³⁾

Tako su se stekli svi uslovi da područje Crne Trave dobije poseban značaj za razvoj pokreta otpora u Bugarskoj.

Na dobrom je putu bilo i ostvarivanje poruke vrhovnog komandanta narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije Josipa Broza Tita. Naime, u jesen 1943. godine, iscrpno analizirajući i svetsku situaciju i situaciju na Balkanu, Tito je ozbiljno upozorio da se moraju stvoriti čvršće veze sa pokretima u Bugarskoj i Grčkoj, a naročito u Bugarskoj, »... da nas tamo događaji ne bi pretekli i neko drugi preuzme inicijativu u svoje ruke, što ne bi bilo u interesu ni bugarskog naroda ni nas...«⁹⁴⁾

Krajem aprila i u maju 1944. iz Crne trave se izvode krupna koordinirana dejstva srpskih, makedonskih, kosovskih i bugarskih jedinica protiv još žilavih nemačkih i bugarskih okupatora.

U maju, posle odlaska dve bugarske brigade, 1. i 2. sofijske, i članova Glavnog štaba pokreta otpora za Bugarsku, veza i saradnja između dva pokreta nisu prekidane. U leto 1944. godine bugarski partizanski odredi (Čustendilski, Radomirski, Dupnički) sklanjajući se pred jakim pritiskom bugarskih fašističkih trupa, dolaze na slobodnu teritoriju Makedonije i južne Srbije, odmaraju se i snabdevaju

"J Lužnička četa 2. južnomoravskog odreda, koja je obezbeđivala englesku vojnu misiju, iz transporta od 14. do 16. januara 1944. godine na čobanovcu, sve naoružanje ustupila je bugarskim partizanima (A VII, k. 1982, reg. br. 2—5/2); Pirotski okružni komitet KPJ u pismu PK KPJ za Srbiju od 8. maja 1944. javlja: »Do sada je došlo 10 aviona, ali od oružja mi dajeno jedan znatan deo naoružanja bugarskim partizanima, jer i dalje moramo to činiti dok i njihova misija, koja je došla, ne poruči oružje« (AIRPS PKS — 555).

"") Direktivno pismo Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 9. oktobra 1943. delegatu CK KPJ S. Vukmanoviću. (Zbornik, tom II, knj. 10, dok. 172). Vukmanović je 5. februara, u toku *februarskog pohoda*, negde iz reja. »a Dojrana uputio depešu da se bugarski vojnici, koji su prišli južnomoravskim jedinicama, prikupe u makedonski partizanski bataljon »Jordan Nikolov« i sačekaju batalion »Hristo Botev« da bi ušli u njegov sastav. Namera je bila da se pristupi formiranju krupnih bugarskih partizanskih jedinica (bataljona, brigada) od zarobljenih i prebegih bugarskih vojnika. (Zbornik, tom VII, knj. 3, dok. 11).

oružjem, municijom i drugom vojnom opremom. U julu i avgustu veza između Glavnog štaba Makedonije i bugarskog pokreta otpora održavana je preko 1. Sofijske operativne zone. Uoči septembarskog ustanka u Bugarskoj, Glavni štab Bugarske posebno se obratio Glavnom štabu Makedonije i tražio da srpske i makedonske jedinice jače usmere dejstva prema rejonima jugoslovensko-bugarske granice i pruže pomoć u obaranju fašističke vlade u Bugarskoj.⁹⁵⁾

Veliki broj jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije dejstvovao je u rejonima jugoslovensko-bugarske granice protiv bugarskih fašističkih trupa i protiv nemačkih jedinica Grupe armija E koje su se izvlačile iz Grčke. Početkom septembra 1944. jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije razoružale su deo bugarskih okupacionih trupa na teritoriji Jugoslavije i tako onemogućile da se eventualno bore protiv ustanka u Bugarskoj.

Brzo napredovanje Crvene armije prema Bugarskoj i borbena dejstva jugoslovenskih jedinica narodnooslobodilačke vojske, posebno moravsko-varždarske doline što je znatno otežavalo povlačenje nemačkih jedinica na sever, svakako su uticali da Nemci odustanu od nekih planiranih dejstava u Bugarskoj uoči njene kapitulacije, čiji je cilj bio lakše izvlačenje nemačkih snaga i važnog strategijskog materijala. Sve te okolnosti pogodovale su dobrom toku septembarskih događaja u Bugarskoj.

Narod Crne trave i šireg vranjsko-kumanovskog područja, srpski i makedonski narod koji je u toku četvorogodišnje borbe trpeo najcrnji teror od bugarskog okupatora, kome je bugarski okupator palio, razarao, pljačkao domove i zemlju, taj narod koji je dao velike ljudske žrtve i podneo užasne ratne strahote, taj je narod sledio i pomagao spori ali stalni porast bugarskog pokreta otpora, verujući u njegovu konačnu pobedu u Bugarskoj, verujući u lepšu bu-

⁹⁵⁾ U pismu upućenom tim povodom Glavnom štabu Makedonije, pored ostalog stoji: »... Izveštavamo vas da se pripremamo da u najskorije vreme preduzmemo dejstva nacionalnih razmera. S tim u vezi dajemo posebne zadatke našim odredima koji su u vašoj blizini, pa vas zbog toga molimo da nam pomognete vašim dejstvima tako što ćete vezati uza se i angažovati izvesne neprijateljske snage... Prenesite našu molbu drugu Titu i srpskim vojnim jedinicama kako b' nam i one pomogle svojim dejstvima na našoj zapadnoj granici«. (M. Apostolski, n. č. str. 209, 210).

dućnost dva susedna naroda. Takav odnos sprskog i makedonskog naroda, i takvu internacionalističku svest jugoslovenskih komunista, izgrađivala je teško ali uspešno Komunistička partija Jugoslavije.

Teritorija od Crne trave do Osogova, i sve ono što se na njoj zbilo u toku rata, pored toga što je odigrala veliku ulogu u razvijanju oružane borbe u Bugarskoj, činila je most prijateljstva i novih odnosa između socijalističke Jugoslavije, čiji su temelji udareni 1943. godine odlukama II zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, i Otečestveno frontovske Bugarske koja će biti stvorena septembarskim ustankom 1944. godine.⁹⁶⁾

Tako je Crna trava u toku drugog svetskog rata postala pravi simbol dobrosusedskih odnosa između Jugoslavije i Bugarske.

Formiranje bugarskih partizanskih jedinica na teritoriji Jugoslavije

U toku narodnooslobodilačke borbe, u Jugoslaviji je rukovođenje oružanim snagama bilo zasnovano na postojanju nacionalnih glavnih štabova i vojnih jedinica povezanih u jedinstvenu narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. U njenom sastavu bile su i jedinice pojedinih narodnosti — albanske, slovačke, mađarske — a formirane su i jedinice stranih nacionalnosti od prebeglih vojnika iz neprijateljskih armija.⁹⁷⁾

“) »Baš tu, na teritoriji Srbije i Makedonije, u žestokoj i krvavoj borbi protiv velikobugarskih i velikosrpskih šovinista nestali su i poslednji ostaci nepoverenja između naših naroda . . . Baš tu je izgrađeno konačno bratstvo između naših naroda i zato je ono tako iskreno i srdačno, zato nam je ono tako dragoceno«, napisao je Sterju Atanasov u članku o jugoslovensko - bugarskoj saradnji, »Borba« oc 12. juna 1945. godine.

“) Avgusta 1943. formiran je mađarski bataljon »šandor Petefi«, kasnije prirastao u brigadu. Sredinom maja 1943. Cesi i Slovaci formirali su 1. čehoslovački bataljon, a već oktobra i brigadu »Jan Žižka«. Avgusta 1943. formirana je nemačka partizanska četa »Ernest Telman«. U Južnobanatskom odredu, u proleće 1944. bilo je 77 partizana Rumuna; novembra 1944. formirana je 1. austrijski bataljon. Novembra 1943. godine formirana je i poznata italijanska partizanska divizija »Garibaldi«, a postojali su i bataljoni i čete nazivane »Garibaldi« (u Hrvatskoj i Makedoniji). Vidi šire D. Plenča »Nacionalne manjine i jedinice stranih narodnosti u NOB-u«, VIG, br. 6/1950.

Bugarske partizanske jedinice počinju se na teritoriji Jugoslavije formirati krajem 1943. godine. Najviše ih je formirano u 1944. godini i to pretežno od zarobljenih bugarskih vojnika, od vojnika koji su dobrovoljno prišli narodnooslobodilačkom pokretu i od ilegalaca koji su iz Bugarske prebegli na teritoriju Jugoslavije.

*Prvi bugarski partizanski
bataljon »Hristo Botev«*

Bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev« obrazovan je u drugoj polovini decembra 1943. godine u rejonu Kožufa (blizu Đevđelije) u Makedoniji, na području na kome je postojao jak narodnooslobodilački pokret sa čvrstim osloncem u narodu. Tu su uspešno dejstvovala dva makedonska partizanska bataljona, »Strašo Pindžur« i 2. bataljon 3. operativne zone; na ovom području deluju i organi tek uspostavljene narodne vlasti — 3 gradska narodnooslobodilačka odbora, 3 opštinska i 22 seoska narodnooslobodilačka odbora.

U zimu 1943. godine između 15. i 16. decembra, bataljon »Strašo Pindžur«, po dogovoru sa bugarskim potporučnikom Dičom Petrovim, napao je bugarsku graničnu jedinicu u selu Konjsko i dve granične karaule na Kožufu.⁹⁸⁾

Partizani su izvršili juriš, a bugarski vojnici, iznenađeni napadom, nisu ni pružili otpor. Iste noći partizani su napali i razoružali karaule »Konjski grob« i »Brce« i zarobili 61 vojnika i jednog podoficira sa celokupnim naoružanjem i opremom.⁹⁹⁾ Petnaest zarobljenika odbilo je da stupi u partizane pa su razoružani i pušteni, trojica su uspela da pobegnu, a ostali su se dobrovoljno pridružili partizanima.

Odlukom komesara Glavnog štaba Makedonije, zarobljeni bugarski vojnici formirali su 18. decembra 1943. go-

⁹⁸⁾ Izveštaj sreskog policijskog načelnika iz Đevđelije o napadu na 1/15. granični pododsek. (A VII, Mikrofilm, Skoplje, F.2/547); Izjava majora Štefana Stojčeva komandanta 15. graničnog odseka. (Isto, F.8/777—780).

⁹⁹⁾ Obaveštajni izveštaj štaba 17. pešadijske divizije o napadu na 1/15. granični pododsek. (*Rabotata na BKP v armijata*, dok 184); Optužnica i sudska presuda broj 179/22. V 1944. D. Petrovu i njegovim vojnicima. (A VII, Mikrofilm, Skoplje, F.8/709—711, F.7/574—579; Tikveš vo NOB, 1943, VGI br. 1/1970, str. 107).

dine u selu Fuštani, u Egejskoj Makedoniji, bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev«. Za komandanta i komesara postavljeni su Bugari, Dičo Petrov i Trifun Trifunov Balkanski. Bataljon je kratko vreme bio u sastavu 2. makedonske brigade, a zatim sa makedonskim bataljonom »Stevan Naumov« ušao u sastav Grupe bataljona Glavnog štaba Makedonije.¹⁰⁰⁾

Predaja ovih bugarskih graničnih jedinica u selu Konjsko bio je značajan uspeh koji je nadaleko odjeknuo, jer je za narodnooslobodilački pokret prvi put pridobijena cela

Na planini Kožut, zima 1943/1944. S leva u prvom redu: Dobrivoje Radosavljević, Svetožar Vukmanović, Veselinka Malinska. U drugom redu s desna: Dičo Petrov, komandant bugarskog bataljona »Hristo Botev«, do njega (dole) Bojar Blgaranov, delegat CK BRP, i Ljiljana Čalovska.

makar i manja bugarska okupatorska jedinica. Bio je to, zaista, jedinstven primer: od regularne bugarske okupatorske jedinice formirana je bugarska partizanska jedinica.

Bataljon »Hristo Botev« u toku februara, sa bataljonom »Stevan Naumov« učestvovao je u poznatom *febru-*

») Zbornik, tom VII, knj. 2, dok. 104.

arskom pohodu kroz istočnu Makedoniju; tada je prebačen na teritoriju Crne trave, i ulazi u sastav Trnskog odreda, a kasnije u sastav 2. sofijske narodnooslobodilačke brigade.

Naredbom Glavnog štaba ustaničkog pokreta Bugarske, od 1. maja 1944. godine, bataljon »Hristo Botev« proglašen je za prvi udarni bataljon bugarske Narodnooslobodilačke vostaničke armije (NOVA), a njegov komandant Diče Petrov unapređen je u čin majora.¹⁰¹⁾

Formiranje bugarskih partizanskih brigada

1. sofijske, 2. sofijske i brigade »Georgi Dimitrov«

Dolaskom bataljona »Hristo Botev« u Crnu travu stvoreno je jezgro za brže formiranje i drugih bugarskih partizanskih jedinica na teritoriji Jugoslavije.

Početkom marta 1944. godine ilegalci, koji su ovamo prebegli iz Bugarske, formirali su bugarski partizanski bataljon »Vasil Levski«. Nekoliko dana kasnije, u rejonu sela Dobro Polje (Jugoslavija), partizanski bataljoni »Hristo Botev« i »Vasil Levski« ulaze u sastav bugarskog Trnskog partizanskog odreda.¹⁰²⁾ Ovaj odred je sa 3. makedonskom udarnom brigadom i Kosovskim narodnooslobodilačkim partizanskim odredom u toku aprila i maja učestvovao u borbama u prvoj fazi neprijateljske bugarske *prolećne ofanzive*.

Početkom maja u selu Kalna (Jugoslavija) formirana je 1. sofijska partizanska brigada, pretežno od mladih i neiskusnih ilegalaca prebeglih iz Bugarske na slobodnu teritoriju Crne trave. Prema organizacionom sastavu, jedinica je formirana po uzoru na brigade narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ovom činu prisustvovali su članovi rukovodstva bugarskog pokreta otpora koji su se tada nalazili na jugoslovenskoj teritoriji, komandant Glavnog štaba Makedonije Mihailo Apostolski i delegat Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovnog štaba Svetozar Vukmanović Tempo. Bilo je dogovoreno da se brigada spusti u dolinu

¹⁰¹⁾ *Rabotata na BKP v armijata*, dok. 108.

¹⁰²⁾ »Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije 1941—1945«, Beograd, 1964, str. 714; *Zbornik*, tom VII, knj. 3, dok. 82.

reke Strume i pokuša da od nekoliko hiljada silom mobilisanih ljudi koji su radili na pruzi Sofija—Kule (Grčka) mobiliše nove borce. Iz brigade su odvojene dve grupe od po 20 boraca i upućene preko granice u Bugarsku da bi u radomirskom i trnskom kraju formirale nove partizanske odrede.¹⁰³⁾

U prvoj polovini maja 1944. formirana je, opet u selu Kalna, bugarska 2. sofijska narodnooslobodilačka brigada; činili su je borci Trnskog partizanskog odreda i zarobljeni bugarski vojnici u borbi za Kratovo — ukupno oko 180 boraca.¹⁰⁴⁾ Ova brigada, formirana u jeku *prolećne ofanzive*, zajedno sa srpskom 6. i 7. južnomoravskom brigadom odmah je stupila u borbu protiv bugarske fašističke vojske i policije.

Nešto kasnije, uz pomoć Pirotskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, 2. sofijska narodnooslobodilačka brigada prebacila se grebenom Stare planine u Bugarsku da bi se u Srednjoj gori povezala sa partizanskim snagama i bugarskim rukovodstvom pokreta otpora. Sa njom su iz Crne trave pošli članovi bugarskog rukovodstva i engleske vojne misije, određene za vezu pri Glavnom štabu NOVA. Ali, u toku marša kroz bugarsku teritoriju, brigada se 23. maja u okolini sela Batulija sukobila sa nadmoćnim snagama bugarske fašističke vojske i policije i posle ogorčene borbe razbijena. Gubici su bili vrlo teški. Poginulo je nekoliko poznatih bugarskih rukovodilaca, komandant bataljona »Hristo Botev« major Dičo Petrov¹⁰⁵⁾ i članovi engleske vojne misije.

Početkom juna na teritoriji južne Srbije, u Jablanici, formirana je 3. bugarska narodnooslobodilačka brigada »Georgi Dimitrov«.

Formiranju ove brigade prethodile su dugotrajne pripreme:

Decembra meseca 1943. godine 1. bataljon 123. puka 27. bugarske pešadijske divizije 1. okupacionog korpusa smešten je u Lebane. U toku prvih meseci 1944. godine,

¹⁰³⁾ S. Trnski, n. d. str. 563, 567, Hronologija 1941—1945, str. 770.

¹⁰⁴⁾ S. Trnski, n. d. str. 591. Hronologija 1941—1945.

¹⁰⁵⁾ Izveštaj Balkanskog o razbijanju 2. sofijske brigade. U ovoj borbi su poginuli: Vlado Tričkov, Jordanka Čankova, Nečo Ivanov, Dičo Petrov i drugi bugarski rukovodioci. (*Zbornik*, tom VII, knj. 3, dok. 82).

vojnici 1. bataljona izveli su nekoliko akcija protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske u selima Belanovcu, Bogojevcu, Geili i Bošnjacima, popalili kuće, pobili seljake, a one koji su preživeli, oterali u logore, u Bugarsku.

Grupa od šestoro progresivnih oficira i vojnika u ovom bataljonu, koju je organizovao bataljonski lekar Kiril Ignjatov, uspela je da se u toku meseca marta poveže sa rukovodiocima narodnooslobodilačke borbe ovog kraja, a kasnije susretne i sa nekim članovima Glavnog štaba Srbije. Dogovoreno je da pored dr Ignjatova partizanima priđe i grupa bugarskih vojnika. U toku noći 17. maja 1944. bataljon je kod mesta Prekopčelice, nedaleko od Lebane, »upao« u zasedu 11. srpske brigade 24. divizije narodnooslobodilačke vojske. Partizanima su se bez borbe predale 2. i 3. četa — ukupno 230 vojnika. Komandir 1. čete, koji je bio u zaštitnici a nije ništa znao o dogovorenoj zasedi, uspeo je da se povuče. Bugarski vojnici koji su se predali dobrovoljno su odlučili da li ostaju u partizanskim jedinicama ili ne. Svi su se priključili partizanima, iako je kasnije njih deseterica pobeglo nazad u Lebane. Od bugarskih vojnika 2. i 3. čete 1. bataljona 123. bugarskog okupatorskog puka formiran je najpre partizanski bataljon, a nešto kasnije, u junu mesecu, brigada »Georgi Dimitrov«. Prvi komandant brigade postao je dotadašnji oficir u bataljonu, Atanas Rusev, a komesar bataljonski lekar Kiril Ignjatov. Posle predaje granične jedinice u selu Konjsko ovo je bio drugi slučaj da se čitava bugarska jedinica predala jedinicama narodnooslobodilačke vojske¹⁰⁶⁾

Čitav mesec dana, sve do prvih borbenih dejstava, brigada »Georgi Dimitrov« organizaciono se sređivala i politički učvršćivala. Sa vojnicima se strpljivo radilo i strpljivo objašnjavao njihov novi položaj i zadaci. Dobro obezbeđena, redovno snabdevana, relativno dobro smeštena, brigada se kroz svakodnevnu vojnu i političku obuku pripremala za borbene zadatke.

¹⁰⁶⁾ Dr Kiril Ignjatov, n. č. VIS br. 8/1957, str. 51—59; General-major Atanas Rusev: Treta blgarska NO brigada »Georgi Dimitrov«, VIS, br. 3/1969, str. 39; dr Milivoje Perović, n. d. str. 351; A VII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F.187/722—725; komandant za Srbiju Felber tražio je izjašnjenje od komandanta bugarskog korpusa Nikolova zašto su se predale dve čete 123. bugarskog puka. (A VII, Mikroteka, NAV-N-T-511, F. 256/770).

Dr Ignjatov, prvi politički komesar brigade »Georgi Dimitrov«, u jednom svom zapisu piše o tome kako je srpsko stanovništvo prihvatilo bugarsku partizansku brigadu: »Žene, muškarci i deca susretali su nas sa cvećem. . . Do juče su ti isti ljudi drhtali od užasa i straha kada bi čuili da doiaze okupatorske jedinice, a danas su nas prihvatili kao najbliže, sa osećanjem koje teško mogu da opišem.«¹⁰⁷⁾

Bugarska narodnooslobodilačka brigada »Georgi Dimitrov« dejstvovala je do sredine avgusta u sastavu 22. i 24. divizije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a zatim došla pod komandu Glavnog štaba Makedonije; 11. septembra 1944. godine prebacila se u Bugarsku i učestvovala u septembarskom ustanku.¹⁰³⁾

Na teritoriji Jugoslavije formirano je još nekoliko manjih bugarskih partizanskih jedinica, koje su uoči 9. septembra prebačene u Bugarsku.

U drugoj polovini aprila 1944. godine, u okviru Udarne grupe divizija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije" koja je u prvoj polovini 1944. godine, od 20. marta do 20. maja, u dolini Ibra, Studenice, Zapadne Morave, do Užica, dejstvovala protiv bugarskih okupatorskih jedinica, — formirana je takozvana Internacionalna četa¹⁰⁹⁾ od zarobljenih bugarskih vojnika i vojnika drugih nacionalnosti koji su služili u nemačkim jedinicama. Internacionalna četa dejstvovala je u okviru 3. brigade 2. proleterske divizije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a priključeni su joj i zarobljeni bugarski vojnici. Sredinom avgusta ova grupa od oko 150 Bugara, sa Šterjom Atanasovim, stigla je u Glavni štab Srbije."¹⁰⁾ Krajem avgusta prebačena je u Crnu travu.

Od jedne veće grupe zarobljenih bugarskih vojnika u *prolećnoj ofanzivi* u Makedoniji, formiran je 19. juna na Petrovoj gori bugarski partizanski bataljon »Rakovski«; vrlo brzo, zbog nespremnosti bugarskih vojnika da se bore za ostvarivanje ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta, ovaj bataljon se raspao."¹¹⁾

¹⁰⁷⁾ Dr K. Ignjatov, n. č. str. 64.

Zbornik, tom I, knj. 9, dok. 1, 30, 98, 178.

^{*)} Sastav: Peta narodnooslobodilačka udarna divizija i Druga proleterska brigada.

¹⁰⁹⁾ A VII, k. 733, F. 2, dok. 20; *Zbornik*, tom I, knj. 7, dok. 151.

¹¹⁰⁾ A VII, k. 234, F. 1, dok. 2/31.

¹¹¹⁾ M. Apostolski, n. č. str. 207.

Sredinom avgusta, 2. proleterska i 5. krajiška narodno-oslobodilačka divizija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u teškim borbama na Kopaoniku na sektoru Kuršumlija—Blace—Merčez razbile su dva bataljona 122. pešadijskog puka 27. bugarske okupatorske divizije. Zarobljeno je oko 130 bugarskih vojnika, koji su sa još sedamdesetak svojih drugova oformili bataljon i, po naređenju Glavnog štaba Srbije, dobili 50 pušaka, 10 puškomitraljeza, 150 ručnih bombi i 11.000 metaka."²⁾ Posle nekoliko dana jedna jedinica 24. divizije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sprovedla je ovaj bugarski bataljon na slobodnu teritoriju, na desnu obalu Južne Morave."³⁾

Kada su se krajem avgusta 1944. godine bugarska okupatorska vlast i bugarska okupaciona vojska i policija povlačile u rasulu, na teritoriji Jugoslavije formirane su još neke bugarske partizanske jedinice. Septembra 1944, u rejonu Soko Banje, 45. divizija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije formirala je od razoružanih Bugara jedan dobrovoljački bataljon"⁴⁾ i radni bataljon za opravku puteva. Nekako u isto vreme, početkom septembra, u okolini Preševa formiran je bugarski partizanski bataljon »Vasil Kolarov«. Činili su ga bugarski politički zatvorenici koje su iz zatvora Idrizovo oslobodili borci 3. makedonske udarne brigade.¹¹⁵⁾

Uoči 9. septembra na jugoslovenskoj teritoriji u selu Dobro Polje (Crna trava) formirana je i 1. sofijska narodnooslobodilačka divizija, kao prva divizija NOVA; u njen sastav ušli su Trnski, Radomirski i Breznički partizanski odred i grupa koja je na ovu teritoriju došla sa Šterju Atanasovim. Sledećih dana, na putu za Sofiju, njeno brojno stanje se povećalo. Posle 9. septembra dobila je naziv 1. pešadijska gardijska divizija.¹¹⁶⁾

²⁾ Zbornik, tom I, knj. 9, dok. 135, 136, 145.

³⁾ Isto, dok. 173, 178; knj. 11, dok. 17.

⁴⁾ Isto, dok. 175. (izgleda se u bugarskoj istoriografiji ovaj bataljon naziva »Petko Napetov«).

⁵⁾ U bugarskoj istoriografiji stoji da je ovaj bataljon formiran 27. avgusta, što je netačno, pošto je 3. brigada napad na zatvor izvršila 29/30. avgusta. (A VII, k. 233, reg. 28/4; Hronologija 1941—1945, str. 858, 914).

⁶⁾ KBE, tom IV, str. 303.

Sve bugarske narodnooslobodilačke jedinice formirane na teritoriji Jugoslavije, našle su se uoči septembarskih događaja u Bugarskoj i odigrale značajnu ulogu.

Formiranje i naoružavanje bugarskih partizanskih jedinica na jugoslovenskoj teritoriji bio je značajan doprinos jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta, i jugoslovenskih naroda, bugarskom oslobodilačkom pokretu i bugarskom narodu. Bio je to dokaz internacionalističke solidarnosti jugoslovenskih komunista, dokaz spremnosti za prevazilaženje teških opterećenja gomilanih u prošlosti, dokaz spremnosti Komunističke partije Jugoslavije da uspostavi i razvija odnose sa Bugarskom radničkom partijom zasnovane na obostranom razumevanju i saradnji.

**UČEŠĆE JEDINICA
OTEČESTVENOFRONTOVSKE BUGARSKE
U BORBAMA NA TLU JUGOSLAVIJE
NA KRAJU RATA**

FORMIRANJE BUGARSKE NARODNE ARMIIJE (BNA)

Politička situacija u Bugarskoj uoči 9. septembra 1944. godine

Približavanje Crvene armije granicama Bugarske i napredovanje saveznika na zapadnom frontu, prinudilo je bugarske vladajuće krugove da traže izlaz iz vrlo teške situacije koja je zemlju vodila u nacionalnu katastrofu. Sada je i bugarskim vladajućim krugovima bilo jasno da je slom hitlerovske koalicije neminovan. Nespokojstvo je zahvatilo čitavu zemlju. . . Pokret otpora sve se više širio. . . Ekonomsko stanje u zemlji bivalo je sve teže. . . Vladajućoj klasi nestajalo je tlo ispod nogu te je, pritisnuta spoljnom i unutrašnjom situacijom, promenom vlade pokušala da očuva svoje pozicije.

Prvog juna 1944. obrazovan je novi kabinet sa Ivanom Bagarjanovim na čelu. U pristupnom govoru preko radija novi predsednik bugarske vlade nije spomenuo ni Nemačku ni savez s njom. Obraćajući se bugarskom narodu, istakao je: » . . . Učvrstimo svoje redove da bismo istrajali u borbi i da bismo živeli u novom, pravičnijem svetu!« Da bi pridobio narodne mase proklamovao je program o socijalnoj i agrarnoj reformi ne pomišljajući, naravno, na njegovo ostvarivanje.

Bugarska radnička partija pokušala je da preko svojih predstavnika utiče na Bagarjanova, a on je izrazio »punu spremnost za saradnju« i podvukao korisnost partizanskog pokreta koji treba da posluži kao »rezerva« Bugarskoj. Obećao je da će ukinuti koncentracione logore, pa je čak predložio da mu Otečestveni front odredi svog čoveka za direktora policije! Ali, Bagarjanov ne samo što nije ispunio nijedno obećanje, nego je radio sasvim suprotno: za

direktora policije postavio je pukovnika Kucarova, ekspoziranog fašistu; potom je sledila naredba ministra Staniševa o surovom i bespoštednom obračunu s partizanima; koncentracioni logori ne samo što nisu ukinuti već su punjeni novim zatvorenicima. Jasno je bilo da su obećanja Bagarjanova i njegovo izražavanje spremnosti za saradnju sa BRP, bili samo manevar. Novi kabinet nastavio je da vodi potpuno istu staru politiku.

Shvativši igru Bagarjanova, Otečestveni front uputio je upozorenje i zahtev vladi: da prekine vezu s Nemačkom i uspostavi odnose sa Sovjetskim Savezom; da prekine ratno stanje s Velikom Britanijom i SAD; da povuče bugarske snage iz Srbije i Grčke (ali ne pominje povlačenje bugarskih snaga iz Makedonije i zapadne Trakije, jer su ovi krajevi smatrani delom Bugarske — *primedba autora*); da zatvori koncentracione logore. . . Međutim, na zahteve Otečestvenog fronta vlada nije ni odgovorila.¹⁾

Iako je bilo sasvim jasno da Nemačka ne može sprečiti niti promeniti tok događaja koji su je vodili neminovnoj i brznoj kapitulaciji, vlada Bagarjanova i vladajući krugovi Bugarske još uvek su se nadali da će zbog suprotnosti interesa između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije i SAD doći do rascepa između saveznika i da će Nemačka tako naći izlaz iz teške situacije. Zato je Bagarjanov procenjivao da Bugarska još neko vreme može da ostane verna Nemačkoj i lavira sve dotle dok se on lično ne ubedi da Nemačka i strategijski i politički gubi rat. Zbog toga je vlada Bugarske produžila da pomaže Nemačkoj i odbila zahtev sovjetske vlade od 12. avgusta 1944. da prekine diplomatske odnose sa Nemačkom. Ni u odnosu na Jugoslaviju nije promenila stav; iako je, na primer, Ministarski savet Bugarske još 25. juna 1944. doneo odluku o povlačenju bugarskog 1. okupacionog korpusa iz Srbije, korpus nije povučen sve do kraja avgusta.²⁾

No, ovakva politika nije smetala bugarskoj vladi da istovremeno uspostavi kontakte i sa anglo-američkim pred-

¹⁾ Arhiv VII, Mikroteka, NAV-N-T-77, F-882/5630953—60; Dimo Kazasov, n. d. str. 747—753.

²⁾ »otečestvenata vojna na Blgarija«, tom 1, str. 136—138.

stavnicima u Turskoj i Kairu i traži pregovore radi skla-panja primirja — ali na pregovorima nisu postignuti nikakvi rezultati.

Krajem avgusta 1944. Crvena armija izbija na ru-munsko-bugarsku granicu u Dobrudži. Vlada Bagarjanova, bojeći se da sovjetske trupe ne pređu bugarsku granicu, upotrebila je svoj poslednji adut i objavila »strogu neutral-nost« Bugarske u odnosu na rat između Nemačke i Sovjet-skog Saveza. O ovome je 26. avgusta obavestila obe vlade naglasivši da je bugarska vlada naredila da se razoružaju nemačke jedinice koje su iz Rumunije prelazile u Bugar-sku. Međutim, i ovo je bio samo manevar bugarske vlade jer nemačke trupe nisu razoružavane, već su preko bu-garske teritorije pod punim naoružanjem nadirale u Jugo-slaviju. Nemačke jedinice čak su uspele da dignu u vazduh vojna skladišta i unište ratnu opremu koju nisu mogli po-vući za sobom, a u evakuaciji su za izvlačenje trupa i ma-terijala koristile bugarski železnički transport. Zbog ovak-vih postupaka i ovakve »neutralnosti«, sovjetska vlada je 30. avgusta uputila bugarskoj vladi vrlo oštru notu.³⁾ Ali, i pored svih protesta Sovjeta, vlada Muravieva, obrazovana 2. septembra 1944. godine, objavila je još jednom »strogu neutralnost Bugarske, a praktično produžila politiku svojih prethodnika. Ni vlada Muravieva nije prekinula diplomat-ske odnose sa Nemačkom.

U takvoj situaciji sovjetska vlada odlučuje da stavi tačku na diplomatske manevre bugarske vlade, te je 5. septembra 1944. prekinula diplomatske odnose sa Bugar-skom i objavila joj rat.⁴⁾ Vlada Muravieva je odmah, u noći između 5. i 6. septembra, obavestila sovjetsku ambasadu u Sofiji da bugarska vlada prekida diplomatske odnose sa Nemačkom i zamolila sovjetsku vladu za primirje. Tek po-što je Sovjetski Savez odbacio molbu za primirje, bugarska vlada je 8. septembra objavila rat Nemačkoj. Ratno stanje protiv Nemačke stupilo je na snagu 8. septembra u 18 časova.⁵⁾

³⁾ Isto, str. 138—140; AVII, Mikroteka, NAV; N-T-311, F-192/923—24, 267/197—198; Dimo Kazasov, n. d. s. 758—760.

⁴⁾ »Vnešnja politika Sovjetskovo Sojuza v period Otečestvenoj vojni«, tom II, Ogiz Gespolitizdat, Moskva, 1946, str. 181—183.

⁵⁾ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F-267/197—198.

-Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 140—141; Dimo Kazasov n. d. str. 764—767.

To je bila situacija u kojoj se Bugarska nalazila uoči devetoseptembarskog ustanka.

Raspadanje i razoružavanje bugarskih okupacionih snaga na teritoriji Jugoslavije

Nemačka vlada i Vrhovna komanda budno su pratile događaje u Bugarskoj i laviranje bugarske vlade. Da Bugarsku ne bi izazvali pre vremena, postupali su vrlo oprežno. Nemci su nastojali da dobiju što više u vremenu kako bi izvukli svoje snage koje su se pod pritiskom Crvene armije preko Bugarske povlačile iz Rumunije i kako bi ih što bolje grupisali za odbranu. Nemačka se pribojavala brzog prelaska Bugarske na stranu Sovjetskog Saveza, jer bi to dovelo u tešku situaciju i snage Grupe armija »E« u Grčkoj koje su brojale 350.000 do 400.000 vojnika. Prema nemačkoj proceni, pretila je opasnost da trupe Crvene armije preseku odstupnicu ovim snagama u Grčkoj i onemoguće im povezivanje sa snagama u Jugoslaviji. Iz tih razloga nemačka Vrhovna komanda razradila je nekoliko mogućih taktičko-strategijskih varijanti koje je zavisno od razvoja situacije trebalo primeniti protiv Bugarske. Ovo se držalo u najvećoj tajnosti i sa tim je bio upoznat samo najuži krug ljudi.

Sredinom 1944. godine, 26. avgusta, nemačka Vrhovna komanda prenela je komandi Jugoistoka Hitlerovu direktivu⁶) u vezi sa situacijom u Bugarskoj. Hitler je naredio da se ni po koju cenu ne sme dozvoliti da bugarske jedinice razoružaju nemačke trupe dislocirane u Bugarskoj ili one koje su se u Bugarsku prebacivale iz Rumunije. »Na takav pokušaj odgovoriti borbom do poslednjeg čoveka i metka«, stajalo je u naredbi. Kao protivmeru, Hitler je naredio da se nemačka 1. brdska divizija prikupi za borbu oko Niša, a 4. SS policijska oklopno-grenadirska divizija za borbu oko Skoplja; motorizovane delove divizije rasporediti tako da u slučaju potrebe mogu izaći na glavnu komunikaciju i najbržim putem stići do Sofije. Komanda Jugoistoka je obaveštena da je nemačkim snagama u Bu-

garskoj naređena pripravnost i grupisanje radi što organizacije odbrane u slučaju potrebe. Okupiranje Bugarske predviđeno je pod šifrom »*Hundesohn*« (operacija *Kučkin sin*). Hitlerova direktiva predviđala je i drugu varijantu: na ugovoreni znak »*Judes*« (*Izdajnik*) razoružati bugarske snage u Srbiji i Makedoniji.

U vezi razvoja situacije u Bugarskoj komanda Jugoistoka naredila je potčinjenim komandama da, ako bugarske okupacione jedinice u Makedoniji okrenu oružje protiv nemačkih trupa, u najkraćem roku zauzmu Skoplje i obezbede železničku prugu Grdelica—Skoplje—Đevđelija. U naređenju je tačno precizirano koje će jedinice izvršiti ovaj zadatak. Predviđeno je da se ovo izvede na ugovoreni znak »*Treubruch*« (*Verolomstvo*)⁷⁾

Pored ovih mera protiv Bugarske i varijanti operacija, Hitler je naredio da se izvede specijalna operacija »*Guderijan*« (*Knesebeck-Leute*) čiji je cilj bio da se od bugarskih oružanih snaga oduzmu tenkovi koje je Nemačka u vreme čvrstog savezništva isporučivala Bugarskoj. Međutim, zbog posledica koje bi mogle proisteći iz toga, Hitler je procenio da je razložnije po nemačke snage u ovakvoj situaciji na Balkanu, ne ubrzavati izlazak Bugarske iz »neutralnosti«, kako bi se mogle preduzeti protivmere za stabilizovanje frontova i preneti težišta dejstava snaga Jugoistoka" iz Grčke u centralni deo Jugoslavije.⁸⁾

Nekako istovremeno otpočelo je prikupljanje snaga bugarskog 1. okupacionog korpusa u rejon Niša, Velike Plane i Smederevske Palanke, ali je naređeno da nemačke komande još uvek ne preduzimaju mere za njihovo razoružavanje, jer bi to izazvalo revolt bugarske vlade koja bi mogla narediti recipročno razoružavanje nemačkih jedinica u Bugarskoj. Zbog toga je naređena »oprezna tolerantnost«, ali preduzete su mere da nemačke jedinice posednu napuštene garnizone i preuzmu na sebe obezbeđenje komunikacije na magistrali Đevđelija—Skoplje—Niš—Beograd. Evakuacija nemačkih jedinica, ratnog materijala i opreme iz Bugarske počela je 25. avgusta preko bugarske želez-

⁷⁾ Isto, Ratni dnevnik, 26. Vili 1944.

^{*}) Nemačke snage u Grčkoj i Jugoslaviji pripadale su snagama Jugoistoka i bile pod komandom vrhovne komande Jugoistoka.

⁸⁾ Isto, Ratni dnevnik 26—31. Vili 1944.

nice. Uz izvesne poteškoće oko transporta, evakuacija je tekla normalno tako da su se sve nemačke jedinice i ustanove koje su se nalazile u Bugarskoj, ili one koje su se povlačile pod pritiskom Crvene armije iz Rumunije, uspele da povuku na teritoriju Jugoslavije do 9. septembra. Magacini i oprema koji se nisu mogli evakuisati bili su uništeni na ugovoreni znak »Unterwelt« (Pakao).⁹⁾

Tek pošto su bugarski vojni predstavnici odbili da dođu na zakazani sastanak nemačkih vojnih predstavnika u Nišu, nemačka komanda naredila je razoružavanje bugarskih jedinica i štabova 1. okupacionog korpusa u Srbiji i 5. okupacione armije u Makedoniji.

Vlada Bagarjanova, opet, naredila je 29. avgusta povlačenje 1. okupacionog korpusa iz Srbije i 7. divizije sa Halkidika, ali ne i 5. okupacione armije iz Makedonije i 2. okupacionog korpusa iz Egejske Makedonije i zapadne Trakije, smatrajući ih i dalje bugarskim teritorijama.

Glavni štab Srbije je, u duhu direktive Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, naredio potčinjenim jedinicama da stupe u vezu sa štabovima bugarske okupacione vojske i predlože im da u svojim garnizonima likvidiraju nemačke i nedićevsko-četničke snage i potom sadejstvuju u borbi protiv Nemaca. Međutim, ti pregovori sa štabom bugarskog 1. okupacionog korpusa i sa štabovima njemu potčinjenih jedinica ostali su bez uspeha. Za to vreme nemačke snage su se nesmetano povukle iz Bugarske i preduzele razoružavanje bugarskog 1. okupacionog korpusa, a štab korpusa, na čelu sa komandantom korpusa i komandantima 22, 24. i 6. pešačijske divizije, zarobili. Samo u Nišu i rejonu Bele Palanke razoružano je oko 2.000 bugarskih vojnika. Bugarske okupatorske divizije bile su u punom rasulu. Vojnici su bacali oružje i municiju, ostavljali artiljerijska oruđa i vozila i bežali u planine da bi se dočepali granice između Bele Palanke i Zaječara. Tako je celokupno bugarsko teško naoružanje palo u ruke Nemcima. Neke bugarske jedinice razoružali su borci narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a neke su razoružavali četnici. Samo je 6. bugarska pe-

⁹⁾ Isto, Ratni dnevnik 26. VIII — 12. IX 1944.

šadijska divizija uspjela da se pod oružjem povuče u Bugarsku.¹⁰⁾

Glavni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Makedonije, takođe u duhu direktive Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, još krajem avgusta pokušao je da uspostavi vezu sa komandantima bugarskih okupatorskih jedinica i pridobije ih za zajedničku borbu protiv Nemaca. U tom smislu izdato je naređenje svim jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ali, i ovi pokušaji u Makedoniji ostali su bez uspeha, jer su svi štabovi bugarskih okupacionih jedinica odbili saradnju. Jedino su jedinice prilepskog garnizona sa pukovnikom Mladenovim na čelu, posle dužih pregovora sa štabom 41. divizije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, 9. septembra pristale na saradnju;¹¹⁾ do 24. septembra zajedno sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske Makedonije vodile su borbu protiv nemačkih jedinica u rejonu Prilepa, a onda su se sa oko 500 do 600 bugarskih građana (porodica bugarskih činovnika i vojnih lica), pod zaštitom jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, preko Velesa, planine Plačkovice i Pehčeva povukle u Bugarsku.

Uspostavivši devetoseptembarskim ustankom vlast u Bugarskoj, vlada Otečestvenog fronta dala je direktivu jedinicama bugarske 5. armije da zajedno sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije stupe u borbu protiv Nemaca. Međutim, starešine jedinica 5. armije produžile su saradnju sa Nemcima.¹²⁾ General Popdimitrov (koji je u danima kapitulacije Bugarske zamenjivao komandanta 5. armije generala Koču Stojanova), stupio je u Skoplju u kontakt s nemačkim komandantom za Makedoniju, genera-

¹⁰⁾ Arhiv VII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/437—8, F-193/714—715, F-193/975—979; Ratni dnevnik Grupe armija F — od 3—15. IX 1944. Kratka istorija na Otečestvenata vojna, Sofija 1958, str. 84—87.

¹¹⁾ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-191/1—238, Ratni dnevnik 5. i 11. IX. 1944; «Oslobodilački rat», knj. 2, str. 348; M. Apostolski. »Završne operacije za oslobođenje Makedonije«, Beograd 1953, str. 35—37.

¹²⁾ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/253, F-193/289, F-193/348—9; Ratni dnevnik 5. IX 1944; »Oslobodilački rat«, knj. 2, str. 348; »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 259.

lom Šojerlenom,*) i otpočeo pregovore o povlačenju 5. armije prema Bugarskoj. Popdimitrov je objasnio Šojerlenu da je objava rata Nemačkoj »simbolična«. Sporazumeli su se da bugarske jedinice ne preduzimaju nikakva dejstva protiv Nemaca, nego da se, pošto predaju garnizone Nemcima, povuku u Bugarsku.

To je omogućilo nemačkim jedinicama da bez otpora posednu važnije garnizone u Makedoniji i razoružaju veći broj jedinica bugarske 5. armije. Na komunikaciji Skoplje—Kumanovo razoružana je 14. bugarska divizija, a u rejonu Kumanova 29. bugarska divizija. Razoružane i dezorganizovane, sa nešto oružja koje su im Nemci ostavili za odbranu od partizana, ove dve divizije pokušale su da se preko Kumanova i Krive Palanke probiju u Bugarsku. Istočno od Kumanova, jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije potpuno su ih razoružale i pustile u Bugarsku.¹³⁾

U Bitolju su dva bataljona nemačke 279. divizije razoružala 5.500 bugarskih vojnika i starešina 53. i 55. pešačkog puka 15. divizije i njenih prištapskih delova.¹⁴⁾ Neki delovi ovih pukova i inženjerski bataljon divizije izbegli su razoružavanje, ali su i njih u rejonu Kavađaraca, pošto su odbile sadejstvovanje protiv Nemaca,¹⁵⁾ razoružale jedinice narodnooslobodilačke vojske 41. divizije. Samo su se 17. divizija i 56. puk 14. divizije pod oružjem povukli iz Makedonije u Bugarsku.

Vlada Otečestvenog fronta smenila je bugarskog komandanta 5. armije Popdimitrova i postavila generala Kecarkova, naredivši mu da sarađuje sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u borbi protiv nemačkih snaga. Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, obavešten o tome, naređuje 15.

*) Komanda Grupe armija »E« poslala je krajem avgusta 1944. u Skoplje generala Šojerlena da u slučaju kapitulacije Bugarske preuzme vlast u Makedoniji, zaposedne važnije komunikacijske čvorove, onespособi bugarsku 5. armiju za akciju protiv Nemaca i rukovodi izvlačenjem snaga Grupe armija »E« kroz Makedoniju na sever.

13) AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/33, F-193/437—8, F-193/253, F-193/289, F-193/348-9, F-193/714—715, F-193/975—979; Ratni dnevnik od 3—12. IX 1944; »Oslobodilački rat«, knj. 2, str. 348.

14) AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/333—339.

15) »Oslobodilački rat«, knj. 2, str. 349; potpukovnik M. Vikov, *Voenoistoričeski sbornik*, Sofija 1946, str. 17—21.

septembra Glavnom štabu Makedonije¹⁶⁾ da stupi u vezu sa generalom Keckarovim radi dogovora o zajedničkim dejstvima. U duhu tog naređenja u Pehčevu je 23. septembra održan sastanak sa generalom Keckarovim. Posle analize stanja konstatovano je da se bugarska 5. armija raspala i da, izuzev jedinica prilepskog garnizona, više ne postoji kao organizovana vojna snaga. Potpisan je protokol u kome je, pored ostalog, postignuta saglasnost u sledećem: da se traži od vrhovnog komandanta narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije maršala Tita da primi bugarsku delegaciju; da se nađe rešenje za izvlačenje bugarskih jedinica prilepskog garnizona; da se za zajednička dejstva prethodno traži odobrenje maršala Tita. U protokolu je pomenuto i formiranje makedonske brigade »Goce Delčev« čiji bi borci bili Makedonci zatečeni u Sofiji.¹⁷⁾

Posle povlačenja, početkom oktobra, bugarska 5. armija je rasformirana.¹⁸⁾ Svi naponi BRP da preko komiteta i organizovanih članova ubačenih u redove vojske (upravo zbog političkog i partijskog rada na »razjedanju« bugarske fašističke vojske i njenom transformisanju u snage Otečestvenog fronta) utiče na svest bugarskih vojnika, nisu dali rezultate. Bugarska 5. armija se raspala a da nije uzela nikakvog učešća u borbi protiv nemačkog okupatora.

Formiranje Bugarske narodne armije

Trupe 3. ukrajinskog fronta prodrle su na bugarsku teritoriju u jutarnjim časovima 8. septembra 1944. godine. Ulazak sovjetskih trupa bio je od odlučujućeg značaja za obaranje fašističkog režima u Bugarskoj i uspostavljanje

¹⁶⁾ AVU, knjiga depeša Glavnog štaba Makedonije, br. 1, depeša br. 46, list 55.

¹⁷⁾ M. Apostolski, n. d. str. 232—238.

¹⁸⁾ »Otečestvenata vojna«, tom I, str. 265. »Oslobodilački rat«, knj. 2, str. 287; H. K. Otečestveni front i politički kurs carskih vlada, *Voennaistoričeski sbornik*, Sofija 1946, br. 5—6.

Pri razoružanju 1. okupacionog korpusa Nemci su zaplenili: 29 artiljerijskih oruda, 6 juriših lovačkih eskadrila, 2.300 pušaka, 70 mitraljeza, 15 puškomitraljeza, 15 minobacača i drugu ratnu opremu (AVII, Mikroteka, Ratni dnevnik Grupe armija F — od 12. IX 1944).

nove otečestvenofrontovske vlasici. Centralni komitet BRP i Glavni štab bugarske ustaničke armije sačinili su plan za oružani ustanak i preuzimanje vlasti u zemlji. Od lučeno je da se glavna dejstva usmere na Sofiju kao glavno uporište centralnih fašističkih organa vlasti i armije. U akciji koja je počela 9. septembra u 2 časa ujutro uhapšeno je dosta ministara, generala, oficira i drugih funkcionera starog režima. Oko 6 časova predsednik nove otečestvenofrontovske vlade, Kimon Georgiev, pročitao je proklamaciju bugarskom narodu i saopštio imena novih ministara.¹⁹⁾

Otečestvenofrontovska vlada je istog dana naredila bugarskim snagama koje su izvršavale okupacione zadatke u Srbiji i Makedoniji da odmah stupe u borbu protiv Nemaca. No te snage — i vojne, i policijske, i upravne — već su bile u rasulu. U štab 3. ukrajinskog fronta avionom je stigla bugarska delegacija radi sklapanja primirja. Nova vlada Bugarske prekinula je diplomatske odnose s Nemačkom i objavila joj rat.

Sledećih dana u celoj zemlji otpočelo je uspostavljanje otečestvenofrontovske vlasti i stvaranje nove administracije i milicije. Pristupilo se i revolucionarnom preobražaju vojske. Ove revolucionarne promene nastale deveto-septembarskim ustankom stvorile su u Bugarskoj uslove i za dublje ekonomske promene što će sve zajedno omogućiti da se u narednom periodu otpočne sa izgradnjom socijalističkih društvenih odnosa.

Otečestvenofrontovska vlada²⁰⁾ nailazila je na velike teškoće pri ostvarenju programa Otečestvenog fronta, jer su reakcionarne buržoaske snage još bile vrlo jake. Deo buržoazije pronemački nastrojene napustio je zemlju zajedno s Nemcima, a deo buržoazije anglofilske nastrojene, sa G. M. Dimitrovim Gemeto na čelu, ostao je u zemlji.

¹⁹⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom 1, str. 148—161; Dimo Kazasov, n. d. str. 767—773; »Kratka istorija na Blgarija«, Sofija 1962, str. 283—284; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 62—66.

²⁰⁾ U prvu vladu Otečestvenog fronta ušli su predstavnici svih partija članica Otečestvenog fronta. Vlada je imala 16 ministara od kojih; 4 iz BRP, 4 iz BZNS, 4 iz »Zveno«, 2 iz BSDP i 2 nezavisna. (»Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 1, str. 159; Dimo Kazasov, n. d. str. 769—773; »Kratka istorija na Blgarija«, str. 286.)

Kao vođa BZNS,²¹⁾ Gemeto je pokušao da u Otečestvenom frontu od svih desničarskih reakcionarnih ministara (Nikola Petkov, Košta Lučev, Damjan Velčev, i dr.) obrazuje »otečestvenofrontovsku opoziciju« i otvoreno se suprotstavi Bugarskoj komunističkoj partiji i njenoj rukovodećoj ulozi u zemlji, a naročito u armiji. Ova opozicija vodila je borbu protiv otečestvenofrontovskih komiteta, usprotivila se učešću Bugarske u ratu protiv Nemačke, isticala parole protiv novog poretka. Ali, prisustvo sovjetskih snaga u Bugarskoj onemogućilo je uspešno delovanje reakcionarnih snaga i, uopšte, bilo je od ogromnog značaja za učvršćenje i konsolidovanje otečestvenofrontovske vlasti.²²⁾

Vlada Otečestvenog fronta pristupila je stvaranju Bugarske narodne armije (BNA) od dotadašnjih partizanskih jedinica i partizanskog starešinskog kadra, dobrovoljaca, i od vojnika i starešina bivše carske armije. Početkom septembra 1944. u Bugarskoj je u partizanskim jedinicama bilo oko 20.000 partizana, a u gradovima oko 10.000 pripadnika udarnih grupa. Ukupno, sve ove snage brojale su oko 30.000 ljudi. To je bilo jezgro za organizovanje Bugarske narodne armije,²³⁾ čiju su osnovnu snagu ipak činili pripadnici bivše carske armije. Formirane su gardijske jedinice u čiji su sastav do 9. septembra ulazili partizani i pripadnici udarnih grupa, a kasnije samo dobrovoljci. Formiranje jedinica Bugarske narodne armije odvijalo se u složenim uslovima, jer je Bugarska trebalo da nastavi sa vojnim naporima — sada protiv Nemačke — a zemlja se nalazila u teškim ekonomskim prilikama.²⁴⁾ Uticaja je imala i propaganda o nepobedivosti Nemačke koja se i dalje širila, a u nekim sredinama nije shvaćena suština promena nastalih ustankom od 9. septembra; i parola buržoaske reakcije »Za hleb, mir i slobodu« imala je odjeka u nekim vojnim jedinicama, te su dezertiranje i odbijanje odlaska na front postale učestane pojave među pripadnicima bivše carske vojske — sada uključenih u Bugarsku

²¹⁾ Blgarska zemedelska narodna stranka.

²²⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 148—173; »Kratka istorija na Blgarija«, str. 283—289; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 62—66.

²³⁾ »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, Sofija 1958, str. 57 i 76—79.

²⁴⁾ Rošavelov, »Operativnite zadači na blgarskata vojska sled 9. septemvri 1944. godina«, *Voenoistoričeski sbornik*, Sofija 1946, knj. 58, str. 32.

narodnu armiju. Sve je ovo imalo odraza na moral jedinica Bugarske narodne armije, koja je tek prolazila kroz fazu organizovanja.²⁵⁾

Posebno težak problem za organizovanje Bugarske narodne armije predstavljao je starešinski kadar. Provereni partizanski kadrovi pretežno su vršili partijske i političke dužnosti u jedinicama, ali su i ti kadrovi bili i malobrojni i bez vojnog obrazovanja. Zbog toga je u otečestvenofrontovskoj armiji zadržan veliki broj starešinskog kadra carske vojske²⁶⁾ koji je zauzeo čak i najviše komandne dužnosti — glavnokomandujući Bugarske narodne armije, komandanti nekih armija, divizija i nižih jedinica. Za glavnokomandujućeg Bugarske narodne armije postavljen je general Ivan Marinov, dotadašnji komandant 15. okupacione divizije čije je sedište bilo u Bitolju; inače, u vladi Muravieva general Marinov bio je na dužnosti ministra vojnog bugarske fašističke vojske.²⁷⁾

Takav starešinski kadar trebalo je prvo prevaspitati. Neposredno posle septembarskih događaja, a i dugo posle njih, ovi se ljudi nisu mogli lako politički preorijentisati. Bilo je dosta starih oficira koji nisu hteli, niti su mogli, da shvate i usvoje promene i novu ulogu i zadatke armije. Bilo je oficira koji su samo prividno usvojili platformu Otečestvenog fronta, a praktično su sabotirali borbu protiv Nemaca. Proces prevaspitavanja i čišćenja armije od oficira neprijateljski nastrojenih prema novom poretku u Bugarskoj tek je bio započeo i trajao je nekoliko godina; brže sređivanje stanja i odnosa ometali su i reakcionarni krugovi koji su još bili jaki i odupirali se politici i naporima Komunističke partije Bugarske.²⁸⁾

²⁵⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 336—340, Rošavelov, n. č. str. 32.

²⁶⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 213—214.

²⁷⁾ Ta divizija je za vreme čitavog narodnooslobodilačkog rata vrlo aktivno učestvovala u borbama protiv jedinica NOVJ u Makedoniji i izvršila mnogobrojne zločine nad stanovništvom. Pri obrazovanju kabineta Muravieva, general Marinov bio na dužnosti ministra bugarske fašističke vojske (»Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 340); Dimo Kazasov, n. d. str. 762.

²⁸⁾ »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 79—80; K. Kukov »Za rkovodnata rolja na Blgarskata komunističeska partija v Narodnata armija prez 1944—1947.« *Voennoistoričeski sbornik*, br. 1, Sofija 1962, str. 7—9.

U to vreme partijske organizacije u Bugarskoj narodnoj armiji nisu bile organizovane, pored ostalog i zbog toga što je opozicija u otečestvenofrontovskoj vladi bila toliko jaka da rukovodeća uloga Komunističke partije Bugarske nije bila priznata u državnoj upravi sve do II kongresa Otečestvenog fronta, aprila 1948. godine. Partijske organizacije u jedinicama Bugarske narodne armije formirane su tek 1949. godine, a do tog vremena partijski komiteti kroz razne forme nezvanično su rukovodili radom komunista u armiji. Političkim radom u BNA rukovodili su pomoćnici komandanata za politički rad; ove funkcije postepeno su uvedene kao formacijska mesta u jedinicama.²⁹⁾

Pošto su politički ciljevi zahtevali uključivanje Bugarske u antihitlerovsku koaliciju i uključivanje bugarske armije u rat protiv Nemačke, bugarska Vrhovna komanda naredila je 19. septembra da se mobilišu sve nemobilisane divizije, kao i one jedinice koje su se mogle iskoristiti u datoj situaciji. Mobilizacijska gotovost određena je za 26. septembar, ali je na zahtev sovjetske komande pomerena za 24. septembar.

Pri sprovođenju mobilizacije pojavile su se razne poteškoće: carska vojska, razbijena i rastrojena, nalazila se u to vreme po čitavoj Bugarskoj; nije bilo oružja, odeće, obuće, motornih i zaprežnih vozila, goriva i druge opreme; mobilizacijski planovi u mnogim mestima bili su poremećeni mobilizacijama do 9. septembra; neke jedinice koje je trebalo mobilisati bile su daleko od svojih mobilizacijskih mesta; veliki gubici u naoružanju i vojnom materijalu u Srbiji i Makedoniji za vreme povlačenja okupacionih snaga iz Jugoslavije još više su otežavali mobilizaciju. Mobilizacija nije tekla prema planu i zbog političke nepripremljenosti narodnih masa za rat protiv Nemaca.³⁰⁾

Ni koncentracija za ofanzivna dejstva nije izvedena najcelishodnije: neke jedinice već su bile grupisane na granici da bi je štitile od eventualnog nemačkog napada, pa se nisu mogla jednovremeno zadovoljiti oba zahteva — i odbrambeni i ofanzivni. Generalštab je naredio da jedinice

²⁹⁾ K. Kukov, n. č. str. 12—13.

³⁰⁾ Rošavelov, n. č. str. 42—52; »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 338—339.

budu spremne za koncentraciju 1. oktobra od 00,01 čas, a nakon toga ih je trebalo razvesti na određene prostorije za napad.³¹⁾

Svi ovi faktori uticali su na to da su se mobilizacija, koncentracija i operativni razvoj jedinica Bugarske narodne armije, uz najveća naprezanja, jedva mogli sprovesti do početka operacija.

Mobilisano ljudstvo raspoređeno je u 1S pešadijskih i 1 konjičku diviziju, u 2 konjičke brigade, 1 oklopnu (tenkovsku) brigadu i 2 granične brigade.³²⁾ Prosečno brojno stanje divizija iznosilo je 7.000 do 7.500 ljudi.³³⁾

Ocenu o ulozi i zadacima bugarske otečestvenofrontovske vojske i komandnog kadra dao je Georgi Dimitrov u svom govoru u Narodnom sobranju 25. decembra 1945. godine. Po rečima Dimitrova, vojska je u prošlosti bila instrument u rukama bugarske dinastije; i u drugom svetском ratu dvor je naterao vojsku da igra ulogu žandarma hitlerovskih razbojnika na Balkanu protiv jugoslovenske braće. »Otečestveni front, — rekao je Dimitrov, — spasao je vojsku sramote da do kraja bude potčinjena Nemačkoj i vodi bratoubilački rat. Samo je Otečestveni front bio u stanju da reorganizuje i obnovi vojsku, da joj da narodni karakter i da je načini sposobnom da posle 9. septembra okrene oružje protiv Nemaca«. Prema Dimitrovu, od 9. septembra učinjeno je dosta za obnovu, reorganizaciju i političko i borbeno jačanje vojske »...ali još predstoji upo-

³¹⁾ Rošavelov, n. č. str. 52.

³²⁾ Dimitar Raduiov »Prinosot na BNA za osvoboždenieto na Makedonija i Srbija, *Voenoistoričeski sbornik* br. 6/1964, str. 31.

³³⁾ 1. sofijska narodnooslobodilačka gardijska divizija brojala je u to vreme 7.025 ljudi: 297 bivših partizana, 4.479 dobrovoljaca (koji su bili odslužili vojni rok), i 2.249 dobrovoljaca koji nisu dotle bili u vojsci. Brojno stanje gardijskog puka iznosilo je 1.786 ljudi. (Ivan Ivanov: Učastieto na BNA v izgonvaneto na hitlerofašističките okupatore od Balkanite i jugoslavskite veonni istoričari, *Voenoistoričeski sbornik*, br. 1/1962, str. 31—35. Brojno stanje 6. pešadijske divizije bilo je 7.604. (»Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 369). Brojno stanje 1. armije (1. i 2. pešadijska divizija, armijski delovi i jedinice ojačanja) 7. oktobra 1944. iznosilo je 36.548 vojnika. Kad su ovoj armiji potčinjeni i 1. sofijska narodnooslobodilačka divizija, 11. pešadijska divizija i 2. konjička divizija, njeno brojno stanje je iznosilo 73.969 vojnika. (»Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom II, str. 121). Brojno stanje 4. armije iznosilo je oko 15.000 ljudi; kad su joj potčinjeni 7. pešadijska divizija i 2. konjička brigada, imala je oko 30.000 ljudi. (»Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 163).

ran rad da se ona konačno razvije u pravu narodnu vojsku.«³⁴⁾

U govoru oficirima i pitomcima Vojne akademije, Dimitrov je podvukao da su stari monarhofašistički oficiri živeli sa drugim idejama, shvatanjima i pojmovima koje su kultivisali monarh i fašistički režim; te ljude nije tako lako politički preorijentisati niti ih učiniti sposobnim da usvoje sve ono što novo vreme nosi. »Mi se nalazimo, — rekao je Dimitrov, — u teškom, u izvesnoj meri i bolesnom, procesu preporoda, preobražaja naše stare vojske, kojom su komandovali fašisti i tuđi agenti, u narodnu vojsku sa novim idejama, novim idealima. Ovaj proces otpočeo je 9. septembra i sa uspehom se nastavlja, ali još nije konačno završen. . .«³⁵⁾

Septembarske revolucionarne promene izvedene pod rukovodstvom BRP(k) i Otečestvenog fronta otvorile su proces menjanja karaktera vlasti u Bugarskoj, sa čime je počela i promena karaktera organa te vlasti — vojske, sudstva, milicije itd. Ove promene nisu se mogle sprovesti odmah, već su tekle u dugotrajnijem procesu. Pogotovu se u vojsci sve to nije moglo brzo sprovesti; tu je tek trebalo izvršiti dublji zahvat, prevaspitavati kadrove stare carske armije, menjati stara shvatanja o karakteru i ulozi oružanih snaga Bugarske i čistiti armiju od neprijateljskih elemenata. . . Kratko rečeno — rušenje monarhofašističkog režima, septembarski događaji, uspostavljanje otečestvenofrontovske vlasti, međunarodni položaj i unutrašnja situacija u Bugarskoj posle 9. septembra, razoružanje i rasulo bugarskih monarhofašističkih jedinica u Srbiji i Makedoniji, kratko vreme za mobilizaciju i organizovanje nove bugarske narodne armije, nedovoljna politička pripremljenost naroda i vojske da učestvuju u ratu protiv Nemaca, još uvek vrlo jak uticaj buržoazije u državnoj upravi i armiji — sve su to činioci koji su morali imati adekvatan odraz i na moral i na političku i borbenu spremnost jedinica Bugarske narodne armije, i na njihovu svest o potpuno novoj ulozi i zadacima u predstojećim vojnim dejstvima protiv nemačkih snaga u nekim delovima Jugoslavije.

³⁴⁾ Georgi Dimitrov »Dela«, 1947, sv. III, str. 148—168.

³⁵⁾ Govor je održan 17. II 1946. godine. (Georgi Dimitrov, »Dela«, 1947, sv. III, str. 206—211).

NACIONALNI KOMITET
OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE
ODOBRAVA UČEŠĆE JEDINICA BNA
U BORBAMA NA TLU JUGOSLAVIJE

Neposredno posle septembarskog ustanka Bugarska se našla skoro u potpunoj međunarodnoj izolaciji. Sa Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama bila je u ratnom stanju, a sa susednim balkanskim državama u vrlo složenim odnosima. Na zapadu — Jugoslavija; sa narodnooslobodilačkim pokretom Jugoslavije Bugarska je od početka rata pa sve do 9. septembra 1944. bila u neprijateljskim odnosima, a otečestvenofrontovska vlada, iako je imala neposredne kontakte, još nije bila uspostavila čvrste odnose sa jugoslovenskom vladom. Na jugu — Grčka; između Grčke i Bugarske, zbog događaja iz perioda okupacije, izgledi za iskreno sporazumevanje bili su mali. Na severu — Rumunija, sa kojom još nisu postojali nikakvi odnosi. Na istoku — Turska; mada su postojali diplomatski odnosi između ove dve zemlje, držanje bugarskih trupa u toku čitavog rata na granici prema Turskoj stvorilo je uzajamno nepoverenje. Sa Sovjetskim Savezom otečestvenofrontovska Bugarska imala je dobre odnose.

To je, ukratko, bila situacija u kojoj se Bugarska nalazila u jesen 1944. godine. Velika Britanija i SAD odbile su da priznaju Bugarsku za saveznika. Vinston čerčil je 28. septembra 1944. u govoru u Parlamentu rekao da Engleska ne želi Bugare za saveznike i da bugarski narod treba da snosi tešku odgovornost za zločine koje su počinili njegovi fašistički upravljači.

Jedini izlaz za Bugarsku bio je da se što hitnije uključi u antihitlerovsku koaliciju i uđe u rat protiv Nemačke.³⁶⁾ Zato je Georgi Dimitrov 28. septembra 1944. iz Sovjetskog Saveza pisao Centralnom komitetu BRP [k]: »Mi tre-

³⁶⁾ -Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom i, str. 191, 195, 196; Rošavelov, n. č, str. 35.

ba da znamo da će budućnost naše zemlje zavisiti, pre svega, od onog realnog doprinosa koji ćemo sada, kao narod i država, dati u opštim vojnim naporima za što brže razbijanje fašističke Nemačke, za što skoriji završetak rata i uspostavljanje novog, trajnog i pravednog mira³⁷⁾ U tim naporima Bugarskoj je, pored SSSR-a, pomogla i Jugoslavija, dozvolivši da Bugarska narodna armija uzme učešća u završnim operacijama protiv nemačkih snaga na delu teritorije Jugoslavije, iako nije bilo potpisano primirje saveznika sa Bugarskom,³⁸⁾ predstavnici nove Jugoslavije bili su spremni da sa predstavnicima otečestvenofrontovske Bugarske razgovaraju o uzajamnoj saradnji.

Jugoslovensko rukovodstvo, sa predsednikom Nacionalnog komiteta Jugoslavije i sekretarom Centralnog komiteta KPJ i komandantom Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, Josipom Brozom Titom na čelu, našlo se sada pred teškim problemom: kako će makedonski i srpski narod primiti bugarske otečestvenofrontovske trupe na jugoslovenskoj teritoriji? Pune tri i po godine taj je narod trpeo najcrnji teror pod bugarskim okupatorom. I kako sada objasniti tom izmučenom narodu da ova vojska, iako je bugarska, nije neprijateljska? Kako objasniti da sada narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije i Bugarska narodna armija imaju zajednički cilj, kao što su imali zajednički cilj jugoslovenski i bugarski partizani? Jugoslovensko rukovodstvo moralo je sa makedonskim i srpskim rukovodstvom dobro razmotriti ovaj problem i naći rešenje, tim više što je bilo kategoričkih mišljenja da će ova saradnja s Bugarima biti od veće štete nego koristi.³⁹⁾ No, i pored svih tih teških okolnosti, jugoslovensko rukovodstvo odobrilo je učešće jedinica Bugarske narodne armije protiv nemačkih snaga u završnim operacijama na teritoriji Jugoslavije. Naravno, ovakvu odluku jugoslovensko rukovodstvo nije donelo zbog toga što narodi Jugoslavije nisu mogli tih poslednjih meseci rata, u sklopu opšteg razvoja vojno-političke situacije na

³⁷⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom, 1 str. 191.

³⁸⁾ Primirje između saveznika (Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i SAD) sa Bugarskom potpisano je 28. oktobra 1944. godine. (»O novoj Bugarskoj«, Priručnik za političke radnike br. 1/1945. Propagandno odeljenje NOV i POJ — tekst sporazuma, str. 72—75).

³⁹⁾ »Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji 1941—1944«, Beograd 1950, str. 139.

evropskom ratištu, sopstvenim snagama razbiti neprijatelja koji je već bio izgubio rat a jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije držale skoro tri četvrtine oslobođene jugoslovenske teritorije sa već uspostavljenom revolucionarnom narodnom vlasti; ovakvu odluku jugoslovensko rukovodstvo donelo je zbog toga što je smatralo da otečestvenofrontovskoj Bugarskoj i bugarskom narodu treba pružiti mogućnost da se uključe u antihitlerovsku koaliciju, pa makar to bilo i na kraju rata. Odlučujući se na ovaj korak, Komunistička partija Jugoslavije bila je svesna da će morati uložiti velike napore i izvršiti ogroman partijski i politički uticaj kako bi srpskom i makedonskom narodu, i borcima narodnooslobodilačke vojske, objasnila karakter nove otečestvenofrontovske Bugarske i ulogu njene nove armije. Komunistička partija Jugoslavije uspeła je da svojim ogromnim autoritetom ubedi široke narodne i partijske mase da moralnu podršku otečestvenofrontovskoj Bugarskoj treba shvatiti kao izraz internacionalističke solidarnosti i kao gest dobre volje da se među balkanskim državama uspostave dobrosusedski odnosi.

Pri povratku maršala Tita iz Moskve,⁴⁰⁾ na molbu otečestvenofrontovske vlade Bugarske, u Krajovi, u Rumuniji, održan je 5. oktobra 1944. sastanak između predsednika Nacionalnog komiteta Jugoslavije, maršala Tita, i delegata bugarske vlade Otečestvenog fronta sa Dobri Terpeševim i P. Todorovim na čelu. Maršal Tito je usvojio molbu bugarske delegacije i u ime Nacionalnog komiteta Jugoslavije odobrio učešće jedinica Bugarske narodne armije u borbi protiv nemačkih jedinica na delu teritorije Jugoslavije. U znak zahvalnosti, delegati Bugarske izrazili su spremnost da učine » ... sve za ispravljanje nepravdi koje su narodima Jugoslavije počinili reakcionarni fašistički elementi bugarske vlade i da će se u punoj meri založiti da se norma-

Vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito vodio je u Moskvi, septembra 1944. godine, razgovore sa sovjetskim predstavnicima; sovjetsko rukovodstvo zamolilo je maršala Tita da se založi da Nacionalni komitet Jugoslavije odobri privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, koja se graniči sa Mađarskom; istaknuto je da će sovjetske trupe biti povučene pošto izvrše svoje operativne zadatke; razgovarano je i o zajedničkim operacijama Crvene armije i NOVJ na delu Jugoslavije radi uspešnijeg razvoja sovjetskih ofanzivnih dejstava protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj. Po svim pitanjima postignuta je saglasnost. Povodom tih razgovora izdat je zajednički kominike koji je objavila sovjetska agencija TASS 28. septembra 1944. godine. (»Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 297).

lizuju odnosi između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu pune i bratske solidarnosti«. ⁴¹⁾

Ne samo bugarski delegati u Krajovi, već i Centralni komitet BRP(k) i istaknuti partijski i politički rukovodioci otečestvenofrontovske Bugarske, visoko su cenili ovaj prijateljski, internacionalistički i velikodušni gest maršala Tita i jugoslovenskog rukovodstva.

U pismu od 2. novembra 1944. godine ⁴²⁾ Centralni komitet BRP(k) odaje priznanje Josipu Brozu Titu što je stvorio jugoslovensku narodnooslobodilačku armiju koja je davala teške udarce nacifašističkim snagama i dala ogroman doprinos za njeno uništenje na Balkanu. Jugoslovenski narodi, kažu u pismu članovi Centralnog komiteta BRP(k), prvi su podigli zastavu za odlučnu narodnooslobodilačku borbu protiv hitlerovske Nemačke »i pokazali svim porobljenim i potlačenim narodima put ka slobodi. Na vašem svetlom primeru i naš prevareni i opljačkani narod nadahnjivao se i učio oružanoj partizanskoj borbi protiv Hitlerovih i bugarskih agenata. . .« U pismu se dalje ističe da se bugarski narod oseća krivim prema jugoslovenskim narodima, naročito prema srpskom i makedonskom narodu, što je dozvolio da bugarski fašistički upravljači stvore od Bugarske placdarm za nemačke osvajače, a od bugarske vojske Hitlerovog žandarma na Balkanu, izvršioca bezbrojnih nasilja nad jugoslovenskim narodima koji su se borili za slobodu. »Mi vam dugujemo veliku zahvalnost za pouke i bratsku pomoć koju su naši prvi partizanski odredi dobili

⁴¹⁾ Povodom sporazuma Kabinet predsednika Nacionalnog komiteta Jugoslavije objavio je posebno saopštenje:

»5. oktobra 1944. održan je sastanak između predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita i delegata bugarske vlade Otečestvenog fronta na čelu s ministrom g. Dobri Terpeševim i Petre Todorovim. Razgovori su tekli u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu obostranog razumevanja.

Postignuta je saglasnost:

1. O vojničkoj saradnji u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — nemačkog osvajača;
2. Da će se sva pitanja koja proističu iz savezničkih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije rešavati u duhu bratstva i zajedničkih interesa naroda Jugoslavije i bugarskog naroda . . .«

Dalje je u saopštenju izneta citirana izjava bugarskih delegata.

(AVII, K. GŠ 4, reg. br. 4—4/5; »Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji«, str. 142).

⁴²⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VII, dok. 131.

od vas. . .« U pismu se podvlači da je bugarski narod spreman da učini sve kako bi se što pre izbrisali tragovi prošlosti i prokrčio put za neraskidivo prijateljstvo i bratski savez sa jugoslovenskim narodima.

Dobri Terpešev, predsednik bugarske delegacije na zasedanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije održane od 9. do 12. novembra 1944. godine u Beogradu, još jednom je maršalu Titu izrazio zahvalnost vlade Bugarske što je dozvolio bugarskoj vojsci da zajedno sa jugoslovenskom vojskom učestvuje u borbi protiv nemačkih trupa i na taj način omogući bugarskom narodu da »zbriše onaj krvavi žig koji su mu udarili na čelo bugarski fašisti. Mi činimo sve što je moguće da naša vojska zasluži vaše poverenje«. ⁴³⁾ Ovakvo priznanje izrazio je i Vasil Kolarov 17. septembra 1944. godine podnoseći zahtev za učešće Bugarske narodne armije u borbama protiv nemačkih snaga na teritoriji Jugoslavije. ⁴⁴⁾

Posle potpisivanja sporazuma u Krajovi, došlo je do niza sastanaka između jugoslovenskih i bugarskih vojnih rukovodstava radi dogovora o učešću bugarskih jedinica u predstojećim operacijama.

Situacija na jugoslovenskom ratištu (septembar-oktobar 1944)

Dejstva jedinica Bugarske narodne armije na delu teritorije Jugoslavije počela su oktobra 1944. godine, u vreme kada je sudbina hitlerovske Nemačke već bila rešena, kada su glavninu nemačkih snaga već razbile jedinice Crvene armije, kada su savezničke snage i sa istoka i sa zapada nanosile poslednje udarce ostacima nemačke vojske, kada su u Srbiji, Makedoniji, na Kosovu, u Crnoj Gori, na otocima i jadranskoj obali već počele, ili su bile pri kraju, završne operacije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije za konačno oslobođenje zemlje. Jedinice Bugarske narodne armije uključile su se u te operacije, dobivši određene zadatke, utvrđene na sastancima između jugoslovenskih i bugarskih štabova.

⁴³⁾ »Politika«, 12. novembra 1944.

⁴⁴⁾ Vasil Kolarov, »Protiv hitlerizma i njegovih bugarskih slugu«, Sofija 1947, str. 661—662. (prevod).

Bez obzira na činjenicu što su jedinice Bugarske narodne armije u operativnom pogledu bile potčinjene 3. ukrajinskom frontu, one su dejstvovalе prema planu operacija koji je za konačno oslobođenje zemlje sačinio Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Krajem septembra i početkom oktobra 1944. godine narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je 15 korpusa sa 50 divizija (sredinom oktobra ima 17 korpusa sa 52 divizije), veliki broj brigada, partizanskih odreda i vojno-teritorijalnih jedinica i Korpus narodne odbrane — ukupno preko 400.000 boraca^{*)}, a držala je skoro tri četvrtine oslobođene teritorije Jugoslavije. Na toj teritoriji vodio se svenarodni rat. U Jugoslaviji je postojala izgrađena narodna revolucionarna vlast — od narodnooslobodilačkih odbora u selima pa do Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, najvišeg organa vlasti. Borbu naroda Jugoslavije priznale su sve progresivne snage sveta a jugoslovensko ratište tretirano je kao deo savezničkog fronta.

U to vreme, u jesen 1944. godine, na onom delu fronta u istočnim krajevima Jugoslavije na kome je bilo planirano i učešće jedinica Bugarske narodne armije, dejstvovalе su jake jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, kaljene u toku četvorogodišnjeg rata u neprekidnim borbama protiv okupatora i kvislinga; krajem septembra 1944. godine samo u Srbiji bilo je usmereno prema Beogradu devet divizija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁴⁵⁾

Pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bili su 1. proleterski i 12. korpus (u zapadnoj Srbiji i Šumadiji); 2. korpus (u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini); 3. korpus (u istočnoj Bosni) i 5. korpus (u zapadnoj i srednjoj Bosni). Ostale snage bile su pod neposrednom komandom regionalnih štabova. Pod komandom Glavnog štaba Srbije — 13. i 14. korpus i 2. proleterska divizija; pod komandom Glavnog

*) Već krajem 1944. i početkom 1945. narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije odnosno Jugoslovenska armija brojala je oko 800.000 boraca.

«) »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 274—295; Sovjetski i jugoslovenski istoričari: »Beogradska operacija«, Beograd 1964, str. 68—81; general Petar Bojović, »Izvrtnje istorijske istine«, VIG, br. 6, 1960.

štaba Hrvatske — 4, 6, 8, 10. i 11. korpus; pod komandom Glavnog štaba Slovenije — 7. i 9. korpus i jedinice 4. operativne zone; pod komandom Glavnog štaba Makedonije — 15, 16. i Bregalničko-strumički korpus; pod komandom Glavnog štaba Vojvodine — grupa brigada i partizanskih odreda; pod Operativnim štabom Kosova i Metohije — grupa brigada i partizanskih odreda; pod komandom Štaba Ratne mornarice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bile su jedinice ratne mornarice na Jadranskom moru. Pored ovih snaga, svi štabovi su raspolagali većim brojem samostalnih brigada, te partizanskim odredima i drugim teritorijalnim jedinicama.⁴⁶⁾

Razvoj situacije na savezničkim frontovima, a posebno na Balkanu — izbijanje snaga 3. i 2. ukrajinskog fronta Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku i jugoslovensko-bugarsku granicu, uspešna dejstva jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, sve snažniji razmah oružane borbe u Albaniji i Grčkoj, i otpadanje carske Bugarske iz hitlerovske koalicije — dovelo je u vrlo težak položaj nemačke snage, posebno Grupu armija »E« u Grčkoj. Zbog toga je nemačka Vrhovna komanda bila prinuđena da početkom septembra 1944. odobri Grupi armija »E« povlačenje iz Grčke na sever: u sastavu Grupe armija »E« nalazila su se tri armijska korpusa (22, 68. i 91.), dve samostalne više komande (svaka od po dve divizije), oko 35 do 40 samostalnih bataljona i 100 obalskih baterija. Ukupna jačina ovih nemačkih snaga, prema približnoj proceni, iznosila je oko 350.000 vojnika kopnene vojske, oko 50.000 vazduhoplovaca i 30.000 do 40.000 pripadnika mornarice. Na početku povlačenja pod komandu Grupe armija »E« stavljen je i 21. armijski brdski korpus koji se nalazio u Albaniji. Prema Hitlerovoj direktivi od 3. oktobra, trebalo je da ove nemačke snage organizuju odbranu na »plavoj liniji- Skadar—Skoplje—Klisura i uspostave vezu sa armijskom grupom »Srbija«.

Ali, razvoj događaja poremetio je taj Hitlerov plan.⁴⁷⁾

Krajem septembra 1944. nemačke jedinice na teritoriji Jugoslavije imale su ovaj raspored:

— armijska grupa »Srbija« (korpus »Miler« i korpus »Šnekenburger«) — u Srbiji i Banatu; 11. poljska vazduho-

**) »Beogradska operacija«, str. 79—80.

⁴⁷⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 295—298 i 350.

plovna pešadijska divizija — u rejonu Carevo Selo—Kriva Palanka—Kumanovo—Štip; delovi 22. pešadijske divizije — u rejonu Strumice i u pokretu od Soluna;

— u pokretu iz Grčke: 117. lovačka divizija (sa prednjim delovima kod Đevđelije) i 104. lovačka divizija (sa prednjim delovima kod Bitolja);

— 21. brdski armijski korpus: 181. pešadijska divizija u rejonu Podgorica—Boka kotorska —Bar—Skadar; ostaci 21. SS brdske divizije »Skender-beg« — na Kosovu i u Metohiji i delom u zapadnoj Makedoniji; 297. pešadijska divizija u Strugi i Debru, a glavnina u Albaniji.

U ostalim krajevima Jugoslavije bili su 5. i 15. brdski armijski korpus, 69. specijalni armijski korpus, 97. armijski korpus, jedinice 18. korpusne oblasti i ratna mornarica.

Ukupna jačina nemačkih snaga u Jugoslaviji krajem septembra 1944. godine iznosila je, prema nepotpunim podacima, 14 kompletnih i 8 nekompletnih divizija, veliki broj raznih bataljona i pukova sa oko 270.000 do 300.000 vojnika, i oko 30.000 vojnika u sastavu delova 5 mađarskih divizija — u Bačkoj, Baranji i Međumurju. Ove su se snage u toku oktobra i novembra znatno povećale trupama Grupe armija »E« koje su se izvlačile iz Grčke preko Jugoslavije.⁴⁸⁾

Osim okupatorskih snaga, u Jugoslaviji je bilo i jakih kvislinških formacija — ustaških, domobranskih, četničkih, nedićevskih, belogardejskih, balističkih i muslimanskih (fašistička milicija).⁴⁹⁾

Ukupne snage svih neprijateljskih jedinica iznosile su oko 570.000 do 630.000 vojnika prema 400.000 boraca narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Međutim, zbog raspadanja formacija domaćih izdajnika, i zbog velikog priliva novih boraca u jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, ovaj odnos snaga brzo se menjao u korist narodnooslobodilačke vojske.⁵⁰⁾

⁴⁸⁾ »Beogradska operacija«, str. 81.

⁴⁹⁾ Isto, str. 81.

Isto, str. 81.

U duhu plana Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije da se što pre oslobode Srbija i Beograd, te Makedonija, Crna Gora, Kosovo i drugi krajevi, i poremete nemački planovi za izvlačenje snaga iz Grčke i povezivanje fronta s armijskom grupom »Srbija«, bugarska 1, 2. i 4. armija dobile su zadatak da učestvuju u borbama na području Leskovac—Niš i u borbama u istočnoj Makedoniji. Na područjima u kojima se predviđalo učešće jedinica Bugarske narodne armije deštvovala su jake snage narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije: 13. korpus i delovi 14. korpusa, 2. proleterska divizija, Bregalničko-strumički korpus i delovi 16. korpusa. Ostale snage narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bile su raspoređene ovako: 14. korpus sa sovjetskom 57. armijom u borbama za oslobođenje dela istočne Srbije; 1. proleterski i 12. korpus sa delovima 3. ukrajinskog fronta u borbama za oslobođenje istočne Šumadije i Beograda; 15. korpus za oslobođenje zapadne Makedonije; 16. korpus za oslobođenje doline Vardara, sa Velesom i Skopljem; 2. korpus za oslobođenje Crne Gore i Sandžaka; 8. korpus za oslobođenje Dalmacije..⁵¹⁾

*Niska operacija i borbe na Kosovu
(oktobar-novembar 1944.)*

Komandant arimijske grupe »Felber«, da bi održao moravsko-nišavsku dolinu i prihvatio snage iz sastava Grupe armija »E« koje su se iz rejonu Skoplja probijale preko Kumanova, krajem septembra uputio je iz Šumadije u rejon Niša 7. SS diviziju »Princ Eugen« (bez 14. puka).

Odmah po dolasku 7. SS divizije oživela je neprijateljska aktivnost u dolini Južne Morave. Manje nemačke jedinice iz Stalača i četničke snage iz rejonu Aleksinca težile su da obezbede komunikaciju Niš—Stalać, a nemačka 11. vazduhoplovno-pešadijska divizija, po izbijanju u rejon Kumanova, ugrozila je Vranje. Radi obezbeđenja Niša, 7. SS divizija preduzela je 2. oktobra nastupanje prema Vlasotincu, savladala otpor 8. i 10. brigade 22. divizije narodnooslobodilačke vojske i jednog bugarskog puka, i 6. ok-

⁵¹⁾ Isto, str. 123—124.

tobra zauzela Vlasotince organizujući odbranu na liniji Vlasotince—Ravna Dubrava. Jedinice 22. divizije narodnooslobodilačke vojske povukle su se prema Babičkoj gori, severoistočno od Leskovca. Istovremeno, u prodoru iz Niša prema Beloj Palanci, nemačka kolona jačine puka izbila je u visinu Bele Palanke i Draževa i na toj liniji organizovala odbranu.⁵²⁾

Vrhovni komandant narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, ceneći strateški značaj Niša i doline Južne Morave za dalji razvoj operacija, naredio je 6. oktobra komandantu Glavnog štaba Srbije da pripremi 13. korpus narodnooslobodilačke vojske za brzo oslobođenje Niša, tog važnog komunikacijskog čvora na Balkanu. U naredbi je naglašeno da se napad na Niš mora izvršiti kad i napad na Beograd kako bi se Nemcima onemogućilo manevrisanje snagama koje su držale ova dva najvažnija uporišta. Na Beograd su upućene glavne snage NOVJ.

Plan za zauzimanje Niša, donet u Krajovi, detaljno je razrađen 7. oktobra u Pirotu, u Štabu 13. korpusa narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁵³⁾ Zamisao operacije bila je sledeća: zatvarajući južnomoravski pravac kod Vranja i Bujanovca s juga, i u rejonu Stalaća sa severozapada — izolujući snage protivnika u rejonu Vranja, Leskovca i Niša — jugoslovenske i bugarske jedinice imale su zadatak da usaglašenim dejstvima okruže i unište snage neprijatelja u rejonu Niša.

Trebalo je da 13. korpus i deo snaga 14. korpusa narodnooslobodilačke vojske okruže Niš s juga, zapada i severa i da zajedno sa sovjetskim jedinicama 1. gardijskog utvrđenog rejona 3. ukrajinskog fronta napadnu niški garnizon. Deset jugoslovenskih partizanskih odreda koji su dejstvovali u tim rejonima dobili su zadatak da pojačaju napade na neprijateljske komunikacije. Druga proleterska divizija narodnooslobodilačke vojske imala je zadatak da

⁵²⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 303—304.

⁵³⁾ Knjiga depeša Glavnog štaba Srbije, AVII, k. 184, dok. br. 20—14/1; -Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 304.

dejstvuje na komunikacijama u dolini Južne Morave severozapadno od Niša.

Druga bugarska armija imala je zadatak da zatvori obruč oko Niša i da grad napadne sa istoka i jugoistoka. Na pravcu Surdulica—Vranje—Bujanovac jedna bugarska divizija i 46. divizija narodnooslobodilačke vojske bile su dužne da sprečavaju povlačenje neprijateljskih snaga iz Grčke i Makedonije i da štite levi bok jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i bugarske 2. armije koje su dejstvovala u pravcu Niša.⁵⁴⁾

Operacije prema ovom planu Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije počele su 8. oktobra. Na Vlasotince je sa severa napadala 22. divizija narodnooslobodilačke vojske; predviđeno je bilo da joj sadejstvuje 31. pešadijski puk bugarske 12. divizije. Međutim, bugarske snage nisu sadejstvovala, te je 22. divizija u dvodnevnom borbama pretrpela prilične gubitke. Nadirući prema Vlasotincima, 1. vlasotinačka brigada narodnooslobodilačke vojske prodrla je 10. oktobra do severnog dela grada, a zatim je zajedno sa tenkovskim pukom bugarske oklopne brigade, koji je toga dana uveden u borbu, i uz podršku sovjetske avijacije, oslobodila Vlasotince. Nemci su se povukli prema Leskovcu, na levu obalu Južne Morave. U međuvremenu, ostale jedinice 22. divizije narodnooslobodilačke vojske, nadirući prema Babičkoj gori, oslobodile su noću između 10. i 11. oktobra sela Stupnicu, Jasenovo, Gornju i Donju Kupinovicu. Pridržavajući se zajedničkog plana, 47. divizija narodnooslobodilačke vojske napala je 10. oktobra neprijatelja u Leskovcu i ovladala spoljnom linijom odbrane, što je primoralo nemačke snage da noću između 10. i 11. oktobra počnu izvlačenje prema Nišu. Posle kraćih borbi sa nemačkom zaštitnicom, 15. brigada 47. divizije narodnooslobodilačke vojske 12. oktobra u 11 časova oslobodila je Leskovac. Sat kasnije, u 12 časova, prešao je Moravu izviđački bataljon bugarske oklopne brigade, a kasno uveče stigla je i oklopna brigada.

Osmog oktobra jedinice bugarske 2. armije potisnule su prednje delove nemačkih jedinica i izbile ispred Kalne,

»Beogradska operacija«, str. 182—183; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 304—305; »Otečestvenata vojna na Blgarija«, tom I, str. 341.

Bele Palanke i Ravne Dubrave. Sa ove linije bugarske jedinice prešle su u napad, ali do 11. oktobra nisu uspele da probiju nemačku odbranu. Front je neznatno pomeren na pravcu 6. i 4. divizije — prema Beloj Palanci i Ravnoj Dubravi. Štab 3. ukrajinskog fronta intervenisao je zbog neaktivnosti bugarskih jedinica i naredio bugarskoj 2. armiji da se jače angažuje u borbama na pravcu Niša.⁵⁵⁾

Nekako istovremeno, 10. oktobra, štab 22. divizije obavestio je štab 13. korpusa narodnooslobodilačke vojske da »... Bugari ne dozvoljavaju da predemo ispred njih. Prete da će pucati na nas ako budemo prešli. Komandant 31. bugarskog puka otvoreno radi u korist Nemaca...«⁵⁶⁾

Komandant 13. korpusa narodnooslobodilačke vojske odmah obaveštava Glavni štab Srbije da je nastupanje 22. divizije znatno otežano sporim nastupanjem Bugara i da je komandant bugarskog 31. puka izjavio da ne dejstvuje jer još nije dobio naređenje za napad; predlaže, da bi se bugarski vojnici pokrenuli, da se u njihove jedinice upute sovjetski ili jugoslovenski oficiri.⁵⁷⁾

Rukovodeći operacijama za oslobođenje Niša, i želeći da spreči nesmetano izvlačenje nemačkih jedinica iz Niša, Glavni štab Srbije naredio je da: 22. divizija dejstvuje desnom obalom Južne Morave i izbije na Barbašku reku; 24. divizija oslobodi sela Doljevac, Mekiš, Balajnac, Aleksandrovo i Potok; 2. proleterska divizija južno od Stalača da preseče komunikaciju Niš—Beograd. Dejstvujući prema ovom naređenju, 22, 24. i 47. divizija izbile su 11. oktobra na liniju Barbaška reka—Pukovac—Mekiš—Aleksandrovo—Potok. Izbivši na oko 9 km zapadno i 15 km južno od Niša, jugoslovenske snage našle su se u povoljnom položaju za napad na grad.

⁵⁵⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 305.

⁵⁶⁾ AVII, k. 1051, reg. br. 2—21/5.

⁵⁷⁾ U depeši stoji: »22. divizija se i danas nalazi zapadno od komunikacije Vlasotince — Ravna Dubrava na položajima Crnotovo — Crna Bara — Vita Kruška. Zbog toga što Bugari skoro ne kreću napred i naše moramo zadržati. Pored toga među bugarskim komandantima ima još priličan broj u najmanju ruku sabotera. Komandant 31. puka, koji se nalazi na našem krilu, kaže da čak ni naređenje za napad nije dobio. Interesovali smo se i kod njihovog štaba armije. Ako se misli da se Bugari poteraju u borbu, onda treba u njihove štabove da dođe veći broj sovjetskih ili naših oficira. Inače, nemački jedan bataljon je u stanju da njihovu čitavu diviziju zadržava kolikogod hoće... (AVII, k. 184, reg. br. 30—14/1).

Posle intervencije Štaba 3. ukrajinsko fronta, jedinice bugarske 2. armije prešle su 11. oktobra ponovo u napad. U međuvremenu, Nemci su se povukli nešto zapadnije, na liniju Jalovik Izvor—Draževo—Toponica—Veliki Vrtop—Gornje Dragovlje, ostavljajući na ranijim položajima zaštitne delove. Toga dana, bugarska 9. divizija ovladala je selima Kalnom i Jalovik Izvorom, 6. divizija zauzela Belu Palanku i izbila na liniju Novo Selo—Duboka padina, a 4. divizija ovladala selom Ravna Dubrava i do mraka dostigla liniju Veliki Krčimir—Popovo guvno. Za to vreme se 12. divizija prebacila u rejon Leskovca, a oklopna brigada južno od Brestovca. Tako su bugarske jedinice 11. oktobra bile udaljene od Niša oko 32 do 35 km.⁵⁸⁾

Radi usklađivanja dejstava sa bugarskim jedinicama, Glavni štab Srbije naredio je svojim divizijama, koje su bile znatno bliže Nišu, da napredovanje usklade prema nastupanju jedinica bugarske 2. armije.

U međuvremenu, zbog teškog položaja nemačkih jedinica u istočnoj Srbiji, i zbog povlačenja jedinica Grupe armija »E« dolinom Ibra (jer im je dolina Morave bila presečena), komandant 7. SS divizije »Princ Eugen« odlučio je da napusti Niš i preduzme odstupanje preko Južne Morave ka Prokuplju i dalje na zapad. Izvlačenje ovih nemačkih snaga pod zaštitom slabijih delova i artiljerije koja je dejstvovala iz Niša, počelo je noću između 11. i 12. oktobra i nastavilo se sutradan. Zapadno i jugozapadno od Niša 47. divizija narodnooslobodilačke vojske vodila je vrlo teške borbe protiv nemačkih jedinica i, uz podršku artiljerije bugarske oklopne brigade, 13. oktobra zauzela Kočane i čečinu; 24. divizija narodnooslobodilačke vojske na odseku Doljevac—Mramor odbila je pokušaj nemačkih jedinica da se probiju ka Prokuplju. Glavnina 7. SS divizije izvršila je 13. oktobra pritisak na 24. diviziju i probila se ka Aleksandrovu; da bi sprečila dalji prodor, 47. divizija prešla je reku Toplicu i zadržala nemačke snage koje su već prodrle prema Jugbodanovcu.

Komanda 7. SS divizije izvukla je svoje glavne snage prema Prokuplju ostavljajući u Nišu slabije zaštitne delove. Ovo su iskoristile 22. divizija narodnooslobodila-

⁵⁸⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2. str. 306—307.

čke vojske i bugarske jedinice: potiskujući nemačke slabije zaštitne delove, 10. i 12. brigada 22. divizije narodno-oslobodilačke vojske prodrle su 14. oktobra oko 11 časova u južni i jugoistočni deo grada, a u 13 časova u centar grada; zatim su u Niš prodrle 26. i 8. caribrodsko brigada 1,— uz sadejstvo 23. brigade 45. divizije, tenkova sovjetske 223. divizije koji su prodrli sa severa, i bugarske 6. divizije koja je prodrla sa istoka — oko 16 časova potpuno oslobodile grad.⁵⁹⁾

Za to vreme, glavnina 7. SS divizije, probijajući se ka Prokuplju, naišla je na otpor 47. i 24. divizije narodno-oslobodilačke vojske, koje su je okružile na prostoru između Mramora i Jugbogdanovca. Okružene nemačke snage napala je sovjetska avijacija, a zatim su ih jedinice 47. i 24. divizije, uz podršku dva bataljona bugarske oklopne brigade iz rejonu Merošinskog brda, potpuno razbile. Samo mali deo nemačkih snaga, uglavnom iz sastava 13. puka 7. SS divizije, uspeo je da se probije ka Prokuplju; ostali su bili uništeni ili zarobljeni, ili su uspeali da se povuku ka planini Jastrebac ostavljajući skoro svu ratnu opremu.⁶⁰⁾

Dok su se vodile borbe u rejonu Niša, 46. divizija narodnooslobodilačke vojske i delovi bugarske 1. ustaničke divizije nalazili su se na desnoj obali Južne Morave — od Bujanovca do Grdelice — i zatvarale pravac Skoplje—Niš. Istovremeno su pripremale napad na nemačku posadu u Belom Polju (kod Surdulice) i na Vranje. Posle dva napada, 25. i 27. brigada 46. divizije narodnooslobodilačke vojske oslobodile su 11. oktobra 1944. godine Vranje, koje je branio ojačani nemački 122. izviđački bataljon.

Dok su ove snage napadale na Vranje, dva bataljona 2. vranjske brigade, jedan bugarski bataljon, jedna udarna četa i osam bugarskih baterija napali su Belo Polje, koje su žilavo branili oko 400 Nemaca i 100 balista. Noću između 12. i 13. oktobra neprijatelj je napustio Belo Polje i povukao se preko Vladičinog Hana prema planini Kuka-

⁵⁹⁾ AVII, Mikroteka NAV-N-T-311, F-194/242—247, 315—320, 301—302, 321—323, 350—353, 345—349, 365—369, 411—415; Ratni dnevnik Grupe armija F-NAV-N-T-311, F.191, period od 6—20. oktobra 1944; *Zbornik*, tom I, knj. 13, dok. 182; AVII, k. 182, reg. br. 22/1 i 47/1; k. 184, reg. br. 20—7/1; AVII, Mikroteka *Bugarska*, dok. br. 29—32, 42, 47, snimak 95—113; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije», knj. 2, str. 307—309.

»J »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije», knj. 2, str. 308—309.

vici. Ali, bez uspeha: nemačku kolonu su 13. i 14. oktobra sačekale i razbile 27. srpska i 1. surdulička brigada.⁶¹⁾

U toku niške operacije, a naročito posle oslobođenja Niša, neke bugarske jedinice loše su se odnosile prema srpskom narodu i njegovoj imovini. Zbog toga je bilo čak i oružanih sukoba. Niz dokumenata iz tog vremena govori da su bugarski vojnici pljačkali narod i uzimali ratni plen jedinicama narodnooslobodilačke vojske. »Ovakve postupke bugarske starešine pravdale su rečima: Borili smo se, plen je naš, ili: Potrebno je da plen bude naš da bismo podigli mora! vojnicima...« piše u depeši komandanta Glavnog štaba Srbije upućenoj Vrhovnm štabu narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.⁶²⁾

Štab 13. korpusa narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije izvestio je 18. oktobra Glavni štab Srbije:

»Posle likvidiranja neprijatelja, naša 47. divizija postavila je obezbeđenje u cilju sprečavanja pljačke i celu noć kontrolisala sva motorna vozila. Ujutru 15 o.m. bugarske jedinice, među kojima i tenkovska brigada, došle su da izvlače kamione. Tom prilikom između naših stražara koji su imali naređenje da čuvaju vozila, i bugarskih jedinica, došlo je do oružanih sukoba:

a) bugarski vojnici su mitraljezima iz jednog tenka ubili jednog našeg stražara a jednog ranili;

b) u jednom drugom sukobu poginulo je pet bugarskih i tri naša vojnika...«

I u oslobođenom Nišu bugarske jedinice ponašale su se kao da se nalaze na neprijateljskoj a ne na savezničkoj teritoriji. O njihovom držanju u istom izveštaju 13. korpusa piše:

»U samom gradu Nišu u skoro svim magacinima došlo je do sukoba, tako da su na nekim mestima, i pored prisustva naših starešina, bugarski oficiri i vojnici provalili u magacine i odnosili materijal... Bu-

⁶¹⁾ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-194, navedeni ratni dnevnik za period od 6—20. oktobra; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 306.

⁶²⁾ AVII — knjiga depeša Glavnog štaba Srbije, k. 184, reg. br. 20—7/1 i 20—21/1; k. 181, F-6, dok. br. 2; *Zbornik*, tom I, knj. 14, dok. br. 37; Petar Brajović, n. č. str. 98.

garska vojska pri prolazu kroz Niš i za vreme odmora u okolnim selima pljačkala je imovinu tamošnjeg stanovništva. . . Vojnici 6. bugarske divizije prilikom otimanja plena od naših stražara govorili su: Mi smo gospodari Niša. Mi smo se za njega borili i sami ga oslobodili. Celokupan plen pripada nama. . . »⁶³⁾

Zbog ovakvog odnosa jedinica Bugarske narodne armije mnogi štabovi jedinica narodnooslobodilačke vojske tražili su direktnu intervenciju Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Komandant Glavnog štaba Srbije Koča Popović zahtevao je od rukovodstva bugarske 2. armije da naredi svojim vojnicima da prestanu sa pljačkom i nasiljem. Pošto je ovaj zahtev ostao bez rezultata, Koča Popović je zatražio od Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije da bugarska vojska napusti Srbiju i da se što pre povuče u Bugarsku.⁶⁴⁾ Vrhovni komandant, saglasan da je ovako držanje bugarske 2. armije nedopustivo, naredio je 17. oktobra Glavnom štabu Srbije⁶⁵⁾ da bugarske trupe odmah napuste Niš a od sovjetske komande zatražio da bugarske trupe obustave pokret prema Kosovu i napuste teritoriju Srbije ukoliko ne promene držanje prema jedinicama narodnooslobodilačke vojske i srpskom narodu.

Niška operacija, iako dobro zamišljena i taktički dobro postavljena, nije donela rezultate koji su se realno očekivali. Prednost i nadmoćnost nad neprijateljem u ljudstvu, u naoružanju i u tehnici nisu bili iskorišćeni. Posebno su dejstva bugarskih trupa bila spora i neefikasna a bugarske jedinice ispoljile sve nedostatke koji su proizlazili iz moralno-političkog stanja boračkog i, naročito, starešinskog kadra. Vreme izvođenja niške operacije produžilo se bez potrebe, što je pogodovalo snagama Grupe armija »E« koje su se u to vreme svojim čelnim jedinicama nalazile u povlačenju u dolini Ibra. Brži tok razvoja niške operacije omogućio bi, s jedne strane, snagama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i jedinicama Bugarske narodne armije da se ranije prebace u do-

AVII, k. 181, f.6, reg. br. 2; Zbornik, tom I, knj. 14, dok. br. 37.

M) Knjiga depeša Glavnog štaba Srbije, AVII, k. 184, reg. br. 20—7/1.

«) Isto, k. 184, reg. br. 20—12/1.

linu Ibra i napadnu nemačke snage koje su odstupale, a s druge strane, to bi išlo u prilog operacijama jedinica 3. ukrajinskog fronta i jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koje su nadirale ka Beogradu.⁶⁶⁾

Skoro identičnu ocenu operacija bugarske 2. armije dali su i bugarski istoričari u knjizi *Kratka istorijata na Otečestvenata vojna*: »Rezultati dejstva 2. armije u prvom periodu Otadžbinskog rata bili bi veći da se u njenom štabu nisu ugnjezdili zamaskirani fašizirani oficiri sa komandantom armije, generalom K. Stančevim na čelu, koji je kasnije bio osuđen zbog protivnarodne neprijateljske delatnosti. Oni su smišljeno usporavali dejstva armije, nisu blagovremeno organizovali gonjenje neprijatelja i kočili su borbeni elan jedinica.«⁶⁷⁾

Posle završetka niške operacije, jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (22, 24, 26. i 46. divizija, te 2, 3. i 4. kosovsko-metohijska brigada) i bugarska 2. armija produžile su nastupanje ka Kosovu. Komanda Grupe armija »E«, da bi zaštitila otkriveni desni bok svojih trupa, formirala je dve borbene grupe, »Langer« i »Bredov«. Grupa »Langer« imala je zadatak da zauzme Kuršumliju i zatvori pravac Prokuplje—Kuršumlija—Podujevo—Priština,⁶⁸⁾ a grupa »Bredov« da zatvori pravac Bujanovac—Trn—Gnjilane—Priština. Na prostoru između ovih dveju grupa nalazilo se oko 6.000 balista.⁶⁹⁾

Zadatak jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i bugarske 2. armije bio je: da bugarska 2. armija (bez 12. pešadijske i 2. konjičke divizije) nastupa pravcem Kuršumlija—Priština i da ovlada Malim Kosovom; desno od nje da nastupa 24. divizija narodnooslobodilačke vojske (bez 17. brigade) i da oslobodi Vučitrn i Kosovsku Mitrovicu; bugarska 12. divizija i 4. kosovsko-metohijska brigada da nastupaju pravcem Lebane—Medveđa—Priština; 46. divizija narodnooslobodilačke vojske i bugarska 2.

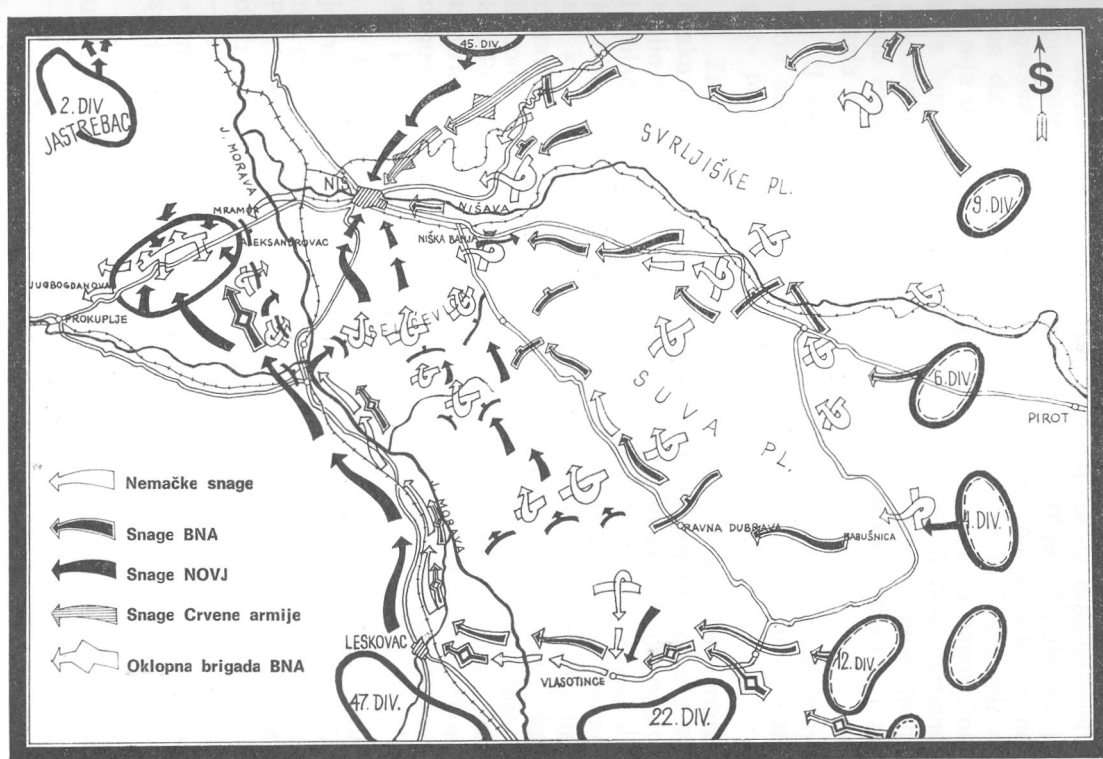
⁶⁶⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 309.

⁶⁷⁾ Misli se na nišku i kosovsku operaciju. (»Kratka istorija na Otečestvenata vojna«, Sofija 1958, str. 196).

⁶⁸⁾ Izjava pukovnika Langer, AVII, NA, K-70a, 6/3a.

⁶⁹⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 374—375.

NIŠKA OPERACIJA

konjička divizija posle zauzimanja Bujanovca da produže nastupanje pravcem Gnjilane—Priština; 2. i 3. kosovsko-metohijska brigada da dejstvuju južno od Bujanovca.⁷⁰⁾

Borbena grupa »Langer« nije uspela da blagovremeno organizuje odbranu istočno od Kuršumlije. Napale su je bugarska 4. divizija i oklopna brigada pa je bila primorana da se povuče južno od Kuršumlijske Banje; ali ni tu nije uspela da organizuje odbranu jer su je ponovo napale bugarske jedinice i 17. brigada 24. divizije narodnooslobodilačke vojske. Sada se grupa »Langer« povukla na liniju Prepolac—Merdare; tu je stabilizovala odbranu i zadržala se sve do 31. oktobra.

U međuvremenu, obe nemačke borbene grupe stavljene su pod komandu general-majora Šolca. Grupa »Langer« pojačana je sa četiri bataljona.

Za to vreme bugarska 12. divizija i 4. kosovsko-metohijska brigada narodnooslobodilačke vojske bez otpora su izbile na liniju Brvenik—Ajkobila; 24. divizija narodnooslobodilačke vojske na teško prohodnom zemljištu savladala je žilav otpor balista ovladavši 23. oktobra linijom Ugljar-ski krš—Krtinjak i selo Kačevac. Odatle je produžila nadiiranje pa je do 28. oktobra ovladala Bajgorom i Pakastićom i ugrozila levi bok i pozadinu nemačkih položaja kod Prepolca i Kosovske Mitrovice. Nemci su odmah izveli kontranapad; bugarska artiljerija nije dejstvovala prema dogovoru, pa se 24. divizija morala povući na liniju Ugljar-ski krš—Krtinjak—Kačevac.

Bugarska 2. armija poslednjih deset dana oktobra bila je neaktivna. Tek 1. novembra počela je ponovo da napada na položaje kod Prepolca, uključivši i oklopnu brigadu. Prodor kod Merdara izvršila je 4. novembra bugarska 4. divizija. Nemci su se povukli na liniju Baraina—Šajkovac—Glavnik—Kodra. Na ovoj liniji, ponovo ojačana grupa »Langer«, zadržala je delove bugarske 2. armije sve dok se jedinice Grupe armija »E« nisu izvukle ka dolini Ibra.

Pošto je ovladala Malim Kosovom, bugarska 2. armija ubacila je u prvi ešalon i 9. diviziju; 24. diviziju narodno-

⁷⁰⁾ D. Komsiev, »Kosovska operacija«, *Voennolstoričeski sbornik*, br. 58, Sofija 1946, str. 99—102.

oslobodilačke vojske smenila je 22. divizija narodnooslobodilačke vojske. Od 8. do 15. novembra vođene su borbe kod visa Kaljina, kod Glavnika i Lužana.

Za to vreme 46. divizija narodnooslobodilačke vojske i bugarska 2. konjička divizija napale su Bujanovac, iz koga je počela da se povlači borbena grupa »Bredov«. Bujanovac je oslobođen 8. novembra. Postepeno se povlačeći, grupa »Bredov« napustila je 16. novembra i Gnjilane, u koje su ušle 25. brigada 46. divizije narodnooslobodilačke vojske i delovi bugarske 2. konjičke divizije.

Posle borbi sa zaštitnicama grupe »Langer« delovi bugarske 2. konjičke divizije i 25. brigada 46. divizije narodnooslobodilačke vojske ušle su 19. novembra u napuštenu Prištinu. Osmu brigadu 22. divizije narodnooslobodilačke vojske zauzela je 20. novembra Vučitrn, a 22. novembra bugarska oklopna i 12. brigada ušle su u Kosovsku Mitrovicu. Odatle je 22. divizija narodnooslobodilačke vojske produžila nastupanje prema Raškoj, a bugarska 2. armija povučena je na prostor Leskovca i Niša.⁷¹⁾ Izbijanjem na Kosovo polje, jedinice narodnooslobodilačke vojske i bugarske 2. armije dostigle su operativni objekat, ali nisu uspele da nanesu osetnije gubitke glavnim snagama Grupe armija »E« koje su se povlačile iz Grčke i Makedonije.⁷²⁾

Dejstva u istočnoj Makedoniji (početak oktobra — sredina novembra)

U toku povlačenja bugarskih okupacionih snaga iz Makedonije, nemačka Vrhovna komanda i komanda Jugoistoka preduzele su hitne mere da Makedoniju stave pod svoju kontrolu i preuzmu obezbeđenje glavne komunikacije u dolini Vardara, komunikacije Solun—Skoplje—Beograd, toliko važne za snage Grupe armija »E« u Grčkoj. Još 7. septem-

⁷¹⁾ »Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944—1945«, Beograd, 1957, str. 197—201.

⁷²⁾ Prema oceni nemačkih komandanata, postojali su dobri uslovi da se one-mogući relativno uspešno povlačenje nemačkih snaga. Na delu fronta na kome su dejstvovalе bugarske jedinice, Langer je rekao: »Neuspesi Bugara u ovim borbama uprkos njihove ogromne nadmoćnosti u trupama, oružju i municiji . . . bili su posledica u prvom redu sporog i neodlučnog rada vodstva odgovornih štabova i slabog borbenog duha armije«. Izjava pukovnika Langer, AVII, NA, K-70a, 6/3a.

bra 1944. godine general-feldmaršal von Vajks preneo je Hitlerovo naređenje da se prostor Jugoistoka mora braniti do poslednjeg vojnika, bez obzira što se težište dejstava nemačkih snaga sada prebacuje sa teritorije Grčke na srednji i severni Balkan.⁷³⁾ Već sledećeg dana naređeno je komandi Grupe armija »E« da preuzme komandovanje u Makedoniji i obezbedi odbranu makedonsko-starobugarske granice, zaključno do Klisure. U tom cilju, za komandanta Makedonije sa sedištem u Skoplju, postavljen je general-pukovnik Šojerlen, a za komandanta armijskog pozadinskog rejonu, general-pukovnik Gulman.⁷⁴⁾

Nemačka komanda morala je vrlo brzo da radi ne samo da bi zaposela ovaj prostor već, važnije od toga, da bi posela jugoslovensko-bugarsku granicu radi obezbeđenja boka Grupi armija »E«; naime, Nemcima su pretile dve opasnosti: prva, upad sovjetskih i bugarskih trupa preko granice i spajanje sa jedinicima narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije; druga, presecanje vardarsko-moravske magistrale i odsecanje snaga u Grčkoj.⁷⁵⁾

General Šojerlen je 7. septembra u Skoplju obrazovao Nacionalni makedonski komitet i preko radija proklamovao formiranje narodne milicije, obezbeđenje i održavanje reda, uredno snabdevanje, funkcionisanje privrednih i finansijskih organa, vraćanje svih službenika na radna mesta, otvaranje trgovinskih radnji i zadržavanje leva kao novčane jedinice.⁷⁶⁾

Zbog obezbeđenja jugoslovensko-bugarske granice na makedonskom prostoru, na kojoj je već počelo prebacivanje nemačke 11. i 22. pešadijske divizije iz Grčke, Nemci su tamo hitno uputili sve raspoložive jedinice; za obezbeđenje komunikacija u zapadnoj Makedoniji nemačka komanda je angažovala jake balističke snage, kojima je obećavana »Velika Albanija« sa Skopljem i Kumanovom. Jednovremeno, komanda Grupe armija »E«, pojačavajući snage u Makedoniji, težila je da prednjim delovima odbaci jedi-

») AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/297—298. Ova naredba je izdata zbog psihoze koja je zahvatila jedinice kada je počela evakuacija delova iz Grčke radi pojačavanja nemačkih snaga u Jugoslaviji.

⁷⁴⁾ Isto, NAV-N-T-311, F-193/327.

Isto, NAV-N-T-311, F-193/380—387.

») Isto, NAV-N-T-311, F-193/488 i 315—320.

nice narodnooslobodilačke vojske sa glavnih komunikacija i tako svojoj glavnini obezbedi što povoljnije uslove za povlačenje iz Grčke.

S obzirom na jačinu, raspored i namere Nemaca, Glavni štab narodnooslobodilačke vojske Makedonije naredio je potčinjenim jedinicama da iznenadnim dejstvima duž komunikacija i odbranom raskrsnica puteva usporavaju pokrete nemačkih jedinica. Naročita pažnja posvećena je komunikacijskoj magistrali Solun—Đevđelija—Skoplje, prema kojoj su uglavnom bile i orijentisane jedinice narodnooslobodilačke vojske. Prema naređenju Vrhovnog štaba, uz podršku savezničke avijacije, jedinice narodnooslobodilačke vojske u prvoj dekadi septembra izvele su niz napada na železničku prugu Đevđelija—Skoplje, nanoseći nemačkim jedinicama osetne gubitke, a srušeni mostovi i pruge znatno su usporavali transport trupa i materijala iz Grčke. Najznačajnije borbe vođene su oko Prilepa protiv nemačkih borbenih grupa »Gulman« i »Pabst«, zatim u rejonu Kavadarca protiv jedinica 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije koja se prebacivala radi zaposedanja jugoslovensko-bugarske granice, te borbe na komunikaciji Ohrid—Resen—Bitolj—Prilep i na komunikacijama Struga—Debar i Ohrid—Kičevo; ove borbe i stalni napadi na prugu i drum Prilep—Veles—Skoplje—Kumanovo—Vranje znatno su usporavali povlačenje nemačkih trupa.⁷⁷⁾

U nastojanju da što pre zatvore operacijske pravce koji iz Bugarske vode u dolinu Vardara, zaposednu granicu i stave pod svoju kontrolu sve komunikacije u istočnoj Makedoniji, nemačke jedinice formiraju borbene grupe različitog sastava i napadaju gradove i važnije punktove; nemačka 11. i 22. divizija naišla je u istočnoj Makedoniji na otpor jedinica 50. divizije narodnooslobodilačke vojske koja je držala Strumicu, Berovo i Pehčevo; dve brigade, 13. i 14, kontrolisale su komunikaciju Štip—Kočani. Posle višednevnih borbi na pravcu Štip—Kočani—Carevo Selo, borbena grupa »Ajzele«⁷⁸⁾ posela je položaje zapadno od

»Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 351—353.

⁷⁵⁾ Sastav grupe: 1. bataljon 21. lovačkog puka; 3. bataljon SS-7; 3. divizion 11. artiljerijskog puka. (AVII, Mikroteka NAV-N-T-311, F-193/449—451, 481—487, 546—552, 576—582, 597—599, 648—651, 642—647 i 678—684).

Carevog Sela. U rejonu Kočana zaposeo je položaje nemački 1. bataljon 22. lovačkog puka, a borbena grupa »Pabst« razmestila se u Štipu. Na taj način zatvoren je bregalnički pravac Carevo Selo—Kočani—Štip.

Nemci su 18. septembra u nadiranju sa pravca Dojrana i Valandova napali na Strumicu koju je branila 4. makedonska brigada i jedinice komande mesta. Nemački 2. bataljon 16. grenadirskog puka ušao je u grad, a brigada se sa jedinicama komande mesta uz osetne gubitke povukla na Ogražden-planinu. Pošto je ustanovljena veza sa štabom bugarskog 48. pešadijskog puka i 2. konjičke brigade⁷⁹⁾ dogovoreno je da se zajednički napadne na Strumicu 21. septembra. U gradu se nalazila samo nemačka borbena grupa »Zifgen«.⁸⁰⁾ Sutradan, 22. septembra, oslobodilačke snage ponovo su ovladale Strumicom; nastavljajući nastupanje ka Valandovu, jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i jedinice Bugarske narodne armije posele su položaje kod sela Kosturina. Ali, da bi povratio Strumicu, štab nemačke 22. divizije ujutro 26. septembra uvodi u borbu 16. grenadirski puk i 122. tenkovski bataljon, a nešto kasnije i 65. puk. Pod pritiskom nemačkih jedinica, bugarski 48. pešadijski puk i 2. konjička brigada napuštaju položaje, a da o tome nisu obavestili 4. makedonsku brigadu, i u neredu se povlače ka jugoslovensko-bugarskoj granici (Novo Selo—Smolare). Prepuštena samoj sebi, 4. brigada se probija kroz već zatvoren obruč i uz osetne gubitke povlači u rejon Nova Mala, severno od Strumice. Posle ovladavanja Strumicom, štab nemačke 22. divizije uputio je 3. bataljon 65. grenadirskog puka da zaposedne bugarsku granicu istočno od Novog Sela. Za ovo vreme vođene su borbe kod Berova koje je dva puta prelazilo iz ruke u ruku, da bi ga 5. oktobra nemački 16. grenadirski puk ponovo zauzeo i uspostavio vezu sa nemačkim jedinicama kod Carevog Sela.⁸¹⁾

⁷⁹⁾ Posle povlačenja bugarske 5. okupacione armije iz Makedonije ove jedinice su zadržane na graničnoj liniji u rejonu Novog Sela (kod Strumice) radi zahtevanja granice.

⁸⁰⁾ Sastav borbene grupe Zifgen: 2. bataljon 16. grenadirskog puka sa 7. 8. četom, dve baterije topova i delovi tvrđavskih pionira. (AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311 F-193/803—809).

⁸¹⁾ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/803—809, 886—889, 934—936, 928—933 1042—1046, 1076—1078, 1070—1075, 1086—1088; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije« knj. 2, str. 353—354.

Zauzimanjem Strumice, Berova, Pehčeva i Carevog Se-
la, nemačka 22. divizija ovladala je komunikacijom Dojran—
—Strumica—Štip—Skoplje i zatvorila bregalnički i strumi-
čki pravac. U isto vreme, njene jedinice smenjuju 21. lo-
vački puk 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije koji odlazi
u rejon Kočana.

Sve do početka borbi za konačno oslobođenje Make-
donije, jedinice 50. divizije narodnooslobodilačke vojske
Jugoslavije napadaju nemačka uporišta i važne komunika-
cije.

Dok su jedinice 41, 49. i 50. divizije narodnooslobodi-
lačke vojske vodile borbe sa delovima Grupe armija »E«
i nemačkim jedinicama koje su upućivane kao pojačanje
u Srbiju, 42. divizija narodnooslobodilačke vojske, u rejonu
Skoplja, i 48. divizija, u rejonu Kičevo—Debar, vodile su
svakodnevne borbe protiv balista i Nemaca.

I na kumanovsko-vranjskom području vode se svako-
dnevne borbe protiv balista i nemačkih jedinica 11. vaz-
duhoplovno-pešadijske divizije koja je takođe žurila da po-
sedne jugoslovensko-bugarsku granicu i obezbedi pravac
Kriva Palanka—Kumanovo—Skoplje. Posle višednevnih bor-
bi u rejonu Krive Palanke protiv bugarskih jedinica koje su
zatvarale granicu, borbena grupa »Folkhart« izbila je 16.
septembra istočno od Krive Palanke i počela da utvrđuje
položaje.⁸²⁾ Bobrena grupa »Orizele« posle višednevnih
borbi ovladala je 29. septembra visovima severoistočno od
Kratova.⁸³⁾ Tako je nemačka 11. divizija zatvorila pravac
Kriva Palanka—Kumanovo—Skoplje.

* * *

Zbog velikog priliva novih boraca, Glavni štab Make-
donije doneo je krajem septembra 1944. odluku da u što
kraćem roku organizaciono učvrsti jedinice i formira nove
i veće, koje bi bile sposobne i za veća operativna dejstva.
Do sredine oktobra Glavni štab Makedonije raspolagao je
sa 3 korpusa — 7 divizija, 22 pešadijske brigade, 4 arti-
ljerijske brigade, 1 konjičkom brigadom, inženjerijskim i
drugim jedinicama. Pored ovih operativnih jedinica, u sva-

Arhiv VII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/473—476, 481—487, 546—552,
571—573, 576—582, 597—599, 642—647, 941—943.

⁸³⁾ Isto, NAV-N-T-311, F-193/1126—1130.

kom mestu postojale su teritorijalne čete, udarne i diverzantske grupe, kojima je bilo obuhvaćeno skoro čitavo aktivno stanovništvo.

Početkom oktobra 1944, po odobrenju Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, održano je nekoliko sastanaka između makedonskih i bugarskih rukovodilaca. U skladu sa dogovorom u Kragjovi i planom operacija Glavnog štaba Makedonije za konačno oslobođenje Makedonije, usklađena su i dejstva bugarske 1. i 4. armije u istočnom delu Makedonije.

Na osnovu operacijskog plana Glavnog štaba Makedonije, jedinicama su postavljeni sledeći zadaci:

- bugarska 4. armija dejstvuje sa Bregalničko-strumičkim korpusom narodnooslobodilačke vojske na bregalničkom i strumičkom pravcu;

- 16.korpus i 50. divizija narodnooslobodilačke vojske oslobađaju Veles i Skoplje, a delom snaga sadejstvuju bugarskoj 1. armiji na krivorečkom pravcu: Kriva Palanka—Kumanovo;

- 15. korpus narodnooslobodilačke vojske oslobađa zapadnu Makedoniju.⁸⁴⁾

Dejstva na pravcu Kriva Palanka—Kumanovo (krivorečki pravac)

Krivorečki pravac je, radi obezbeđenja boka glavnih snaga Grupe armija »E« koje su se izvlačile dolinom Vardara i sa kojima su vodili borbu 15. i 16. korpus narodnooslobodilačke vojske, zatvarala nekompletna nemačka 11. vazduhoplovno-pešadijska divizija, čiji se deo snaga nalazio u rejonu Bujanovca. Ova divizija bila je ešalonirana po dubini, od Krive Palanke do Kumanova: u rejonu Krive Palanke jedan bataljon, u rejonu Stražin—Dubočica nekompletni puk, na stracinskim položajima i u Kumanovu ostale njene snage. U drugoj polovini oktobra ove snage pojačane su sa još 4 bataljona; Nemci su i sada formirali borbene grupe kombinovanog sastava; u ovaj rejon pre-

⁸⁴⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 356—357; M. Apostolski, n. knjiga, str. 238—239.

bačena je borbena grupa »Ajzele«, a dolazi i borbena grupa »Freh«.⁸⁵⁾

Na ovom pravcu dejstvovala je bugarska 1. armija, u početku sa dve divizije (1. i 2. pešadijska divizija), a od reke Pčinje sa tri divizije (dodata 11. pešadijska divizija).

Bugarska 1. armija,⁸⁶⁾ sa 17. i 18. brigadom Kumanovske divizije narodnooslobodilačke vojske i 8. preševskom i 12. bujanovačkom brigadom, imala je zadatak da nastupa na krivorečkom pravcu. Početak napada određen je za 7. oktobar.

Komanda bugarske 1. armije predvidela je da se nastupanje izvede u tri etape: prva, ovladavanje prostorom od granice do stracinskih položaja, što je trebalo izvršiti za tri dana; druga, zauzimanje Kumanova i uništenje ne mačkih snaga u tom rejonu; treća, zauzimanje Skoplja. Osnovna operativna ideja bila je: izvršiti proboj komunikacijom uz obuhvat sa severa i juga i sa obezbeđenjem prema Ovčem Polju.⁸⁷⁾

Dejstva su počela 7. oktobra. Posle dvodnevni borbi protiv delova nemačke 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije (ojačani 2. bataljon 22. puka), 2. pešadijska divizija ovladala je Krivom Palankom. Nemci su uspeli da se vešt看 manevrom izvuku iz teške situacije i posednu strazišne položaje (između Krive Palanke i Stracina), u rejonu sela Dubočice i sela Petralice.⁸⁸⁾

„J Pojačane su 1. bataljonom 47. puka 22. divizije, dopunskim bataljonom, a krajem oktobra 2. i 3. bataljonom 47. puka i drugim specijalnim jedinicama; snage jačine puka iz 11. divizije upućene su ka Bujanovcu. (AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-194/345—342; K.72, br. dok. 2/3 i 21/1; Lazo Bogeski »Još jednom u ime istorijske istine«, VIG, br. 2/1962).

Prva armija je tada imala u svom sastavu 1. i 2. pešadijsku diviziju, artiljerijske i druge armijske delove — ukupno 7 pešadijskih pukova, 3 artiljerijska puka, 1 inženjerski puk, 3 mitraljeska bataljona, 2 konjička divizion, 3 protivtenkovska bataljona i druge prištapske delove. Armija je podržavana i avijacijom (»Otečestvenata vojna na Blgarija 1944—1945«, knj. str. 120—121).

⁸⁵⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 2, str. 126; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 357—358; Rošavelov, navedeni članak str. 55; P. Antonov »Stracinskata operacija«, *Voenoistoričeski sbornik*, knj. 58, Sofija 1946, str. 75—76.

⁸⁶⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 2, str. 135—138; Rošavelov, n. članak, str. 55; P. Antonov, n. članak, str. 75—77; AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-194/124—218, 219, 242—247, 315—320, 281, 285—286.

Pukovnik Rošavelov dao je sledeću ocenu o ovim dejstvima: 2. pešadijska divizija ojačana sa 36. pešadijskim pukom bivše 29. pešadijske divizije preduzela je dobro zamišljen, ali neumešno i jalovo sproveden obuhvatni manevr radi ovladavanja Krivom Palankom. Nemci su uspeli, iako sa mnogo slabijim snagama, da vešt看

Posle četvorodnevno pregrupisavanja bugarskih jedinica, počeo je 12. oktobra napad na stražinske položaje, koje je branila borbena grupa »Ajzele« pojačana nekim snagama iz Kumanova. Borbe su trajale sedam dana. Osam-naestog oktobra bugarska 1. pešadijska divizija ovladala je položajima u rejonu Dubočice i Petralice, a 2. pešadijska divizija Stražinom; u isto vreme, 1. puk 1. pešadijske divizije natkrilio je sa severa stracinske položaje na koje su se nemačke snage planski povukle u toku noći između 17. i 18. oktobra.⁸⁹⁾

Prema dobijenom zadatku, 17. makedonska brigada dejstvovala je na komunikaciji Kriva Palanka—Kumanovo, sprečavajući snabdevanje i pojačanje nemačkih snaga na tom pravcu; da bi izbegli stalne napade 17. brigade, Nemci su u vremenu od 11. do 18. oktobra preduzeli nekoliko napada u rejonu Krivog kamena, Drenka, Orljaka i Perasta. Za to vreme 18. makedonska, 8. preševska i 12. bujanovačka brigada vodile su svakodnevne borbe protiv nemačke borbene grupe »Pabst«, kasnije i borbene grupe »Tim«,⁹⁰⁾ protiv aelova nemačke 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije i protiv balista u rejonu Preševo—Bujanovac.

Posle pregrupisavanja snaga, u duhu dopunske zapovesti komande bugarske 1. armije, jedinice 1. i 2. pešadijske divizije otpočele su 22. oktobra napad na stracinske položaje kojima je trebalo ovladati sledećeg dana, a potom izbiti na reku Pčinju i stvoriti uslove za nastupanje ka Kumanovu; ove položaje držali su nemački 21. i 22. lovački puk 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije.⁹¹⁾ Naj-

manevrom izvuku sve jedinice iz teškog položaja, zbog čega su se dejstva odužila i jedva 8. oktobra 1. armija je uspela da ovlada Krivom Palankom. (Rošavelov, n. članak, str. 55).

*) AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-194/321—323, 350—353, 345—349, 365—369, 378—379, 391—392, 400—401, 411, 414, 502, 510—513, 514—515, 526—527, 530—533, 542, 545—548; 557; Rošavelov, n. članak, str. 55; P. Antonov, n. članak, str. 79.

®) Borbena grupa Pabst 6. oktobra imala je u svom sastavu: 3 bataljona 22. peš. puka, 13. i 14. četu 22. puka, 2. divizion 22. artiljerijskog puka i jurišne topove. (AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-194/124—218 i 567—569), 315—320, 281, 301—302, 321—323, 378—379, 411—415, 542, 545—548, 567—569, 606—608, 620, 622, 615.

*) Stracinske položaje branile su sledeće jedinice: od 11. divizije 1. i 2. bataljon 21. lovačkog puka, 13. i 14. četa 21. puka, 1. i 2. bataljon 22. puka, 11. fize-lirski bataljon divizije, štapska baterija 11. artiljerijskog puka, 1. divizion 11. art. puka, 1. četa 11. inžinjerijskog bataljona i 1. četa 11. p. t. divizona; od 22. divizije 1. i 2. bataljon 47. puka; ostale jedinice: 10. baterija 999. puka, divizion 109. art. puka. (AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-194/586—588).

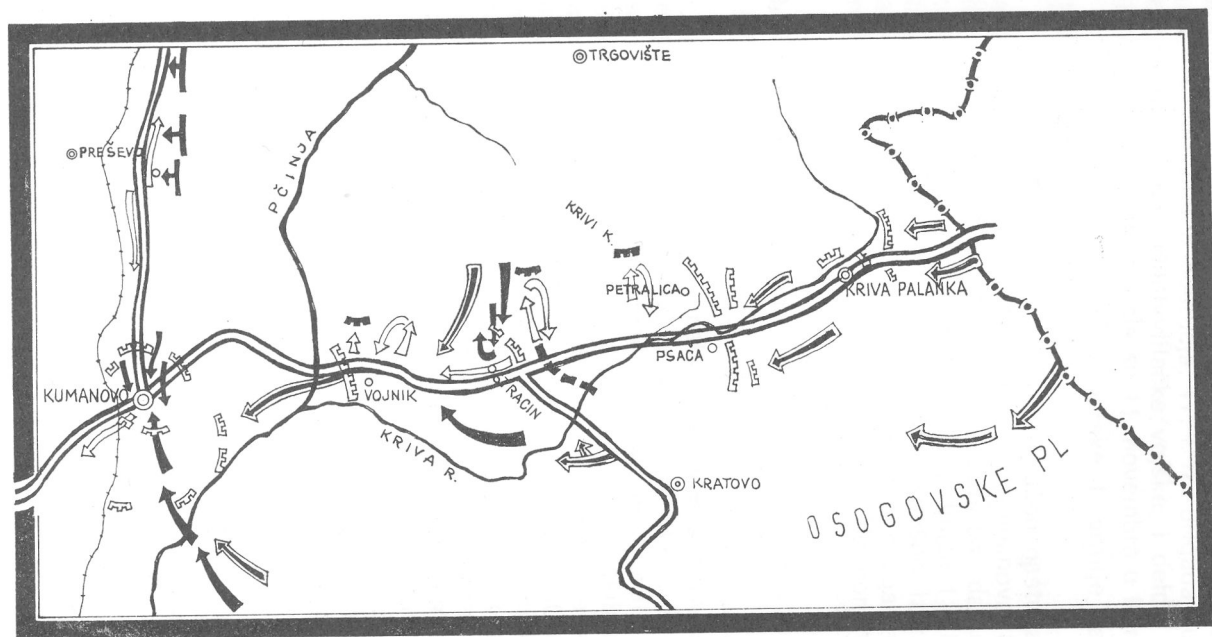
žešće i vrlo uspešne borbe vodio je 1. puk 1. pešadijske divizije na položaju Gustino brdo—Zdravči kamen—Uši—Grob—Nepci; tu su nemačke snage bile okružene i ostale bez vatrene veze sa ostalim snagama. Ali, iako su stvoreni odlični uslovi da se nemačke snage na ovim položajima unište, one su se ipak uspešno izvukle iz obruča i s jednim delom posele položaj na reci Pčinji, a s drugim delom krenule ka Kumanovu. Bugarska 1. armija ovladala je stracinskim položajima posle četvorodnevnih borbi. Na pravcu dejstva bugarske 1. divizije učestvovala je i 17. brigada kumanovske divizije narodnooslobodilačke vojske sa oko 2.000 boraca.⁹²⁾

Zbog neefikasnog i neodlučnog dejstva bugarskih jedinica koje su se često pregrupisavale i pripremale, prva etapa borbe umesto za 3 dana, kako je bilo planirano, završena je za 18 dana. Toliko zadržavanje bugarskih snaga na uzastopnim položajima iskoristile su nemačke jedinice da se organizovano povuku ka Kumanovu.

Posle povlačenja sa stracinskih položaja, jače snage nemačke 22. divizije organizovale su neposrednu odbranu Kumanova, a njeni slabiji delovi poseli su položaje istočno od reke Pčinje. Prema zamisli komande bugarske 1. armije, ovu nemačku diviziju trebalo je na tim položajima uništiti. Opet počinju dugotrajne pripreme i pregrupisanja bugarskih jedinica, što je Nemcima išlo u prilog jer su dobijali dragoceno vreme. Štab kumanovske divizije narodnooslobodilačke vojske, radi potpunijeg sadejstva sa bugarskim jedinicama, prebacio je 18. brigadu južno, a 17. brigadu severno od Kumanova. Do 10. novembra, vodeći manje borbe protiv nemačkih jedinica obezbeđenja, snage bugarske 1. armije podilazile su Kumanovu u ovakvom rasporedu: 11. divizija (sa kojom je ojačana 1. armija) pravcem Vojnik—Kumanovo; 1. divizija sa severa, a 2. divizija i 2. konjička brigada (s kojom je isto tako ojačana 1. armija) s juga. Tako su bili stvoreni uslovi za okruženje nemačkih snaga. Ali, zbog neodlučnosti bugarske komande, obruč oko Kumanova nije zatvoren, pa su se Nemci noću između 10. i 11. novembra izvukli ka Skoplju

⁹²⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 2, str. 152—168; P. Antonov, n. članak, str. 65—66 i 81—88; Rošavelov, n. članak, str. 55—56; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 359.

DEJSTVA NA PRAVCU KRIVA PALANKA—KUMANOVO

← Nemačke snage

← Snage BNA

← Snage NOVJ

ostavljajući u Kumanovu samo zaštitne delove. Jedinice kumanovskog vojnog područja, 17. i 18. brigada kumanovske divizije narodnooslobodilačke vojske, i deiovi 1. divizije bugarske 1. armije, ušle su 11. novembra u Kumanovo.

Tu su prestala dejstvo bugarske 1. armije na teritoriji Makedonije.⁹³⁾

Očigledno je da je sporo i neodlučno nastupanje bugarskih jedinica od Krive Palanke do Kumanova (oko 60 km), koje je trajalo punih 36 dana a planirano da se završi mnogo ranije, doprinelo da nemačke jedinice 11. i 22. divizije aktivnim dejstvima uglavnom uspešno izvrše svoj zadatak — obezbede desni bok glavnim snagama Grupe armija »E« koje su se povlačile iz Grčke dolinom Vardara.

Dejstva na bregalničkom i strumičkom pravcu

Bugarska 4. armija imala je u svom sastavu samo 5. pešadijsku diviziju, a kasnije su joj potčinjene 7. pešadijska divizija i konjička brigada koje su dejstvovala na strumičkom pravcu.⁹⁴⁾ Radi usklađivanja zajedničkih dejstava na ovom području, u Gornjoj Džumaji održan je sastanak sa komandantom bugarske 4. armije, generalom Urumovim, kome je saopšten plan sadejstva utvrđen između Glavnog štaba Makedonije i glavnokomandujućeg Bugarske narodne armije. Potcenjujući borbenu spremnost jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, general Urumov je sa velikim nepoverenjem gledao na ovaj plan; smatrao je da su »partizanske jedinice« omanje grupe boraca koje ne mogu uskladiti svoja dejstva sa jednom »regularnom organizovanom armijom«. Nastojao je da makedonske jedinice, koje su se borile u zoni dejstva bugarske 4. armije, stavi pod svoju komandu, ističući prednost taktike povezanih frontova. Posle dugih diskusija nekako je usaglašena koordinacija dejstava. Na zahtev Urumova, utvrđeno je da napad počne 15. oktobra, mada je trebalo da zajednička

⁹³⁾ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije-, knj. 2, str. 359—360 i 367—369; »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 2, str. 168—182; Rošavelov, n. članak, str. 55—56.

⁹⁴⁾ Prema bugarskim izvorima armija je brojala oko 15.000 ljudi, a kada su joj potčinjene 7. divizija i konjička brigada — oko 30.000 (»Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 163).

dejstva počnu još 8. oktobra u 7 časova ujutro. Pa i taj rok, 15. oktobar, nije poštovan, već su jedinice bugarske 5. pešadijske divizije počele napad dan kasnije ne obavestivši o tome jedinice Glavnog štaba Makedonije; bugarska komanda nije poslala ni pojačanje 50. diviziji narodnooslobodilačke vojske, iako je to bilo čvrsto dogovoreno.⁹⁵⁾ Kao razlog za odlaganje početka operacija, bugarski pukovnik Rošavelov navodi pregrupisavanje bugarskih jedinica, još neutvrđene odnose bugarske komande sa snagama narodnooslobodilačke vojske Makedonije i još uvek neprebrođenu moralnu krizu jednog broja bugarskih vojnika.⁹⁶⁾

U takvoj situaciji. Glavni štab Makedonije upućuje 16. oktobra pismo glavnokomandujućem Bugarske narodne armije, generalu Marinovu, i kaže da se bugarski komandanti ne pridržavaju utvrđenih planova i da su u borbama neodlučni iako su u veoma povoljnoj situaciji za kombinovana dejstva sa fronta, u pozadini i na bokovima.⁹⁷⁾ General Urumov je smenjen, a za komandanta 4. armije postavljen general Asen Sirakov, dotadašnji komandant bugarskog 2. okupacionog korpusa carske armije u zapadnoj Trakiji.⁹⁸⁾

Odbrana bregalničkog i strumičkog pravca i komunikacije Dojran—Strumica—Štip bila je poverena nemačkoj 22. diviziji. Na bregalničkom pravcu angažovan je nemački 16. grenadirski puk i delovi 65. puka sa glavninom u Kočanima i Carevom Selu — jedan bataljon se nalazio u Berovu sa isturenim delovima obezbeđenja kod Zvegora na vrhu Čavki, a jedna četa na planini Bukoviku. Borbena grupa »Zifgen« smenila je 4. oktobra kod Carevog Sela delove 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije, koji su upućeni ka Kumanovu. Za strumički pravac angažovan je 65. grenadirski puk 22. pešadijske divizije, čiji je 3. bataljon postavljen kod Novog Sela da bi obezbeđivao jugoslovensko-bugarsku granicu od Petriča, dolinom Strume. Ovaj nemački puk kasnije je smenila borbena grupa »Katner« (ojačana pukovska grupa), čiji je zadatak bio da obezbedi

⁹⁵⁾ M. Apostolski, n. knjiga, str. 239—240, 247.

⁹⁶⁾ Rošavelov, navedeni članak str. 57.

⁹⁷⁾ M. Apostolski, n. knjiga, str. 244—245.

⁹⁸⁾ Evo šta kaže bugarska istoriografija o generalu Sirakovu: »Odnos snaga pokazuje da je početkom septembra 1944. godine, kada su nastale promene u odnosima između Bugarske i Nemačke, korpus (misli se na bugarski 2. okupacioni kor-

povlačenje delova Grupe armija »E« komunikacijom Dojran—Strumica—Štip.⁹⁹⁾

Za dejstva od granične linije do reke Vardar, i od reke Bregalnice do reke Strumice, bili su angažovani Bregalničko-strumički korpus narodnooslobodilačke vojske i bugarska 4. armija (u početku samo sa 5. pešadijskom divizijom a kasnije i sa 7. pešadijskom divizijom, i konjičkom brigadom); zadatak bugarske 4. armije bio je da energičnim dejstvima sa granične linije što pre izbije na liniju Trogerci—Balvan—Argulica i spreči nemačkim snagama korišćenje komunikacije Strumica—Štip. Za to vreme Bregalničko-strumički korpus narodnooslobodilačke vojske imao je da lomi neprijatelja, dejstvujući duž komunikacija Štip—Kočani, Radovište—Štip i Berovo—Pehčevo—Carevo Selo napadajući uporišta u dubini odbrane.

Za nastupanje bregalničkim pravcem, štab bugarske 4. armije formirao je dve grupe: *severnu* (18. i 33. pešadijski puk 5. pešadijske divizije), koja je imala da nastupa pravcem Carevo Selo—Kočani i izbije na liniju Trogerci—Balvan—Argulica i zatvori pravac Štip—Kratovo; *južnu* (2. pešadijski, 1. mitraljeski bataljon i 1. protivtenkovska četa 5. pešadijskog puka, 2. brdski artiljerijski divizion i 1. haubička baterija 105 mm), koja je imala da nastupa pravcem planina Bukovik—Berovo—prevoj Džami-tepe i zatvori pravac Strumica—Pehčevo. Bugarska 7. pešadijska divizija i konjička brigada imale su da dejstvuju na pravcu Novo Selo—Strumica.¹⁰⁰⁾

pus u zapadnoj Trakiji — *primedba autora*] mogao bez naročitih napora da razoruža i zarobi hitlerovske snage. Međutim, to se nije dogodilo. Verno protivnarodnoj politici vlade Muravieve i štabu vojske, fašističko komandovanje korpusa u licu generala Asena Sirakova pružilo je hitlerovcima mogućnost da se neometano povuku sa celokupnim naoružanjem da bi se kasnije tukli protiv naših snaga u Makedoniji». (*»Otečestvenata vojna na Blgarija«*, knj. 1, str. 270).

») AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/1126—1130, 1153—1158; F-194/172—176, 189—194, 200—202, 129—218, 281, 365—369, 567—569; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 360, 362—363.

⁹⁹⁾J »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 360; V. Karaivanov, »Kalimansko - bregalnička operacija«, *Voenoistoričeski sbornik*, knj. 58, Sofija 1946, str. 90.

Komandant bugarske 4. armije od 8. do 13. oktobra svu pažnju je usredsredio na Bukovik, koji je branila samo jedna nemačka četa, dok su na glavnom pravcu Carevo Selo—Kočani bugarske jedinice ostale pasivne.

Za ovo vreme, 50. divizija narodnooslobodilačke vojske dejstvovala je po planu; 14. i 19. brigada na komunikaciji Štip—Kočani i Radovište—Štip, a 4. i 13. brigada, konjički eskadron Glavnog štaba Makedonije i jedinice komandi mesta i područja napadali su nemačka uporišta duž komunikacija Berovo—Pehčevo—Carevo Selo. Trinaestog oktobra, 4. i 13. brigada 50. divizije narodnooslobodilačke vojske oslobodile su Berovo i Pehčevo i ovladale visovima Golak i Čavka. Time su, u stvari, omogućile bugarskim jedinicama južne grupe da ovladaju planinom Bukovikom; 17. oktobra, bez dodira s neprijateljem, južna grupa izbila je na prevoj Džami-tepe kod Strumice i tu ostala neangažovana sve do 6. novembra, kada je ušla u već oslobođenju Strmicu.¹⁰⁾

Sredinom oktobra bugarska Vrhovna komanda ponovo je naredila komandantu 4. armije da pređe u opšti napad, i ponovo je načinjen plan zajedničkog dejstva koji je predviđao da bugarska 5. divizija oslobodi Carevo Selo, a onda obuhvatnim dejstvima bugarskih jedinica sa severa i 50. divizije narodnooslobodilačke vojske s juga ovlada utvrđenim položajima Kalimanci—Bigla i uništi glavne snage nemačkog 16. puka. Napad je trebalo izvršiti 15. oktobra. Ali, severna grupa bugarske 5. divizije bila je sve do 17. oktobra angažovana u borbama za oslobođenje Carevog Sela i sela Trabatovišta, a 13. i 14. brigada 50. divizije narodnooslobodilačke vojske, držeći se dogovorenog plana i ne znajući da bugarske jedinice kasne sa napadom dva dana, počele su 16. oktobra napad na utvrđene položaje Kalimanci—Bigla i na Kočane. Posle upornih borbi, 13. brigada je 18. oktobra ovladala položajima i uspostavila čvrste veze s jedinicama bugarske 5. divizije koje su napdale s fronta. Nemci su se povukli na nove položaje

"" AVII, Mikroteka, NAV-N-T-311, F-193/1126—1130, 1131—1134, 1153—1155; F-194/57—58, 172—176, 189—194, 200—202, 124—218, 219, 315—320, 281, 285—286, 271—272, 345—349, 362—363, 365, 369, 378—379, 391—392, 411—414, 530—533, 534—536, 545—548, 557, 567—569, 615; »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 360—361; Rošavelov, n. članak, str. 57.

istočno od Kočana,¹⁰²⁾ a u noći između 21. i 22. oktobra počeli da se povlače ka Štipu; uočivši to, 14. makedonska brigada je po treći put napala na Kočane i u ranim jutarnjim časovima, 22. oktobra, oslobodila grad. Predveče su u oslobođene Kočane ušle i jedinice bugarske 5. divizije.

U daljim dejstvima, od 22. do 27. oktobra, 50. divizija narodnooslobodilačke vojske i bugarska 5. divizija vodile su bezuspešne borbe za oslobođenje Štipa.

»Bugarske snage su potpuno neaktivne na sektoru Kočana«, izveštava 24. oktobra štab Bregalničko-strumičkog korpusa narodnooslobodilačke vojske Glavni štab. »Nemci se nalaze na liniji Trakanja—Teranci. Bugari su i ovde neaktivni. Ugovoreni plan o zajedničkom dejstvu ne izvršavaju, tako da u borbu zakašnjavaju ili uopšte ne stupaju«. ¹⁰³⁾

Videvši da se saradnja sa bugarskim jedinicama teško ostvaruje i da bugarska 5. divizija odugovlači direktan napad na grad, 50. divizija narodnooslobodilačke vojske sama je preduzela napad i 8. novembra oslobodila Štip. Bugarske jedinice zadržale su se i dalje na liniji Kučičino—Sokolarci. Time su borbena dejstva bugarskih jedinica na bregalničkom pravcu bila završena.^{10,4)}

Strumički pravac od sredine oktobra branili su nemačka borbena grupa »Katner« i 3. bataljon 65. grenadirskog puka. Na tom pravcu bila je angažovana 51. divizija (4, 20, i 21. i artiljerijska brigada) Bregalničko-strumičkog korpusa a, od jugoslovensko-bugarske granice, i bugarska 7. divizija. U vremenu od 21. do 29. oktobra 51. divizija izvršila je niz uspešnih napada u rejonu Radovišta i sela čečerlije, Čanaklije, Kosturine i Gološca. Posle petodnevnih borbi u okolini Strumice, jedinice 51. divizije ušle su 5. novembra u Strumiću, a 7. novembra i u Valandovo, Udovo i Dojran.

Bugarska 7. divizija, sve do 29. oktobra, uopšte nije prešla u nastupanje, a od 29. oktobra do 5. novembra ušla je u Novo Selo, istočno od Strumice, iz koga se, pošto je izvršio zadatak, nemački 3. bataljon 65. grenadirskog puka

i«) .Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 361; Karaivanov, n. članak, str. 94—95.

¹⁰²⁾ *Zbornik*, tom VII, knj. 4, str. 185.

¹⁰³⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 361—362; Karaivanov, n. članak, str. 95—96.

povukao preko Strumice i Štipa ka Skoplju. Nakon povlačenja nemačkih jedinica, bugarska 7. divizija ušla je 6. novembra u već oslobođenu Strumicu.¹⁰⁵⁾

Ocenjujući dejstva bugarske 7. divizije, pukovnik Rošavelov kaže da su neuspešan razvoj dejstava na strumičkom pravcu, i prilično rastrojstvo bugarskih jedinica, ograničili mogućnost bugarske 4. armije da kombinuje svoja dejstva radi izbijanja u dolinu Vardara.¹⁰⁶⁾

I u toku ovih operacija, štabovi jedinica narodnooslobodilačke vojske Makedonije protestovali su zbog neaktivnosti bugarskih jedinica i neispunjavanja dogovora o zajedničkim dejstvima; proteste su izazivali i izveštaji Radio-Sofije o borbama i uspesima bugarskih jedinica u oslobođenju pojedinih gradova u Makedoniji, iako su te gradove oslobodile jedinice narodnooslobodilačke vojske.

Štab Begalničko-strumičkog korpusa, na primer, u izveštaju od 9. i 14. novembra obaveštava Glavni štab Makedonije o potpunoj neaktivnosti bugarskih jedinica za sve vreme vođenja borbi u rejonu Strumice i Štipa,¹⁰⁷⁾ i zahteva da se demantuju vesti Radio-Sofije da su Bugari oslobodili Strumicu, Štip, Valandovo, Dojran, Đevđeliju. Protest je uložio i Štab 16. korpusa narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije povodom oslobođenja Velesa i Skoplja oštro zahtevajući da se demantuju izveštaji Radio-Sofije.¹⁰⁸⁾

Ne samo vojna dejstva već i odnos pojedinih bugarskih starešina i vojnika, ponekad i čitavih jedinica, prema organima narodne vlasti i stanovništvu Makedonije bio je vrlo loš. Bugarske vojne vlasti su 24. oktobra 1944. u selu Istibanje kod Kočana, razoružale članove narodnooslobodilačkog odbora i na mesto predsednika opštine postavili saradnika okupatora, što je izazvalo veliko ogorčenje seljaka; bilo je i batinjanja seljaka, pretresa po kućama, pljačkanja, oduzimanja oružja; u Carevom Selu poručnik Jordanov, iz bugarskog 18. pešadijskog puka, videvši rra jednom jugoslovenskom partizanu bugarski opasač, počeo je šibati

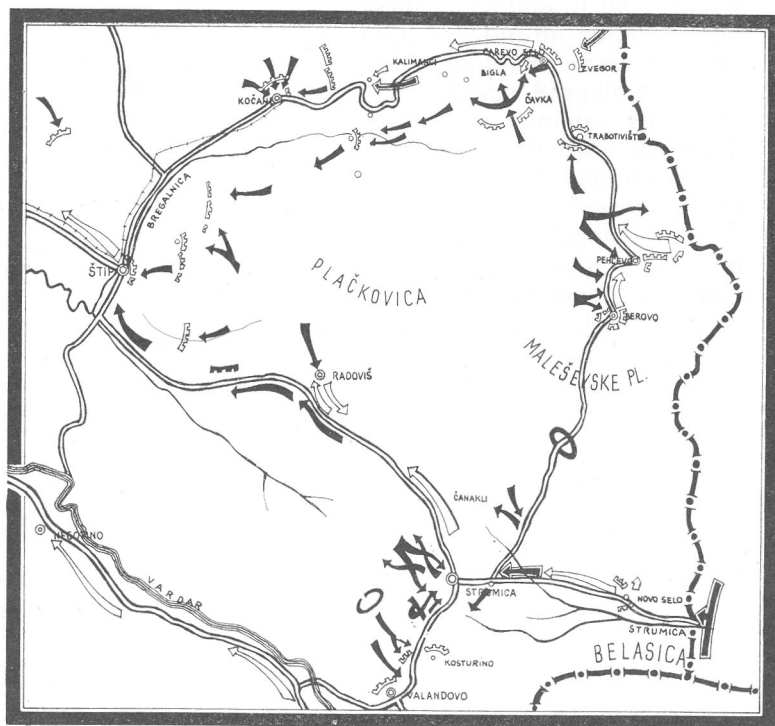
¹⁰⁵⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 362—364.

¹⁰⁶⁾ Rošavelov, n. članak, str. 57.

¹⁰⁷⁾ *Zbornik*, tom VII, knj. 4, str. 295—296.

¹⁰⁸⁾ Isto, str. 320.

DEJSTVA U DOLINI BREGALNICE I STRUMICE

← Nemačke snage

← Snage BNA

← Snage NOVJ

partizana tvrdeći da je to opljačkao od nekog vojnika 5 fašističke okupacione armije; u selu Gornji Podlog neki bugarski vojnici pljačkali su i inače ogoljene seljake, a ono što nisu mogli opljačkati nemilosrdno su uništavali: ispuštali vino iz buradi, klali svinje, rasturali žito. . . U Kočanima i okolnim selima bugarski vojnici presretali su naše borce, otimali im oružje, ispitivali ih koliko su bugarskih vojnika ubili za vreme okupacije i pretili »...na način svojstven samo fašističkim vojnicima, a ne i jednoj revolucionarnoj i narodnoj armiji, kakvom mi smatramo da je postala bugarska armija revolucionarnim prevratom od 9. septembra«, rečeno je u pismu Štaba Bregalničko-strumičkog korpusa upućenom bugarskom ministru vojske 4. novembra 1944. godine.¹⁰⁹) U pismu se ukazuje da vojnicima Bugarske narodne armije nije dovoljno objašnjeno u čiju zemlju ulaze i kako se moraju vladati; ukazuje se da su takvi postupci nedopušteni u svakoj a pogotovo u jednoj narodnoj armiji. Na kraju pisma je rečeno: » Mi smo uvereni, g. ministre, da ćete Vi učiniti sve moguće da ovo prestane i da se ubuduće izbegnu ovakve neželjene pojave. Neka duh nove, otečestvenofrontovske Bugarske zahvati sve bugarske oficire i vojnike. Tada će se ono borbeno jedinstvo, toliko neophodno u današnjem momentu, ostvariti za dobro naših bratskih naroda«.

U jesen 1944. godine makedonske jedinice 15. i 16. korpusa vodile su svakodnevne i žestoke borbe u dolini Vardara i duž komunikacije Struga—Ohrid—Resen—Bitolj—Prilep protiv glavnih snaga Grupe armija »E« koje su se povlačile preko Makedonije. Pored borbi protiv nemačkih snaga, jedinice 15. i 16. korpusa vodile su borbe i protiv balističkih formacija u zapadnoj Makedoniji u rejonu Skoplja, koje je nemački saveznik dobro naoružao i obavezao da štite levi bok nemačkim trupama. U teškim okršajima i protiv nemačkih i protiv balističkih snaga, ove jedinice oslobodile su čitavu zapadnu Makedoniju — od Vardara do jugoslovensko-grčke i jugoslovensko-albanske granice.

¹⁰⁹) Isto, str. 264—269.

Situacija na jugoslovenskom ratištu krajem 1944. i početkom 1945. godine

Krajem 1944. godine, posle uspešnih operacija za oslobođenje Srbije, Makedonije, Dalmacije i Crne Gore, znatno se izmenila vojno-politička situacija na jugoslovenskom ratištu. Glavnina snaga narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, oslobodivši veliki deo Jugoslavije, stvorila je stabilnu i prostranu strategijsku pozadinu. Time su se bitno izmenili uslovi za dalje vođenje rata. Svoj deo opšteg strategijskog fronta u Evropi, jugoslovenska narodnooslobodilačka vojska povezala je u Podunavlju s levim krilom Crvene armije (snage 2. i 3. ukrajinskog fronta koje su deistvovalе u Mađarskoj), a na jugu, preko Jadrana, sa frontom zapadnih saveznika u Italiji, na Toskanskim Apeninima.

Uparedo sa oslobađanjem zemlje, preduzimane su mere za normalizovanje privrednog i političkog života na velikom oslobođenom delu jugoslovenske državne teritorije.

Pred narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije sada je stajao neposredan zadatak da se vojnički pripremi za prolećnu odlučujuću ofanzivu svih savezničkih armija protiv Nemačke.

U to vreme, narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije po svom sastavu, naoružanju i opremljenosti izrasla je u savremenu oružanu snagu spremnu i sposobnu da se reorganizuje u armiju regularnog tipa. Naredbom Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. formirane su 1, 2. i 3. armija. Prvog marta 1945. formirana je i 4. armija, a istog dana Povereništvo narodne odbrane donelo je odluku o preimenovanju Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u Jugoslovensku armiju (JA); mornarica narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije preimenovana je u Jugoslovensku ratnu mornaricu. Istom odlukom Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije preimenovan je u Generalštab Jugoslovenske armije.

Snage narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Bosni, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji nisu reorganizovane. One su uglavnom ostale u starim formacijama — korpusi, samostalne divizije i brigade.

Pre početka završnih operacija, Jugoslovenska armija imala je 59 divizija sa oko 800.000 boraca. Jedinice rodova i službi bile su ojačane i reorganizovane. Brojno stanje divizije dostiglo je prosečno brojno stanje regularnih divizija ratnog sastava. Pri armijama i divizijama obavezane su artiljerijske jedinice, a jedinice veze, inženjerije, pozadine, saniteta i druge opremljene su savremenim tehničkim sredstvima. U Sovjetskom Savezu, pripremalo se formiranje dve vazduhoplovne i jedne tenkovske divizije u čiji su sastav trebalo da uđu jugoslovenski borci upućeni u SSSR na vojnu obuku.

Početkom 1945. raspored jugoslovenskih snaga bio je sledeći:

— 3. armija na liniji Barč—Podravska Slatina—Donji Miholjac—Darda—Apatin, i dalje levom obalom Dunava do u visini Vukovara;

— 1. armija na sremskom frontu, na liniji Berak—Oriolik—Otok—Bosutske šume—Sava;

— 2. armija u severoistočnoj Bosni, orijentisana prema Bijeljini, Brčkom, Doboju i Vlasenici;

— 8. korpus (preimenovan 1. marta 1945. u 4. armiju) u Dalmaciji, orijentisan glavninom ka severnoj Dalmaciji, a delom ka Mostaru.

U pozadini neprijatelja, na delu teritorije koja nije definitivno bila oslobođena, postojale su prostrane slobodne teritorije na kojima su samostalno dejstvovali sledeći korpusi narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije: u Slavoniji i Zagorju — 6. i 10. korpus; u zapadnoj i centralnoj Bosni — 5. korpus; u Baniji, Kordunu, Pokuplju i Žumberku — 4. korpus; u Lici i Gorskom kotaru — 11. korpus; u Notranjskoj i Dolenjskoj — 7. korpus; u Gorenjskoj i Slovenačkom primorju — 9. korpus, a u Štajerskoj i Koruškoj jedinice 4. operativne zone. Dejstva ovih korpusa bila su uglavnom usmerena na komunikacije kojima su se Nemci kretali i snabdevali trupe na jugoslovenskom ratištu. Osim toga, ovi korpusi dejstvovali su i da bi proširili slobodnu teritoriju u pozadini neprijatelja. Tako je jugoslovenskim snagama na frontu stvorena stabilna i prostrana strategijska baza u neprijateljskoj pozadini, a pošto su ta područja

postala jako osetljiva, Nemci su bili primorani da za njihovo obezbeđenje angažuju znatne svoje i kvislinške snage.¹⁰⁾

*Dejstva na sremskom frontu
(decembar 1944)*

Posle oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1944, jugoslovenske divizije 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa prenele su težište dejstava na pravac Zemun—Vinkovci, sa zadatkom da gone i uništavaju nemačke trupe koje su se povlačile između Dunava i Save na zapad. Krajem oktobra, oslobodivši istočni deo Srema, jugoslovenske snage produžile su sa nastupanjem i 1. novembra, posle žestokih borbi, oslobodile Sremsku Mitrovicu. U napadu na grad učestvovala su 6. proleterska, 16. i 36. udarna divizija. Produžavajući nastupanje, jedinice 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa izbile su do 10. novembra pred nove utvrđene nemačke položaje na liniji Ilok—Erdevik—Martinci. Pošto je u to vreme 12. udarni korpus izvučen iz Srema i prebačen na levu obalu Dunava, borbe s neprijateljem u Sremu nastavio je da vodi 1. proleterski korpus, koji se na dostignutoj liniji zadržao sve do 3. decembra.¹¹⁾

Prvih dana decembra u Srem su stigle i trupe 68. streljačkog korpusa Crvene armije. Trećeg decembra, posle završenih priprema, 1. proleterski korpus preduzeo je odlučan napad na svom delu fronta. U oštrim borbama koje su vođene do sredine decembra, divizije 1. proleterskog korpusa razbile su neprijateljsku odbranu na liniji Erdevik—Martinci i, pored niza manjih mesta, oslobodile 5. decembra Šid, potiskujući nemačke snage u pravcu Vinkovaca. Ispred Vinkovaca neprijatelj se utvrdio na novim položajima. Divizije 1. proleterskog korpusa zadržale su se 15. decembra na dostignutoj liniji Grabovo—Berak—Oriolik—Otok, oko 15—20 km istočno od Vinkovaca, pripremajući se za dalje nastupanje.

¹⁰⁾ »OJ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 497—501. 521; »Beogradska operacija«, str. 271—272.

¹¹⁾ »Beogradska operacija«, str. 264.

Početak decembra otpočela su u Sremu i borbena dejstva 68. streljačkog korpusa Crvene armije. Jedinice korpusa oslobodile su Ilok, a 8. decembra zaustavljene su na 10—15 km jugozapadno od Vukovara. Dvadeset petog decembra korpus je dobio nov zadatak i prebacio se preko Dunava na teritoriju Mađarske, pošto je prethodno bugarskoj 3. i 8. diviziji predao svoj deo fronta istočno od Sotina.¹¹²⁾

* * *

Na osnovu sporazuma o primirju potpisanom u Moskvi 28. oktobra 1944. godine koji je bugarsku vladu obavezivao da svoje oružane snage stavi na raspolaganje sovjetskoj komandi, maršal Tolbuhin, komandant 3. ukrajinskog fronta, zatražio je još 18. novembra 1944. od bugarske komande da formira jednu armiju od 5 do 6 divizija i da mu je stavi na raspolaganje. Ta bugarska armija operativno bi bila potčinjena komandi 3. ukrajinskog fronta. Sutradan, 19. novembra, general Marinov saopštio je maršalu Tolbuhinu da je formiranje bugarske 1. armije u toku.³⁾

Ali, bugarski reakcionarni krugovi oštro su napali politiku Otečestvenog fronta i suprotstavili se upućivanju bugarske vojske van granica Bugarske; imajući podršku bivših carskih oficira, otvoreno su huškali na oružani ustanak protiv narodne vojske i milicije, širili glasove da će vlada otpustiti oficire carske bugarske vojske i vodili intenzivnu propagandu za demobilizaciju.

Politbiro Centralnog komiteta BRP (k) preduzeo je mere da sredi ovo stanje. U toku decembra u Ministarstvu odbrane smenjeni su sa dužnosti reakcionarni visoki vojni rukovodioci; na kongresu Otečestvenog fronta, isto decembra 1944, odobrene su i mere otečestvenofrontovske vlade za čišćenje armije od reakcionarnih elemenata, za učvršćenje discipline, za jačanje uloge zamenika komandanta za politički rad i za poboljšanje borbene spremnosti armije.¹¹⁴⁾

isto, str. 264—265.

¹³⁾ Peter Gostonji »Rat između Bugarske i Nemačke 1944—45«, str. 39—40, prevod.

¹⁴⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija 1944—1945«, knj. 3, str. 19—36; »Ratobitičesko delo«, od 4. decembra 1944. godine; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 75; Godo Agneš, n. d. str. 78—81.

Sve se ovo u Bugarskoj zbivalo baš u vreme kada je bugarska 1. armija pripremljena i stavljena na raspolaganje maršalu Tolbuhinu. Do sredine decembra u Srem su bili prebačeni Štab 1. armije i 3, 8. i 11. divizija.¹⁵⁾

Maršal Tolbuhin posetio je 8. decembra Štab bugarske armije u Staroj Pazovi, upoznao se sa stanjem, organizacijom i naoružanjem bugarskih jedinica i postavio zadatak da zajedno sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije učestvuje u borbama u Sremu. Štab bugarske 1. armije zatražio je od Štaba 3. ukrajinskog fronta da uputi sovjetske savetnike u Štab 1. armije i sve štabove divizija, što je i učinjeno.¹⁶⁾

* * *

Pritisnuti snagama Crvene armije i snagama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije s fronta i iz pozadine, Nemci su užurbano utvrđivali front prema Budimpešti, duž desne obale Dunava i Drave, u Sremu i južno od Save, sve do Jadranskog mora. Planirali su da na tom frontu brane Rajh s juga i jugoistoka, da osiguraju glavne komunikacije koje su dolinom Save, Drave i njihovih pritoka izvodile ka zapadnoj i centralnoj Evropi, i da zaštite bokove svojih grupa armija »Jug« i armija »C« u Mađarskoj i Italiji.

Na ranije utvrđenim položajima Sotin—Berak—Otok—Sava, osim ustaško-domobranskih snaga, nalazili su se delovi nemačke 1. brdske, 117. i 118. divizije, pukovska grupa 264. divizije i 92. motorizovana brigada. Sve te jedinice bile su pod komandom štaba 34. armijskog korpusa; ojačavane su jedinicama Grupe armija »E« koje su preko Bosne pristizale na front u Sremu.

Prvi proleterski korpus narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, delovi 3. ukrajinskog fronta Crvene armije i jedinice bugarske 1. armije imale su zadatak da razbiju neprijateljsku odbranu u Sremu na liniji Sotin—Berak—Otok—Sava, zauzmu Vukovar i Vinkovce, ugroze bokove i pozadinu Grupe armija »E« i nastave gonjenje neprijatelja ka zapadu.

¹⁵⁾ »Otečestvenata vojna na Blgarija«, knj. 3, str. 37—38; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 199—208, Godo Agneš, n. d. str. 83.

¹⁶⁾ Godo Agneš, n. knjiga, str. 82, 87.

Peta udarna, 11. i 21. divizija 1. proleterskog korpusa narodnooslobodilačke vojske napadale su u zoni Otok—širi rejon reke Bosuta. Na delu fronta kod Sotina, između 18. i 20. decembra, bugarske jedinice smenile su delove 68. streljačkog korpusa Crvene armije.

Napad na neprijatelja počeo je 22. decembra. Posle artiljerijske pripreme, delovi bugarske 3. i 8. pešadijske divizije i jedna ojačana gardijska četa 11. pešadijskog puka, napali su na Sotin koji je bio utvrđen kao otporna tačka na levom krilu neprijateljske odbrane. Istovremeno, bugarski 24. puk napadao je na Grabovo, ali je napad posle početnih uspeha počeo da jenjava. Nekoliko četa probile su prednje redove neprijatelja, ali su pretrpele tako teške gubitke da su morale napustiti položaje, kojima su opet ovladale nemačke jedinice.

Posle neuspešnog napada, Komanda bugarske 1. armije zatražila je od Komande 3. ukrajinskog fronta odobrenje da privremeno obustavi dejstva, dok ne izvrši nove pripreme. Komandant 3. ukrajinskog fronta prihvatio je predlog Komande bugarske 1. armije i do 30. decembra, u sporazumu sa jugoslovenskim vojnim rukovodstvom, naredio bugarskoj 1. armiji da svoj deo fronta preda jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a potom da se prebaci u Mađarsku. Jugoslovenske jedinice smenile su bugarske između 1. i 2. januara 1945. godine."⁷)

Prema bugarskoj istoriografiji, osnovni uzrok za neuspeh bugarskih jedinica u borbama na sremskom frontu leži u razornom neprijateljskom delovanju iznutra, inspirisanom antisocijalističkom reakcijom u Bugarskoj. Naime, jedan broj oficira stare carske armije, iako se stavio na raspolaganje novoj narodnoj vojsci, produžio je svoju podrivačku delatnost. Prikriveni tuđi agenti širili su u jedinicama bugarske armije poražavajuće glasove: da su Nemci vrlo jaki i odlično naoružani; da je bugarsko oružje nepogodno te da je bolje plaćati reparacije nego umirati za tuđe interese daleko od Bugarske; ubeđivali su vojnike da treba da napuštaju front i vraćaju se u Bugarsku. Gubici bugarskih jedinica u borbama između Dunava i Save oolito su

⁷) »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 498—499; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 204—213 i 220—224; Godo Agneš, n. d. 87—90.

iskorišćeni u propagandne svrhe. Mere koje su preduzele bugarska vlada 20. decembra i BRP (k) za čišćenje rukovodstva armije od protivnarodnih elemenata i za lokalizovanje neprijateljske propagande, još se nisu osećale u bugarskim jedinicama na teritoriji Jugoslavije. . .^{ns)}

*Dejstva na Dravi i
desnoj obali Mure*

Bugarska 1. armija prebacila se do 18. januara preko Dunava kod Iloka i Petrovaradina, a zatim kod Bezdana i Batine. Nakon toga, jedinice bugarske 11. i 12. divizije smenile su na Dravi 36. i 51. diviziju narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koje su upućene u napad na virovitički mostobran. Ostale snage bugarske 1. armije prikupljale su se u Mađarskoj.

Prilikom prebacivanja preko Dunava, u nekim bugarskim jedinicama izbila je pobuna, čuli su se zahtevi za povratak u Bugarsku. Umesto da se ukrcaju kod Iloka, dva bataljona 24. i 11. pešadijskog puka 3. divizije odbili su da izvrše naređenje. Posle razgovora i ubeđivanja rukovodstva armije, većina vojnika je pristala da se ukrca. Dve čete 24. puka, koje su i pored svih ubeđivanja odlučile da se vrate kući, raspale su se na putu za Petrovaradin. Vojnici koji su se vratili u sastav svojih jedinica pozvani su na disciplinsku odgovornost. Huškači na pobunu, među njima i komandant 24. pešadijskog puka i veći broj oficira, izvedeni su pred ratni vojni sud."⁹⁾

Nakon završetka borbi na virovitičkom mostobranu, jugoslovenska 3. armija posela je 23. februara položaje bugarske 1. armije na dravskom frontu od Torjanaca do Dunava, a bugarske jedinice prebačene su zapadno od 3. armije uzvodno od sela Torjanci do Barča. Sve do početka marta, kada je počela nemačka protivofanziva u Mađarskoj, na Dravi nije bilo značajnijih dejstava.

..⁸⁾ »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 207—208, Godo Agneš, n. d. str. 90—91.

"⁹⁾ »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 209, 212; Godo Agneš, n. d. str. 92—93.

Za izvođenje protivofanzive, Nemci su, da bi poboljšali i skratili front, u širem rejonu Blatnog jezera (Mađarska) grupisali oko 30 divizija.

Početkom marta, 16. divizija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije branila je na levoj obali Drave odsek od Torjanaca do Starog Sela, a 36. divizija narodnooslobodilačke vojske od Starog Sela do ušća Drave i levom obalom Dunava do Plavna; 51. divizija narodnooslobodilačke vojske bila je u opštoj rezervi. Levu obalu Drave, uzvodno od Torjanaca, branili su delovi bugarske 1. armije.

Noću između 5. i 6. marta ojačana nemačka 11. vazduhoplovno-pešadijska divizija prešla je Dravu severno od Valpova, na odseku 16. divizije. Severno od Donjeg Miholjca, na odseku bugarske 3. divizije, prešle su nemačka 104. i 297. pešadijska divizija. Pritisak nemačkih snaga bio je vrlo jak i Nemci su 6. marta uspeali da obrazuju uži mostobran i zauzmu Novi Bezdan i Bolman. Zato je uvedena u borbu i 51. divizija narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Do 9. marta, kada su Nemci zauzeli Baranjsko Petrovo Selo, na frontu 16. i 51. divizije narodnooslobodilačke vojske stalno traju napadi i protivnapadi. Desetog marta delovi 16. i 51. divizije preduzeli su odlučne protivnapade i slomile otpor neprijatelja u rejonima Majške Međe i Bolmana. Nemci su odbačeni na polazne položaje i bili prinuđeni da pređu u odbranu.

Sovjetski 133. korpus i bugarska 3. divizija zadržali su do 11. marta dalji prodor nemačkih snaga.

Za to vreme trupe Crvene armije slomile su nemačku protivofanzivu u Mađarskoj, a nemačka Vrhovna komanda 14. marta naređuje povlačenje nemačkih snaga na desnu obalu Drave. S namerom da popravi situaciju severno od Donjeg Miholjca, Nemci su noću između 17. i 18. marta napali desno krilo 16. divizije narodnooslobodilačke vojske i zauzeli Torjance, ali su ga 1. i 4. brigada 16. divizije, jedan puk bugarske 16. divizije (ova divizija je smenila bugarsku 3. diviziju) i motociklistički puk Crvene armije, već iduće noći protivnapadom povratile. U toku 19. i 20. marta izvršeno je grupisanje jugoslovenske 3. armije, dva puka Crvene armije i delova bugarske 16. divizije jačine puka u cilju likvidacije bolmanskog mostobrana. Napad je bio predviđen za 22. mart. Međutim, Nemci su noću iz-

među 20. i 21. marta počeli da izvlače svoje jedinice. Uočivši ovo, 16. i 51. divizija narodnooslobodilačke vojske prešle su samoinicijativno u napad i 21. marta oslobodile Baranjsko Petrovo Selo, Majšku Među, Bolman i Đurđev Dvor i do 24 časa izbile na Dravu. U ovom napadu učestvovala je po jedan puk Crvene armije i bugarske 16. divizije.²⁰⁾

Jedinice narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Sloveniji i Hrvatskoj, koje su bile van sastava 1. 2. i 3. armije (4. 6. 9. 10. i 11. korpus, jedinice Četvrte operativne zone Slovenije i mnogobrojni partizanski odredi i teritorijalne jedinice) za sve vreme zimskih operacija dejstvovali su u pozadini neprijatelja napadajući komunikacije, neprijateljske garnizone i uporišta. Ove jedinice imale su velike slobodne teritorije sa kojih su preduzimale borbene akcije i tako vezivale za sebe vrlo jake neprijateljske snage. Na desnoj obali Mure jedinice narodnooslobodilačke vojske stalno su napadale neprijatelja i njegova uporišta duž komunikacija.

Dvadeset prvog marta trupe 3. ukrajinskog fronta i bugarske 1. armija prešle su u opštu ofanzivu u Mađarskoj. Bugarska 1. armija dejstvovala je na levom krilu 3. ukrajinskog fronta duž leve obale Drave, ravnajući se prema njegovom tempu nastupanja.

Drugog aprila delovi bugarske 16. divizije prešli su reku Muru i izbili na jugoslovensku teritoriju kod Kotoribe i na drum Kotoriba—Donji Vidovec.

Muru je prešao i 12. puk 8. divizije koji je sledećeg dana izbio do sela Donja Dubrava. Nastavljajući dejstva desnom obalom Mure, delovi bugarske 16. divizije zauzeli su 6. aprila Čakovec, a potom izbile na liniju Sv. Juraj—Grobje—Dunjkovec. Konjički puk bugarske 1. armije zauzeo je Gornji Hrašćan i sela Trnavec i Macinec (kod Čakovca).

Od 7. do 15. aprila bugarska 12. divizija vodila je borbe protiv nemačkih delova kod sela Jastrebcu, Hum, Sv. Urban i Loperčiče (kod Ormoža, severno od Drave). Pošlo dvodnevni borbi delovi 138. korpusa Crvene armije i bu-

²⁰⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 504—508; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 225—270.

garske 12. divizije zauzeli su 15. aprila selo Jastrebcе i sela Veliki i Mali Kog (kod Ormoža). Bugarske snage prešle su potom u odbranu na liniji Sv. Urban—Veliki Kog—Hum, a jedinice Crvene armije produžile dejstva prema Muri.¹²¹⁾

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije

Na sastanku između maršala Tita i savezničkih komandanata, maršala Tolbuhina i feldmaršala Aleksandera, održanom u Beogradu u februaru 1945. godine, utanačene su pojedinosti u pogledu koordinacije završnih operacija između Jugoslovenske armije i savezničkih snaga u Mađarskoj i Italiji. Posebno je ugovoreno da snage Jugoslovenske armije do 30. marta počnu operacije dolinom Une, prema Lici i Gorskom kotaru, da bi na sebe privukle nemački 97. armijski korpus iz Istre i Slovenačkog primorja i olakšale savezničku ofanzivu prema severnoj Italiji. Tako je Jugoslovenskoj armiji još jednom ukazano veliko poverenje i namenjena značajna strategijska uloga u opštoj savezničkoj ofanzivi na Nemačku.

Sredinom marta front u Jugoslaviji protezao se linijom Drava—Dunav—zapadno od Sida ušće Drine—Sarajevo—Banja Luka—Bihać—Gospić—Karlobag. Južno od Save front nije bio taktički povezan, a u Sremu su Nemci izgradili dobro utvrđenu zonu.

Pre početka ofanzive Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje zemlje, neprijateljske snage bile su ovako raspoređene: 15. kozački korpus na desnoj obali Drave od Virovitice do sela Čađavice; 91. armijski korpus na desnoj obali Drave, od Čađavice do Dalja; 34. armijski korpus na sremskom frontu i desnoj obali Save; 21. brdski armijski korpus u dolini reke Bosne i u rejonu Sarajeva; 15. brdski armijski korpus u Lici i Gorskom kotaru; 97. korpus u Rijeci, Istri i Trstu; 69. armijski korpus na prostoru Koprivnica—Zagreb—Karlovac; zatim slede mornarički delovi i druge manje jedinice.

¹²¹⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 521—528; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, str. 1101—1102; »Kratka istorija na otečestvenata vojna«, str. 225—270.

Prema zamisli koju je dao vrhovni komandant maršal Tito, Generalštab Jugoslovenske armije izradio je operacijski plan za završne akcije. Osnovna ideja operacijskog plana bila je: grupisanim snagama probiti neprijateljski front u Sremu i Lici, a potom energičnim nadiranjem — desnim krilom dolinom Drave ka Koruškoj, a levim uz jadransku obalu ka Trstu, Soči i gornjem toku Drave — zatvoriti obruč oko nemačke balkanske grupacije u oblasti Julijskih Alpi i Karavanki; istovremeno, sa armijama u centru preduzeti energično nastupanje na severozapad ka liniji Zagreb—Karlovac, i dalje ka Sloveniji, radi konačnog uništenja neprijatelja. Jedinice Jugoslovenske armije u pozadini neprijatelja napadače njegova uporišta i saobraćajnice.²²⁾

Prema ovom planu zadaci su bili sledeći: jugoslovenska 1. armija vrši proboj utvrđene sremske zone, a potom preduzima energično gonjenje opštim pravcem Vinkovci—Slavonski Brod—Gradiška—Zagreb, s težnjom da što pre izbije u rejon Zagreba; jugoslovenska 2. armija nastupa opštim pravcem Doboj—Banja Luka—Bosanski Novi—Karlovac i koordinira dejstva sa 1. armijom, desno duž Save, a sa 4. armijom, levo, na liniji Bihać—Slunj—Ogulin—Vrbovsko; jugoslovenska 3. armija glavnim snagama forsira Dravu kod Valpova a pomoćnim snagama Dunav kod Dalja, preseca komunikaciju Osijek—Našice, oslobađa Osijek, a zatim, zavisno od situacije, usmerava dejstva na jug, ka Vinkovcima, ili u Podravinu, opštim pravcem Našice—Virovitica—Varaždin; jugoslovenska 4. armija imala je zadatak da razbije neprijatelja između gornjeg toka Une i Jadranskog mora i da kroz Liku, Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Istru iziđe na Soču.

Za početak ofanzive 1. i 3. armije određen je 12. april, dok je 4. armija prešla u ofanzivu ranije, 20. marta.

Na delu fronta na kome je izvodila operacije jugoslovenska 3. armija bile su angažovane i sledeće snage:

Šesti korpus Jugoslovenske armije (12. i 40. divizija), koji je bio na južnim padinama Papuka, dobio je zadatak da u zaleđu neprijatelja sadejstvuje sa 3. armijom na pravcu Našice—Valpovo;

²²⁾ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 53&—542.

Deseti korpus Jugoslovenske armije (32. i 33. divizija) na prostoru Veliki Zdenci—Daruvar—Pakrac da dejstvuje u pozadini neprijatelja i sadejstvuje sa 3. armijom u gonjenju neprijatelja dolinom desne obale Drave;

Na desnom armijskom krilu, na odseku Sv. Đurađ, 24. pešadijski puk bugarske 3. divizije prebacuje se na desnu obalu Drave i dejstvuje na spoju jugoslovenske 3. i bugarske 1. armije.¹²³⁾

Noću između 11. i 12. aprila jedinice 3. armije forsirale su Dravu kod Valpova i Dunav kod Dalja, a 24. puk bugarske 3. pešadijske divizije forsira Dravu kod Sv. Đurađa, blizu Donjeg Miholjca. Pošto je obrazovala mostobran, jugoslovenska 3. armija produžava nadiranje pravcem Našice—Virovitica—Varaždin i do 15. aprila oslobađa Osijek i Našice. Delovi jugoslovenske 16. udarne divizije u sadejstvu sa 24. pešadijskim pukom bugarske 3. divizije,¹²⁴⁾ posle dvanaestčasovnih borbi protiv 111. lovačkog puka nemačke 11. vazduhoplovno-pešadijske divizije, oslobodili su Donji Miholjac. Tu su se preko Drave prebacili i 29. puk, inženjerski bataljon i artiljerijski divizion bugarske 3. divizije. Do 20. aprila delovi jugoslovenske 51. divizije i 29. puk bugarske 3. divizije oslobodili su selo Moslavinu, kod Donjeg Miholjca, a zatim je 29. puk oslobodivši prvo selo Vilijevo posle dvodnevni borbi, izbio na desnu obalu Novog dravskog kanala. Jedinice jugoslovenske 3. armije, uz sadejstvo 32. divizije 10. korpusa Jugoslovenske armije, posle dvodnevni borbi protiv delova nemačke 11. divizije, oslobodili su Podravsku Slatinu. Za to vreme 6. korpus Jugoslovenske armije izbio je u rejon Daruvara, a 33. divizija i dalje vodi borbu u rejonu Pakraca i Daruvara. Bugarske jedinice prešle su Novi dravski kanal i oslobodile sela Čadevicu i Noskovce.

U takvoj situaciji nemačka 11. divizija bila je prinuđena da se povuče iz rejona sela Mikleuša prema Virovi-

¹²³⁾ Isto, str. 544, 572—579.

¹²⁴⁾ Ovaj puk je od 12. do 18. aprila nadirao desnom obalom Drave ka s. Viljevu. U rejonu s. Viljeva smenio ga je 29. pešadijski puk, koga je posle velikih gubitaka u borbama na Novom dravskom kanalu smenio 13. pešadijski puk bugarske 11. divizije. Ovaj puk je nastupao do s. Đuretine; tu ga je 30. aprila smenio 30. pešadijski puk bugarske 8. divizije koji je produžio gonjenje neprijatelja ka Varaždinu. (»Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 2, str. 579); Voeništoričeski sbornik, knj. 58).

tici, na liniju Crna Jaruga—Budakovac (na Dravi). Štab jugoslovenske 3. armije izdao je 21. aprila zapovest za nastupanje ka Virovitici. Bugarski 13. puk 11. divizije ušao je 23. aprila u Budakovac i odbacio nemačke delove prema selima Detkovcu i Rušanima. Jedinice jugoslovenske 16, 33. i 36. divizije, posle trodnevnih borbi protiv delova nemačke 11. divizije, oslobodile su 25. aprila Viroviticu i prinudile neprijatelja na povlačenje prema Koprivnici, dok je 51. divizija Jugoslovenske armije presekla komunikaciju Virovitica—Barč. Bugarski 13.[^] puk, na krajnjem levom krilu bugarske 1. armije, nastupajući desnom obalom Drave, razbio je neprijateljske delove na drumu Virovitica—Barč i 25. aprila predveče izbio u rejon sela Novi Marof.

Da bi zadržao dalje nastupanje jugoslovenske 3. armije, neprijatelj se povukao i poseo ranije pripremljene položaje na liniji Grubišno Polje—Radotić—Stari Gradac—Drava.¹²⁵⁾

Generalštab Jugoslovenske armije uporno je nastojao da ostvari operativnu ideju o okruženju i uništenju nemačkih i kvistlinških snaga na teritoriji Jugoslavije. Zbog toga je 20. aprila naredio 4. armiji da forsirano nadire ka Trstu, 1. armiji da što pre izbije u rejon Zagreba, 3. armiji da goni neprijatelja kroz Podravinu, a 2. armiji da što energičnije nadire pravcem Karlovac—Novo Mesto.

Prema naređenju Generalštaba Jugoslovenske armije, 3. armija je preduzela gonjenje neprijatelja kroz Podravinu i do 8. maja oslobodila Đurđevac, Bjelovar, Koprivnicu, Ludbreg, Varaždin i Varaždinske Toplice. Posle oslobođenja Varaždina, posle prikupljanja jedinica, nastavljeno je gonjenje neprijatelja prema jugoslovensko-austrijskoj granici. U tim operacijama zarobljen je veliki broj nemačkih vojnika i zaplenjena znatna količina ratnog materijala.

Za to vreme, 13. pešadijski puk 11. bugarske divizije oslobodio je Ferdinandovac (kod Đurđevca), a zajedno sa jugoslovenskom 51. divizijom, i Pitomaču (kod Virovitice); 30. puk bugarske 3. divizije, uz učešće 51. divizije, oslobodio je selo Molve (kod Đurđevca), a 5. maja sela Drnje, Botovo i Đelekovec (kod Koprivnice).

U daljem nastupanju kroz Sloveniju, jugoslovenska 51. divizija i delovi bugarske 12. divizije oslobodili su 9.

maja Ptuj, a 10. maja Maribor. U borbi za oslobođenje Maribora učestvovala su i jedinice komande mesta i delovi bugarske 3. i 12. divizije. Posle ovih borbi, jedinice jugoslovenske 3. armije upućene su da zatvore jugoslovensko-austrijsku granicu.¹²⁶⁾

Završne operacije Jugoslovenske armije izvedene su u sklopu savezničkog plana za opštu prolećnu ofanzivu, čiji je cilj bio da se na svim frontovima koncentrično i jednovremeno nadire ka srcu Nemačke i konačno uništi njena oružana sila. Na svom delu strategijskog obruča oko Nemačke, na sektoru između Drave i Jadrana, Jugoslovenska armija imala je zadatak ne samo da do kraja oslobodi svoju zemlju nego i da sadejstvuje u operacijama 3. ukrajinskog fronta u Mađarskoj i anglo-američkih trupa u Italiji. Koordinirajući dejstva s tim operacijama savezničkih snaga, Jugoslovenska armija potpuno je odgovarala svom zadatku. Prema osnovnoj operativno-strategijskoj ideji Vrhovnog komandanta, izvodeći glavni udar opštim pravcem Beograd—Zagreb—Ljubljana—Beljak, jugoslovenske snage su manevrom krilnih armija — 4. armije duž obale Jadrana i dolinom Soče ka Koruškoj i 3. i 1. armije između Drave i Save, prema Koruškoj — razbila snage neprijatelja na oba krila njegovog istaknutog fronta. Zatim, posle četrdesetodnevnih neprekidnih borbi, uz frontalni pritisak 2. armije, izbile su u dolinu Soče i u Korušku i dovele glavninu neprijateljskih snaga u kritičnu situaciju. Ishod: snage nemačke balkanske grupacije, zajedno sa ostacima kvislinških formacija, zarobljene su ili uništene u Sloveniji.

Veliku inicijativu, samostalnost i umešnost u rukovođenju operacijama ispoljili su štabovi jugoslovenske 1, 2, 3. i 4. armije:

-Prva armija je 12. aprila izvršila proboj neprijateljske odbrane na sremskom frontu i do 25. aprila izbila na reku Ilovu. Od 26. aprila do 3. maja vodila je teške borbe na Ilovi, a zatim, 8. maja, s jedinicama 2. armije, oslobodila Zagreb. Posle oslobođenja Zagreba nastavila je gonjenje, uništenje i zarobljavanje neprijateljskih snaga na prav-

Isto, str. 624, 627, 628, 635—636.

cu Podsreda—Celje—Šoštanj—Črna—jugoslovensko-austrijska granica.

- Treća armija je noću 11/12. apirila forsirala Dravu, razbila neprijateljsku odbranu i ugrozila pozadinu sremskog fonta. Zatim je, goneći neprijatelja kroz Podravinu, izbila na prostoriju severno od Zagreba, prešla jugoslovensko-austrijsku granicu u rejonu Dravograda i u Koruškoj i, s jedinicama 4. operativne zone i delovima 4. armije, zatvorila obruč oko nemačkih i kvislinških snaga sprečivši ih tako da se prebace preko jugoslovensko-austrijske granice.

- Četvrta armija od 20. marta do 9. maja, na teško prolaznom planinskom i krševitom zemljištu, u Lici, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri, još pre kapitulacije Nemačke, uništila je 15. i 97. armijski korpus. Treba istaći da je 4. armija uspešno izvršila i složene pomorsko-desantske operacije. Za ovaj uspeh velike zasluge ima Jugoslovenska ratna mornarica čiji su brodovi stigli 6. maja u Trst kao prvi saveznički brodovi.

- Druga armija, koja je dejstvovala opštim pravcem Doboj—Derventa—Banja Luka —Sisak—Karlovac—Novo Mesto, krenula je u ofanzivu 5. aprila. Prelazeći pod borbom nekoliko većih reka (Bosnu, Vrbas, Unu, Kupu i Savu), skoro bez tehničkih sredstava, do 6. maja ovladala je neprijateljskim uporištima u donjem toku Une, oslobodila Karlovac i, u sadejstvu s jedinicama 1. armije, 8. maja oslobodila Zagreb. Zatim je sa linije Zagreb—Karlovac nastavila gonjenje širokim frontom, potisnula neprijatelja na liniju Celje—Kranj i okružila ga s juga.

Prva grupa vazduhoplovnih divizija dejstvovala je u završnim operacijama u tesnoj taktičkoj i operativnoj vezi s 1, 2. i 3. armijom. Ostali rodovi i službe, uprkos oskudici u sredstvima i materijalu, uspešno su izvršili vrlo teške zadatke.¹²⁷⁾

Delovi bugarske 1. armije vrlo kratko su učestvovali sa jedinicama Jugoslovenske armije u zajedničkim borbama na sremskom frontu — od 22. do 28. decembra 1944. godine, nakon čega je cela bugarska 1. armija prebačena u Mađarsku pod komandom 3. ukrajinskog fronta. Bugarški delovi koji su prelazili na desnu obalu Drave i Mure

1-7) Isto, str. 634—636.

obezbeđivali su levi bok bugarske 1. armije koja je nastupala na levom krilu 3. ukrajinskog fronta u Mađarskoj. Preko njih se povezivao strateški front u Jugoslaviji i Mađarskoj. Iako su to bili samo delovi za obezbeđenje, komande i štabovi jugoslovenskih jedinica stalno su održavali kontakt sa štabovima bugarskih jedinica i organizovali sa dejstvo u prigraničnom pojasu.

Već je rečeno da je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije odobrio učešće bugarske otečestvenofrontovske vojske u završnim borbama na delu teritorije Jugoslavije da bi se Bugarska, makar i na kraju rata, uključila u antifašističku koaliciju. To je bila moralna podrška nove Jugoslavije novoj Bugarskoj i bugarskom narodu.

Bugarska narodna armija u dejstvima 1944/1945. godine nije bila niti je, kako to često tvrde bugarski istoričari, po svom kadrovskom sastavu i nasleđenim opterećenjima mogla biti neka odlučujuća snaga na delu teritorije Jugoslavije ili na Balkanu. Njeno učešće je odobreno jedino zato da bi se pomoglo učvršćenje i konsolidovanje nove otečestvenofrontovske Bugarske, a ne zato što se Jugoslavija, imajući u vidu opštu vojno-političku situaciju na evropskom ratištu, nije mogla sama osloboditi.

Doprinos Bugarske narodne armije u drugom svetskom ratu u završnim borbama na delu jugoslovenske teritorije može se meriti samo na osnovu stvarnih rezultata koje je postigla u borbama posle 9. septembra 1944. godine; taj doprinos se ceni, ali u realnim razmerama, onoliko koliki je stvarno bio. Imajući u vidu sve okolnosti pod kojima je stvarana Bugarska narodna armija, u Jugoslaviji se nije ni očekivalo da će bugarske jedinice dati više od onoga što su dale.

Žrtve koje su jugoslovenski narodi i bugarski narod dali u zajedničkim borbama zahtevaju objektivnu ocenu istoričara. Jedino tako istorija može poslužiti zbližavanje naroda Jugoslavije i bugarskog naroda.

Pri povratku jedinica bugarske 1. armije sa fronta, u prolazu kroz Beograd, 13. juna 1945. godine na Banjici su svečano predata jugoslovenska odlikovanja pripadnicima Bugarske narodne armije. Svečanosti je prisustvovao i maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, koji je posle predaje odlikovanja održao kraći govor. Pored ostalog, Tito je rekao: »...Ova svečanost je snažan prilog težnjama naših naroda, naroda Bugarske i Jugoslavije, da žive u bratskoj slozi i miru, da se nikad više ne ponove stare raspre, da se više nikada ne ponove tragedije koje su se odigrale u prošlosti...«

•
•

Posle završetka drugog svetskog rata došlo je do krupnih teritorijalnih promena odnosno do novih revolucionarnih društveno-ekonomskih preobražaja u svetu. Do korenitih promena došlo je i na Balkanu.

Narodi Jugoslavije, u teškoj četvorogodišnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika, na ruševinama stare Jugoslavije, kroz socijalnu revoluciju, stvorili su demokratsku državu — Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, bratsku zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti. Susedna Bugarska uspela je da se devetoseptembarskim ustankom 1944. godine i stvaranjem otečestvenofrontovske vlasti istrgne iz Hitlerove kaolicije pre konačnog sloma fašizma. No, otečestvenofrontovskoj Bugarskoj tek su predstojali sređivanje unutrašnjih prilika i borba za mesto u međunarodnoj zajednici.

Pri sređivanju unutrašnje situacije, otečestvenofrontovska viast u Bugarskoj imala je velikih teškoća. Pored ekonomsko-političkih mera, preduzeti su dublji revolucionarni zahvati radi čišćenja vojske* i državnog aparata od prikrivenih neprijatelja..

U tom periodu Georgi Dimitrov je posebno insistirao na borbi protiv velikobugarskog šovinizma godinama usađivanog bugarskom narodu, protiv buržoaske ideologije koja se ispoljavala u teritorijalnim pretenzijama prema susednim državama i asimilatorskoj politici prema susednim narodima. Zato je Dimitrov borbu protiv velikobugarskog

* Otpušteno je oko 2.000 oficira.

šovinizma shvatao osnovnim uslovom demokratskog razvoja nove Bugarske. »Danas kod nas ne može ni za koga biti tajna, — pisao je Dimitrov CK BRP(k) u pismu 28. IX 1944. — da jedan od najvažnijih korena svih nacionalnih nesreća i katastrofa koje su stigle naš narod u toku poslednjih decenija, leži u velikobugarskom šovinizmu, u velikobugarskoj ideologiji, u politici hegemonije na Balkanu i vladavine nad susednim narodima. . . Bez nemilosrdnog uništenja velikobugarskog šovinizma, te rak-rane na živom telu naše zemlje, nije moguće graditi novu, preporođenu Bugarsku. Potrebno je da se uporedo sa onemogućavanjem štetnog rada nosilaca te smrtno zaraze povede ideološki rat koji će narodu i njegovoj inteligenciji razjasniti stvari, tako da ne ostane ni spomena na velikobugarsku ideologiju i avanturističku politiku. Neophodno je potrebno da se gvozdenom metlom očiste Augijeve štale mračnog, podlog i sramnog fašističkog nasleđstva, da se pročisti društveni i politički vazduh nad bugarskim nebom. U toj oblasti leži jedan od najvažnijih zadataka naše Partije«.

Kao i u toku rata, ni posle njegovog završetka Jugoslaviji nije bilo svedjedno kakvog će suseda imati na svojoj istočnoj granici, kakav će međunarodni status Bugarska dobiti, i koliko će se brzo stabilizovati otečestveno-frontovska vlast.

Svetskoj javnosti nije nepoznato sa koliko se žara i upornosti jugoslovenska delegacija sa Edvardom Kardeljom na čelu borila na mirovnim razgovorima u Parizu da se Bugarskoj da status učesnika u ratu protiv fašizma, da se prema njoj primeni isti kriterijum kao prema Italiji, da se smanje reparacije koje je na ime ratne štete Bugarska trebalo da plati Grčkoj i Jugoslaviji.

To je bio period kada su se i Jugoslavija i Bugarska zalagale za razvijanje dobrosusedskih odnosa. Bugarska je, na primer, uputila kao pomoć Jugoslaviji izvesnu količinu hrane — pšenicu, kukuruz, pirinač, šećer — i primila oko 10.000 jugoslovenske dece na oporavak.

I oko rešavanja makedonskog pitanja, koje je predstavljalo značajan faktor u jugoslovensko-bugarskim odnosima, bugarska strana je krajem rata i neposredno posle završetka rata, pružila dokaze da prihvata postojanje ma-

kedonske države u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije i priznaje nacionalnu afirmaciju makedonskom naboru.

Iz tog perioda značajno je pismo Centralnog komiteta BRP(k) od 2. novembra 1944. godine upućeno Josipu Brozu Titu:

. . . »Specijalno u vezi sa stvaranjem makedonske slobodne države u okviru nove federativne Jugoslavije, čime se čini prvi odlučan korak ka ostvarenju ideala Makedonaca za stvaranjem slobodne jedinstvene Makedonije, mi vam stavljamo do znanja da naša Partija i naš narod najtoplije pozdravljaju novu makedonsku državu. Mi ćemo raditi na njenom popularisanju, kako među čitavim bugarskim narodom, tako, i naročito, među stanovništvom bugarskog dela Makedonije, pomoći ćemo u radu na buđenju makedonske nacionalne svesti kod tog stanovništva, koristeći herojsku prošlost i sadašnjost makedonskog naroda i njegovu borbu za oslobođenje, nazivajući škole, organizacije i dr. imenima velikana makedonskog naroda...«

Georgi Dimitrov svoje gledište o Makedoniji i odnose između socijalističke Jugoslavije i otečestvenofrontovske Bugarske najbolje je izrazio u govoru koji je po povratku u zemlju održao u Narodnom sobranju Bugarske, 25. decembra 1945. godine. Tom prilikom je rekao:

» . . . Spojna politika Otečestvenog fronta je prava nacionalna bugarska politika. Ona polazi od stvarnih nacionalnih interesa Bugarske. Ona vodi računa o gorkom iskustvu iz prošlosti, kada je pitanje Makedonije bilo iskorišćeno od tuđih imperijalista i njihovih balkanskih agenata iz krugova vladajućih klika da bi se Bugari suprotstavili Srbima i Srbi Bugarima. *Otečestveni front smatra da moramo učiniti sve što je potrebno da Makedonija jednom zauvek prestane da bude jabuka razdora na Balkanu, da postane karika ujedinjenja između Bugara i Srba, između nove Bugarske i nove Jugoslavije. Ne deoba Makedonije, ne borba za njeno osvajanje, već poštovanje volje Makedonaca, čiji je osnovni deo dobio svoju nacionalnu slobodu i nacionalnu ravnopravnost u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (kurziv autora). Odnosi između otečestvenofrontovske Bugarske i Federativne Narodne Republike Jugoslavije — između te dve susedne zemlje — tako

su bratski da postoji puna mogućnost da one same reše, bez ikakve tuđe intervencije, sva pitanja koja se tiču njihovih nacionalnih interesa. .. •<

U to vreme najveći domet u pogledu rešavanja ovog pitanja predstavlja rezolucija o makedonskom pitanju*) doneta na X proširenom plenumu CKBRP(k) (održanom 9. avgusta 1946. godine), iako nije dosledna u svemu, jer sadrži izvesne rezerve u pitanju nacionalne opredeljenosti Makedonaca iz Pirinske Makedonije, u rezoluciji se po prvi put nedvosmisleno priznaje da je Makedonija zaista nacionalna i državna zajednica čitavog makedonskog naroda ujedinjenog u Narodnoj Republici Makedoniji, ravnopravnoj zajednici u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije. U rezoluciji se makedonskom narodu priznaje pravo na samoopredeljenje, priznaje se, u stvari, da je ujedinjenje Makedonaca u Narodnoj Republici Makedoniji njihova stvar i izjavljuje da Pirinskoj Makedoniji, do njenog uključenja u Narodnu Republiku Makedoniju, treba dati najširu kulturnu autonomiju i svestrane mogućnosti za nacionalni i kulturni razvitak. Ovakvi stavovi i odnosi nove Bugarske prema makedonskom pitanju utirali su puteve prijateljske saradnje između Jugoslavije i Bugarske.

Dimitrov, koji je 1946. godine došao na čelo bugarske vlade, pridavao je veliki značaj saradnji sa Jugoslavijom. U svojoj programskoj deklaraciji, koju je 28. novembra 1946. izneo pred Sobranjem i koja govori o odnosima sa Jugoslavijom, on je izjavio: »Vlada će posvetiti izuzetno veliku pažnju jačanju i daljem razvijanju srećno uspostavljenih bratskih veza između nove Bugarske i nove Jugoslavije kao jednom od najvažnijih uslova za njihov sopstveni uspeh i za osiguranje mira i demokratije na Balkanu«.

U tom razdoblju unutrašnjeg razvoja Bugarske i njene spoljnopolitičke orijentacije, kada su već bile stvorene povoljne osnove za međusobnu saradnju između FNRJ i NRB (a pošto je posle sklapanja mirovnog ugovora u Parizu utvrđen i međunarodnopravni status Bugarske), sklopljen je Bledski sporazum. Posle iscrpnih razgovora vođenih 30. i 31. jula i 1. avgusta 1947. godine između delegacija vlada Jugoslavije, sa Titom na čelu, i vlade Bugarske, sa

*) Ova rezolucija nije objavljena, a kasnije je anulirana (posle rezolucije Informbiroa).

Dimitrovim na čelu, potpisan je Protokol o Bledskom sporazumu. Protokol je imao četiri priloga: usaglašeni tekst Ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći FNRJ i NRB; Sporazum o privrednoj saradnji; Sporazum o carinskim olakšicama i o pripremi carinske unije između dve zemlje i Sporazum o dvovlasničkim imanjima na jugoslovensko-bugarskoj granici, o olakšicama u pogledu prelaska granice stanovnika iz pograničnog područja i o državljanstvu.

Tom prilikom široko su razmatrana sva osnovna pitanja s područja privredne i političke saradnje, uključujući i makedonsko nacionalno pitanje, i postignut je visok stepen saglasnosti o njihovom rešavanju.

U tački 7. Protokola utvrđen je tekst specijalne deklaracije o bratskom gestu vlade Jugoslavije, koja se »... da bi olakšala privredni napredak bratske republike Bugarske«, u ime naroda Jugoslavije odrekla reparacija u iznosu od 25 miliona dolara, koje je Bugarska, prema Pariškom mirovnom ugovoru, trebalo da plati Jugoslaviji.

U drugoj polovini 1947. godine počelo je ostvarivanje obaveza predviđenih Bledskim sporazumom. U Evksinogradu, u Bugarskoj, Tito i Dimitrov su 29. novembra potpisali ugovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Bugarske. U kominikeu je konstatovano »... da su sporazumi na Bledu dali izvanredne i pozitivne rezultate za obe zemlje i da je od konferencije na Bledu naovamo politička, privredna i kulturna saradnja između dveju susednih zemalja značajno napredovala.«

Posle Bledskog sporazuma, i pored svih otpora, u Bugarskoj su se počeli osećati svežiji vetrovi u shvatanju makedonskog nacionalnog pitanja, lako nikad nije do kraja bilo priznato pravo makedonskom narodu na samoopredeljenje, ipak je bila prihvaćena istorijska činjenica postojanja makedonske nacije i Narodne Republike Makedonije, a Makedoncima u Pirinskoj Makedoniji obezbeđena kulturna i nacionalna emancipacija. Otvorene su škole na makedonskom jeziku; u Gornjoj Džumaji, u Blagojevgradu, počelo je da radi makedonsko nacionalno pozorište; rasturaju se listovi i časopisi na makedonskom jeziku »Makedonija«, »Mlad Borec«; ojačane su veze između omladine iz Pirinske Makedonije i omladine iz Narodne

Republike Makedonije. . . Sve je to, nesumnjivo, bilo veoma značajno za odnose između Jugoslavije i Bugarske.

I drugi vidovi saradnje između Jugoslavije i Bugarske znatno su unapređeni. Naglo jo porasla robna razmena i ulagani su napor da se što uspješnije ostvare novi privredni planovi.

U to vreme gotovo da nije bilo nekog krupnog neresenog, ili neresivog, pitanja u odnosima između dveju zemalja.

U takvoj atmosferi dobre saradnje, Josip Broz Tito je posle potpisivanja ugovora u Evksinogradu izjavio novinari: »Jugoslavija i Bugarska, dvije glavne države na Balkanu, likvidiraju sve što bi moglo biti uzrok razdora među njima, likvidiraju sve što bi moglo da stvori novo žarište nesporazuma. Mi smo uklonili jedno bure baruta sa Balkana, a poznato je da je u prošlosti bure sa barutom bilo upravo između Bugarske i Jugoslavije . . .«

Nastupila je era dobrosusedskih odnosa između nove Jugoslavije i nove Bugarske, koja je trajala sve do rezolucije Informbiroa, kada su Jugoslaviju, političkim diskvalifikacijama i pretnjama silom, pokušali potčiniti Staljinovom diktatu. Pošto je Jugoslavija odlučno odbila svako potčinjavanje i osporavanje prava da suvereno odlučuje o svom unutrašnjem razvitku, jednostranim aktima sa bugarske strane 1949. i 1950. godine stavljeni su van snage svi do tada zaključeni sporazumi i dogovori, uključujući i Bledski sporazum.

Poznato je da su posle toga u odnosima Bugarske prema Jugoslaviji nailazila razdoblja velikih oscilacija. Kamen spoticanja, pored ostalog, opet je postalo makedonsko pitanje. U Bugarskoj se ponovo govori o »bugarskom« identitetu Makedonaca. . . Opet se negira makedonska nacija. . . Istorija kao da se ponavlja, iako u izmenjenim uslovima.¹²⁸⁾

¹²⁸⁾ Kako je oscilirao odnos prema Makedoncima u Bugarskoj najbolje se vidi iz rezultata posleratnih popisa stanovništva izvršenih u Bugarskoj. Prema popisu iz 1946. godine, kada je priznato postojanje makedonske nacije, u Pirinskoj Makedoniji se deklariralo pod nacionalnom pripadnošću *Makedonci* 70% celokupnog stanovništva. U popisu iz 1956. (kada su se ponovo poboljšali odnosi u periodu destalinizacije), u Pirinskoj Makedoniji se deklariralo kao *Makedonci* 63,7% stanovništva. Međutim, 1965. godine, bugarska statistika je zabeležila da u čitavoj Bugarskoj ima svega 0,1% Makedonaca od celokupnog stanovništva u Bugarskoj, dok se u poslednje vreme govori i piše da je njihov broj sveden na svega oko 2.000. Očigledno da jedna

Ali sve teče, sve je podložno promenama, promenama i spremnosti za razumna i dobrosusedska rešenja. Zato ne treba pretpostavljati da se svi mostovi koji su kroz istoriju tako teško građeni između jugoslovenskih naroda i bugarskog naroda, a posebno u toku drugog svetskog rata i neposredno posle njega, mogu tako lako razrušiti. Jer, bez obzira na različite puteve kojima idu u svom razvoju, Jugoslaviju i Bugarsku povezuje zajednički istorijski cilj: izgradnja socijalizma. Taj krajnji zajednički cilj predstavlja trajnu pretpostavku za stalno unapređivanje sveukupnih odnosa između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Bugarske.

toliko velika nacionalna grupacija, kao što su Makedonci u Bugarskoj, nije mogla da nestane u toku 10—15 godina.

(Reč K. Crvenkovskog na savetovanju CK SKM, »Borba« od 3. II 1958; Vanda Cašule »Od priznavanja do negiranja«, »Kultura«, Skopje, 1970, str. 19; »Jugoslovensko-bugarski odnosi«. Biblioteka na sobranieto na Socijalistička Republika Makedonija, godina VI, 1, Skopje, mart 1969, str. 115).

S A D R Ž A J

	Strana
Reč autora	3
I deo: BUGARSKA OKUPATORSKA VOJSKA	
(april 1941. — 9. septembar 1944).	.7
Okupacija Makedonije i jugoistočne Srbije.	.9
Fašizacija Bugarske i pristupanje Trojnom paktu	9
Uloga Bugarske u nemačkim planovima za napad na Jugo- slaviju, Grčku i SSSR.	15
Dogovori i sporazumi oko podele Makedonije i Srbije	21
Organizacija okupacionog sistema na anektiranom području Makedonije i Srbije.	24
Prvi bugarski okupacioni korpus u Srbiji.	.35
Hitlerova direktiva o novom angažovanju bugarskih trupa	37
Status bugarskih okupacionih trupa u Srbiji	43
Proširenje bugarskog okupacionog područja	47
Uloga fašističke Bugarske i njenih oružanih snaga u hitle- rovskoj koaliciji.	.53
Dejstva bugarskih oružanih snaga protiv NOP u Makedoniji	63
Razbijanja prvih partizanskih odreda u Makedoniji 1941. godine.	63
Masovni teror i zločini (1942).	67
Dejstva i mere u 1943. godini	75
Bugarske ofanzive protiv NOB u Makedoniji 1944. godine	80

<i>Nemačko-bugarska ofanziva u Maglenu i Pajak - planini januara 1944. godine.</i>	80
<i>Dejstva bugarskih okupatorskih snaga u februarском pohodu 1944. godine.</i>	82
<i>Prolećna ofanziva neprijatelja od 25. aprila do 20. juna 1944. godine.</i>	84
Dejstva protiv NOP i zločini bugarske vojske u Srbiji	94
Aktivnost bugarske vojske i otpor srpskog naroda 1941. godine.	94
Učešće bugarskog 1. okupacionog korpusa u suzbijanju NOP 1942. godine.	97
Borbe i zločini bugarske vojske u toku 1943. godine	105
Borbe 1. okupacionog korpusa na granici i izvan Srbije	111
Akcije bugarske vojske u zimu i proleće 1944. godine	115
Ibarska operacija	119
Topličko - jablanička operacija	124
II deo: SARADNJA IZMEĐU NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA JUGOSLAVIJE I ANTIFAŠISTIČKOG POKRETA OTPORA BUGARSKE.	129
Platforma za saradnju između KPJ i BRP.	131
Stav BRP prema makedonskom nacionalnom pitanju i oružanom ustanku u Makedoniji.	135
BRP priključuje partijsku organizaciju Makedonije	135
Intervencija CK KPJ Kominterni.	142
BRP ne menja svoju politiku.	148
Forme i vidovi saradnje između dva pokreta	159
Odnos NOP Jugoslavije prema bugarskoj okupatorskoj vojsci u Jugoslaviji	159
Crna trava — područje najplodnije saradnje između NOP Jugoslavije i antifašističkog pokreta otpora Bugarske	170
Formiranje bugarskih partizanskih jedinica na teritoriji Jugoslavije.	177
<i>Prvi bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev-</i>	178
<i>Formiranje bugarskih partizanskih brigada 1. sofijske, 2. sofijske i brigade -Georgi Dimitrov«</i>	180

III deo: UČEŠĆE JEDINICA OTEČESTVENOFRONTOVSKE BUGAR-SKE U BORBAMA NA TLU JUGOSLAVIJE NA KRAJU RATA.	.187
Formiranje Bugarske narodne armije (BNA).	.189
Politička situacija u Bugarskoj uoči 9. septembra 1944.	.189
Raspadanje i razoružanje bugarskih okupacionih snaga na teritoriji Jugoslavije.	.192
Formiranje Bugarske narodne armije.	.197
Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije odobrava učešće jedinica BNA u borbama na tlu Jugoslavije	204
Situacija na jugoslovenskom ratištu (septembar — oktobar 1944).	208
<i>Niška operacija i borbe na Kosovu (oktobar — novembar) 1944.</i>	212
Dejstva u istočnoj Makedoniji (početak oktobra — sredina novembra).	222
<i>Dejstva na pravcu Kriva Palanka — Kumanovo (krivo-rečki pravac).</i>	227
<i>Dejstva na bregalničkom i strumičkom pravcu</i>	231
Situacija na jugoslovenskom ratištu krajem 1944. i početkom 1945.	238
<i>Dejstva na sremskom frontu (decembar 1944)</i>	240
<i>Dejstva na Dravi desnoj obali Mure.</i>	244
<i>Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije</i>	247
Sadržaj.	261

ISPRAVKE

Str.	Red	Stoji	Treba
33	8. odozdo	»Zapasni oficiri"	»Zapasni oficerl«
92	14 odozgo	48, 49, 51. divizija	48, 49, 50, 51. divizija
133	16. odozgo	Zapadni biro	Zagranični biro
167	16. odozgo	Smatralo je	Smatralo se
176	20. odozgo	posebno moravsko-vargarske doline	posebno duž moravsko-vargarske doline
212	14. odozdo	Komandant armijske grupe »Felber«	Komandant nemačke armijske grupe »Felber«